

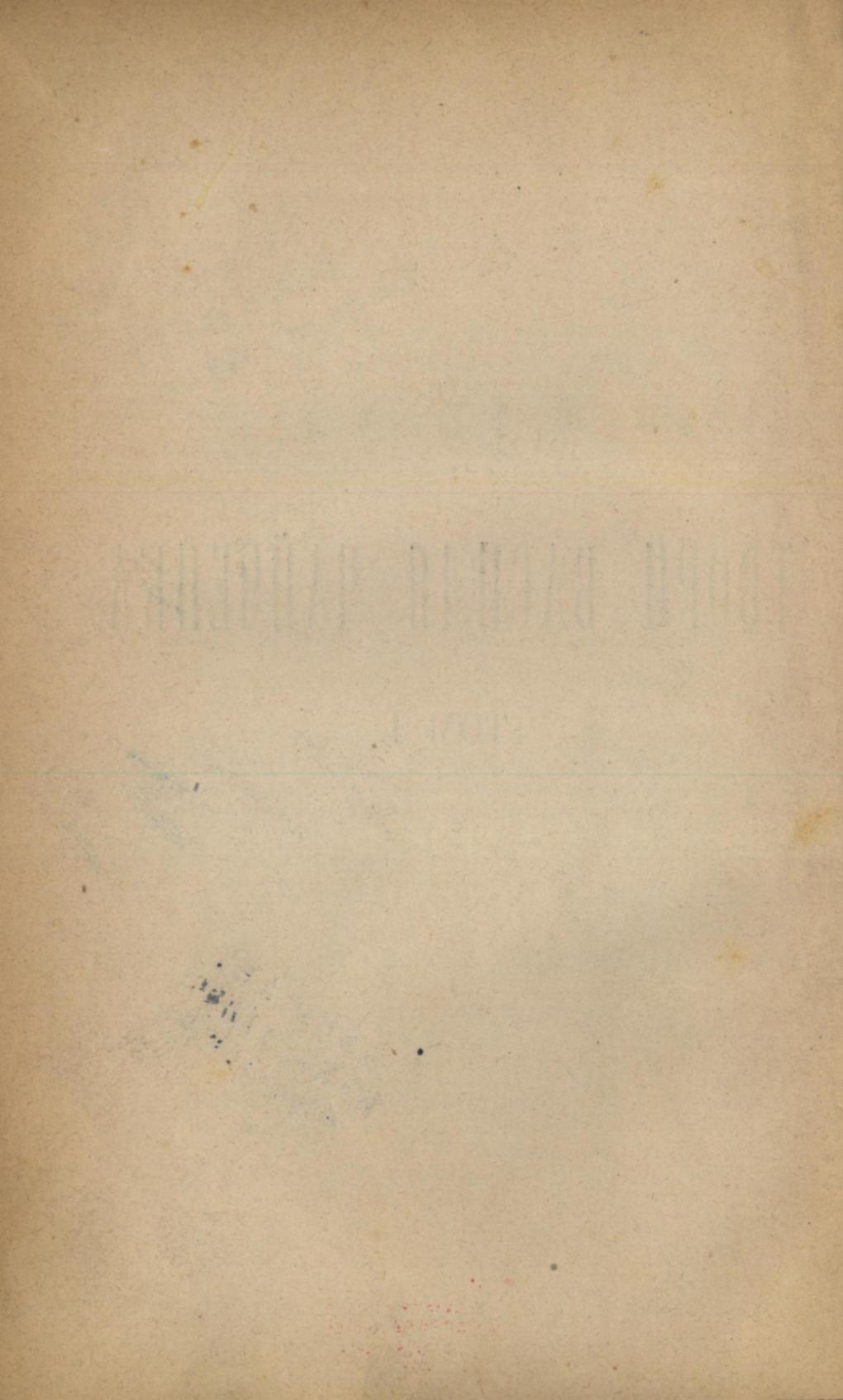

П. П. К.
1144

~~Адвокатъ
КОСОВСКІЙ~~
~~Adwokat
KOSOWSKI~~
~~a. k. ad. radca siedz. krajevego~~

ТВОРЫ ВАСИЛЯ ЧАЙЧЕНГА.

ТОМ I.

Чуковська Б.
ТВОРИ ВАСИЛЯ ЧАЙЧЕНКА.

ТОМ I.

ВА 2012,

ОПОВІДАННЯ.

[З портретом автора.]

авт. Чуковська Б.

ВИДАННЯ ВАСИЛЯ ЛУКИЧА.

ЛІЛІК

1144

коштом Товариства імені Шевченка.

Лілік

~~КІПІАНЪ
ПІБЛІАЕВИЧЪ
КОЦОВСКІЙ~~

у ЛЬВОВІ, 1892.

З друкарні Товариства імені Шевченка,
під зарядом К. Беднарського.

0.30 куп

III
И 151 952

ВАСИЛЬ ЧАЙЧЕНКО

З м і с т.

	Стор.
1. Екзамен	1
2. Без хліба	9
3. Сестриця Галля	23
4. Сама, зовсім сама!	32
5. З загадок про дитячі літа:	
I. Дядько Тимоха	49
II. Кееня	57
6. Хата	73
7. Непокірний	92
8. Нелюб	105
9. Зустріч	117
10. Каторжна	126
11. Утікачка	138
12. Байда	155
13. Оповідання про Павла Хлібороба	164
14. Дрібнички :	
I. Чудова дівчина	177
II. У церкві	179
III. Верби	180
IV. Квітка	181
V. Вітер	182
VI. Ліс	182
15. Діти :	
I. Олеся	185
II. Грицько	191
III. Украла	196
IV. Кавуня	200

1234567890
1234567890
1234567890
1234567890

~~Адвокатъ
КОЦОВСКІЙ~~
~~Adwokat
KOZOWSKI~~
~~z k. m. radca siedzi krajowy~~

Екзамен.

Сьогодні великий день для Т-ської школи: у цей день має відбути ся екзамен, а на йому повинен бути член ради шкільної. Тим-то у школі ще з учора все готується. І молодий, що тільки перший рік вчителює, учитель, і сторож Кирило Криворукій працюють ся з усієї сили. Ще вчора маєненька хатка, що волость віддала у своєму будинкові на школу, хатка завбільшки у сорок квадратових аршин, почала чепурити ся. Усі ями у земляній долівці позасипувано, а потім сторож попримазував їх глиною, і кожному школярови суверо наказував, щоб вони, хлопці, яко мога обережнійш приторкали ся своїми ногами до примазаних місцій:

— А то сяде та й товче чобітми! Де-б оберегати ся, легенько ступати, а він товче. А ти за ним маж та рівняй! От уже приїде пан, то він вам дасть!

Тим часом учитель власноручно поравсь коло пообпадалих шпарун на стінах та на грубі і, закотивши рукава вище ліктів, широко примазував рудою й білою глиною, зовсім не звертаючи уваги на те, що така праця ані трохи не відповідала його вчительським обовязкам. Але щож було робити, коли він ніяк не здолав домогти ся, щоб громадський отаман дав йому мазильниць! Клясові парті, що стільки разів цієї зими погрожали розсіпати ся під вагою од школярів і навіть розсиали ся не один раз, ці парті позбивано тепер гвіздками й клинцями і вони набрали якоєсь самовпевненої постаті, що, однаке не перешкожало сторожови Кирилови теж з певністю звертати вчителеву увагу на те, що коли вони, школярі, не побережуть ся, то „от-та гемонська задня партя як-би не обернулася, бо там ніяк не приладнаєш однієї ніжки.“ Вчительський стілець, що якось випадком мабуть потрапив до школи, теж вимагав поладнання, і вчитель довго працювавсь,

силкуючись, щоб замісць трьох було в його чотири ноги, як то повинно бути у кожного стільця. Oprіч того у батюшки і в волости узято ще два стільці для самого батюшки і для „члена“.

Сьогодні й школярі поприходили, одягшись мов по празникому: зато га всіх були новіші свитки, а то й чумарки, босих теж не було.

Сторож в останнє витирає три вікна шкільної хати. Батюшка і вчитель балакали проміж себе і боялись за того або іншого школяра, котрий міг не здати екзамену.

Школярі теж в запалом розмовляли.

— Чого-ж він приїде, той пан? — дошутиувався маленький хлопчик, що тільки одну зиму походив у школу, у свого старшого товариша.

— А от питатиметь ся, чи навчили ся ми...

— А що він який? страшний?

— Та хіба-ж я знаю — я й сам його ще не бачив. Спитайсь у Олексія Петровича.

— Олексію Петровичу, — озивається школяр до вчителя, — а що він страшний?

— Хто?

— Та той пан, що приїде?

Учитель силкується ся впевнити, що страшного в „тому панови“ нічого нема.

— А він не битиме? — не покидає свого школяра.

— Та ні! Хто-ж тут съміє бити ся! — дуже зважливо впевняє другий.

— Е, не съміє! А як спитається ся, а ти й не знатимеш, то що тоді? Тоді й битиме...

У другому місці де сидять що найстарші, чути, як вони бубоняять собі під ніс, повторюючи вчене. Кожен працює, бо кожному хочеться мати „свідецтво“.

Один маненький хлопчик заліз у куток і наляканими очицями поглядає навколо: він заздалегідь злякався „пана“.

— Я втечу як він приїде! — шепоче він на вухо своєму товаришові.

Зненацька розітнувсь скрик. То якийсь, занадто съміливий хлопець, не лякаючись ані трохи маючого прибути „пана“, гепнув по спині свого товариша.

— Половина десятої, — промовив батюшка: нехай сідають — скоро мабуть приїде.

Вчитель глянув на батющин годинник (шкільного або свого — дасть Біг!) і звелів дежурному покликати тих школярів, що були на дворі.

Гуртом сипнули школярі до кляси і, стівпившись коло дверей, почали скидати світки і складати їх у купу на ділвці у школі. Хтось штовхнув діжечку з водою, що стояла тута-ж, і пообливав одежду. Сьміх і галас. З'явивсь сторож і бубонячи собі під ніс щось про „безрахубних пустунів“, довів знову усе до ладу.

Прочитали молитву, посідали. Вчитель та батюшка поділивши школярів, почали дещо повторювати з їми, перебиваючи один одному. Але діло не ладилося: і вчителі і школярі були стурбовані. Якось минула година. Чого-ж він не йде? Вчитель знов випустив школярів з школи. Менші побігли, а старші, що здають екзамен на „свідецтво“, знов до книжок. Батющі надокучило ждати і він пішов до дому, попрохавши зараз-же прислати по його, як приїде член. Тільки член усе не їхав. Старші ще ширійше вчать, не вважаючи на всі впевнення учителя, що їм тепер краще буде пробігати ся.

Минає година, друга, третя. Страшний пан, що так довго примушував себе дожидати, ще більш тепер лякає школярів. І потомили ся всі, і пана страшно — так-би і втік.

Нарешті, години в три, зненацька почув ся дзвоник.

— Іде, іде!.. — розітнувсь шепот проміж школярів.

У той-же самий час сторож Кирило з'явивсь у дверях:

— Іде, уже коло Стецькового шинку.

Вчитель послав одного хлопця по батюшку. Школярі сипонули в школу. Миттю посідали, випростались, силькоючись сидіти згідно з найновішими показаннями педагогічної науки. Тільки маленький школярик, що хотів утікати од пана, ще більш залиш у куточок іувесь зігнувсь, неначе якось хотів сковати ся. У багатьох перехопило дух. Вони наців-злякано, напів-дивуючись прислухали ся до дзвоника, що все голоснійш та голоснійш ростиав ся і нарешті, в останнє гучно дзвенькнувши, замовк коло самої школи. Приїхав! Усі голови повернули ся до дверей. Обличчя у багатьох побліли; деякі злякано шепотіли: „Господи, поможи!...“ Далі почувсь Кирилів голос:

— Сюди! Ось сюди пожалуйте!

Двері відчинилися, увійшов член шкільної ради. Школярі повставали. Не одмовляючи на їх поклін, він підійшов до вчителя.

— Вы учитель?

— Учитель.

— Членъ училищного совѣта — Куценко.

Пан Куценко років 25—30 був волосним писарем, а жінка його торгувала бакалією. „І в писарстві, і в крамарстві“ йому так пощастило, що через десять років він мав уже свою крамницю у повітовому місті і потроху посугаючись у гору, зробивсь з писаря значною особою у місті. Недавнечко він був мійським головою, а тепер діректор повітового банку, котрий через його-ж шахрайства незабаром має впасти, і укупі з тим він член земської управи і шкільної ради, — тим-то й їздив він по сільських школах на екзамени, якого голова екзамінаційної комісії.“ Але як непевні голосні й приголосні, проклята літера ѣ і всякі інші хитрощі російського правопису ніколи не давали ся до зрозуміння панови членови, то він звичайно на екзаменах з російської мови мав за краще мовчати. На екзаменах-же з Закону Божого і з щотниці почував ся він вільніше, найбільш як справа доходила до лічби. Щотницю у границях цілої лічби він добре вивчив ще як був писарем, а діректорство у банкови дало йому змогу перемогти й „дроби“ і пан член особливо на неї і налягав на екзаменах. Він завсігди возив з собою свій завдачник, де були папірцями й олівецем позначені завдачі, які він звичайно і безодмінно давав рішати школярам. До цього треба додати хіба ще те, що силкуючись удавати з себе пана, він безжалісно нівечив і вкраїнську і російську мову, нехтуючи першу і не знаючи другої.

Прийшов піп, посідали за стіл. Член витяг якісь папери і пороскладав їх на столі. Коло їх ліг потріпаний завдачник Евтушевського з позакладаними у його папірцями, потім перо й олівець, що з'явилися з членової кешені. Діти з страхом поглядали на всі ці приготування. Чулись іноді вирази:

— „А і в його завдачник є! — А перо яке — як срібне блишти. Бач!“

— А дайте списокъ учениковъ, — голосно прогомонів член.

Списокъ дали і він уткнув у його носа. Настала незвірушима тиша, чути було, як муха, летючи, дзвеніла крилами. Школярі вже не перешпітувались: — вони ждали, що то буде...

— Гайденко Іван! — голосно вигукнув пан член.

Викликаний хлопець схопився і почав пролазити проміждо тісно поставленими ослонами. Ноги в його якось не слухалися, чеплялися за ніжки од ослонів; видко було, що хлопець лякається. Нарешті, вилізши, він несъміливо підійшов до столу і вклонився.

— Ну, по Закону! — муркнув член. — Читай молитву Господню.

Хлопець тримтячим голосом почав:

„Отче наш, Ижи еси...“

— Троицъ! — знов звелів член.

Хлопець і ту прочитав.

— А шо это такое Тройця? — запитав ся він.

Хлопець силкується ся щось сказати, але не може.

— Ну, ну! — підганя батюшка. — Я-жъ вамъ это объясняль, какъ-же ты не знаешь?

— Тройця..., почина хлопець і стає. — Тройця... це Бог Отець, і Син, і Дух Святий...

— А шо-жъ то, три Бога? — допитується член.

— Ні, один.

— Ну, какъ-же то одынъ — роскажи!

Хлопець мовчить.

— Ну, шо-жъ ты молчишь? — знов підганя батюшка: ты-жъ знаєш!

Хлопець то червоніє, то біліє, він тримтячою рукою тре чоло, видко як замружили і змокріли очі, затіпалися губи. Йому стало страшно.

— Это значитъ .. обыкновенно, це всъ одно, що отъ свѣтъ од сонця исходить і шо того... тес..., — об'яснить йому батюшка, — докінчив член, що хотів був навести відоме порівняння з съвященої історії Рудакова, але не зміг і зашлутався.

Батюшка вияснив.

— Тепер по съвященнай истории... — промовив учитель.

— Расскажешь про Ноя и его сыновей? — спітав піш.

Розкажу, — одмовив трохи заспокоївшись хлопець і почав росказувати.

— А що, — зненацька перехоплює його оповідь член, — хорошо сдѣлавъ Хамъ съ отцемъ?

— Ні...

— Обыкновенно, онъ отця не уважалъ, посмѣялся съ него... За то ему и наказаніе. А ты уважаешь отця? слухаешься ся? — зненацька грізно запитується ся член.

— Слухаюсь... — одмовляє переляканий його погрожаючим голосом хлопець.

— То-то... Всегда довжно слушать ся, потому отець обыкновенно есть родытель! — промовля член, обертаючись уже до всіх школярів, котрі з острахом дивились на все, що робило ся у їх перед очима.

— Теперъ по арихметикѣ! Отъ я вже сам его спрошу, — промовив член.

Тут уже було йому широке поле для діяльности, і він розгорнувши свого завдачника і підшукавши по прикметах завдачу, почав нею мучити хлопця. На щастя хлопець зінав.

— Теперъ по русскому!

— Читай! — промовив учитель, показуючи хлопцеви у книжку.

„Мартышка въ старости слаба глазами стала, а у людей она слыхала...“

— Расскажи!

Хлопець ламаною великоруською мовою переказує прочитане.

— Хорошо! Будеть! — промовив член і, нахиливши ся над списком, хотів писати „балли“.

— Можетъ быть писать еще? — спитавсь учитель.

— Мм..., муркнув член, погадавши мабуть про недосяжні правила правопису. — Нехай пише!..

Вчитель почав читати якийсь уривок з книги, а школляр писав на клясовій дощці. Потім почало ся виправляння помилок. Член якось підсунув до себе книжку і, звірючи з нею написане, знайшов дві помилки. Зоставалось їх ще штук з п'ять, але член сказав, що усе останнє так, і хлопця пустили.

Саме таким побитом узяли ся і до другого школяра. Тільки як дійшли до щотниці, бідолашний ніяк не міг розрі-

шити завданчу, не вважаючи ані на правні питанні вчительеві, ані на підгаяння членові. Нарешті член не здергавсь.

— Шо это? — зненацька скрикнув він: — Арихметыки не знаютъ, считать не умѣютъ! Вы учитель, вы нічого не дѣлалы! Я училищный совѣтъ на васть подамъ рапортъ!

Бідолашний вчитель тільки крутивсь на одному місци. Школярі сиділи білі, як крейда. Зненацька розітнуло ся хлипання, спершу тихше, а далі все голоснійше й голоснійше, і перейшло нарешті у голосні заводи плачу. Плакав саме той маленький хлопчик, що ще заздалегідь хотів втікати од „пана“.

— У! Я не хочу тут!... Я не хочу! Я до дому піду! — ридаючи казав він.

Почувши це, член зненацька зупинив ся. Вчитель побіг до хлопця. Ale він не звертав уваги на умовляння і не покидав ридати і рвати ся до дому. Довелось пустити його з школи.

Бачучи, що вже переборщів, член притих. Екзамен останніх шістьох хлопців, що держали на „свідецтво“, зійшов тихо, тим найбільше, що усі вони „арихметыку“ знали, і пан член не мав рації сердити ся.

Нарешті скінчили. Пан член устав.

— А тѣхъ не будемъ екзаменовать? — спитавсь учитель, показуючи на школярів першого і другого року.

— Нѣть... Та вони умѣютъ читать?.. — казав втомлений член, поглядаючи на годинника: було вже шість годин.

— Хлопці, читать умѣсте? — обернувсь він до школярів.

— Умімо... — несміливо одмовили деякі.

— А считать? Ну, дважды семъ?

— Чотирнадцять! — гукнули всі одразу.

— А 25 безъ 7?

— Вісімнадцять.

— Ну... — промовив член, вагаючись.

— Можетъ закусити-б... — обізвавсь батюшка.

— Обыкновенно... не мішало-б... Ну, хлопці, — знов обернувсь він до школярів, котрі чогось повставали, — значь вы теперь получите свидѣтельство — которыи экзаменъ сдалы, а которые нѣть, то обыкновенно, учитеся, потому что наука... то есть... потому что безъ еи чоловѣкъ темный... А арихметыку, особливо арихметыку щобъ знали. Потому, обы-

киóвенно, арихметыка, — то велыка наука!.. — і ствержуючи великість „арихметыкы“, яко науки, пан член підняв у гору проти лоба пальця і погрожаючи штрикнув їм у повітря.

Далі течія членового красномовства висхла і він став, не знаючи, що казати. Школярі, батюшка, вчитель теж стояли, не знаючи, що їм робити.

— Так от шо... тее... — почав знову член, згадавши, як він колись був укуші з інспектором на екзамені, і як саме той закінчив його: — школа у васъ харошая, и я такъ доложу у совѣтъ. И арихметыку знаютъ, — одынъ не знаетъ — ну та то вже ничево... — І член так саме, як і інспектор, подав руку вчителеві і батющії. Ті, звичайно, вклонились.

— Такъ ихъ роспустить? — спитавсь учитель.

— Еге, да...

— Ну, хлопцї, читайте молитву, — промовив учитель.

Хлопцї, тупочучи ногами, повернулись до ікони. Прочитали молитву.

— Ну, теперъ того... домой идить, — почав член. — А мы до васбатюшка. Обыкновенно треба закусить. Може-бъ того... й водочка...

А все пепремінно... Як-же... пожалуйте...

— Такъ, такъ. Отъ мы тамъ и протоколь экзаменісской подпишемъ...

Без хліба.

I.

Край села стояла хата поганенька, а в їй жив селянин з жінкою і дитиною — хлопчик був невеличкий, недавнечко народив ся. Вже третій рік був, як вони побрали ся, — з чужого села він її узяв, — а все ніяк не могли збити ся на хуторство. У їх тільки й було худоби, що теличка, — купили її торішню весну, та й та недавно здохла. А хоч-би й не здохла, то усе-ж годувати нічим було-б. Як усе недороди, то й самим істи нічого, не те, що телицці. Поплакала Горшина за теличкою, так хіба з того поможеть ся?

На весну зовсім у селянина не стало хліба. Тижнів зо три позичками жили, а тепер уже хто його знає, як і жити— ніхто й позичати не став, усякий каже:

— Що я тобі позичатиму? У мене в самого може діти голодні сидять, а тобі давай, давай, а назад і не сподівайся. Ти вже он у всього села напозичавесь. Тут сам за мішок хліба, може, хто й зна що віддав-би!

Раяла жінка Петрови до пана піти, наняти ся. Пішов на сусідній хутір — не взяли: і так багато, кажуть, наймитів. До другого пана пішов, так той глянув, що у Петра одежа — лата на латі, подумав, що голтьшака, пройдисьвіт якийсь, не схотів і балакати.

— Геть, каже, багато вас тут ходить таких; женіть його!

І вигнали. Зовсім не зновав Петро, що й робити. Другі, у кого коняка була, так хоч возити панські дрова з лісу наймали ся, а йому й того не можна.

Одного ранку усталла Горшина у досвіта. Дитина ще спала. Молодиця почала тихесенько біля печі порати ся, а Петра післала дров урубати. Пораєть ся, а сама думає:

— Як-би цей тиждень хоч так-сяк перебути ся, а там може поміг-би Господь, то поїхала-б до батька у Сироватку, — може-б вони хоч з мішечок дали. Лихо без коня; то сіла-б, поїхала, та й годі; а тепер, поки то впрохаєш кума, щоб дав коня поїхати!

Відчинили ся двері. Петро уніс дрова, до долу кидає.

— Та не грюкай-бо так, дитину збудиш! — каже Горпина.

Розтопила молодиця у печі, постановила горщики. Тоді підійшла до діжки з борошном, глянула:

— Петре, а Петре!

— Га?

— А що ми оце робитимем?

— Як?

— Борошна тільки на раз, та й то хлібини на дві.

Помовчав Петро, далі каже:

— Шо-ж його зробиш? я вже й сам не знаю...

— Хіба ще піти попрохати?..

— Та до кого-ж іти, коли у всіх напозичали ся так, що ніхто вже не дає?

Горпина й сама це добре знала. Замовкли обос. Прокинулась дитина у колисці, молодиця узяла її на руки, почала забавляти. Дала їй груди, вона ухопила голодна, та й кинула: молока нема. Тільки ще дужче заплакала. Каже Горпина:

— Хоч-би вже сами, та оцієї дитини не було, а то тільки дивиш ся, як воно мучить ся: сама голодна й воно голодне що дня, бо молока нема й трішки.

Петрови самому дитячий плач мов ножем по серцю різав. Так хіба жалем пособиш?

— Знаєш що, Петре? Піди попрохай старосту — може він з гамазеїв дастъ?..

Мовчить Петро, а дитина все плаче, усе мов ножем серце крас.

Устав Петро, каже:

— А піду! Не здихати-ж з голоду!

Узяв шапку, ще постояв, подумав, а далі й пішов мовчки.

Він зінав, що староста не може сам дати, а все-ж пішов, щоб хоч не чути, як дитина плакатиме.

— А може й дастъ? — думає: хто його знає?.. Треба попрохати добре. Шкода, що на чвертку ратушним нема.

Прийшов Петро у ратушу, увійшов, перехрестився: „Здорові! з середою!“ — сказав і став біля порогу. Староста у кутку за столом сидів, а писар з шафи папери виймав, по столу розкладав. Більше нікого у ратуші нема, тільки Петро та їх двоє. І збирається все Петро сказати, та ніяк не зможе. Думає: „А як скаже: ні, не дам?“ І як подумає про це, подумає про те, що тоді в його дома і жінка, і дитина голодні сидітимуть, так і дух йому перехопить, і не вимовить він нічого, тільки стоять біля порогу, шапку драну у руках крутить. Бачить староста, що йому чогось треба, а нічого не каже він, — став сам питати ся:

— А чого тобі, Петре!

Підійшов Петро близче, вклонився.

— До вашої милости, — каже.

— Ну?

— Не положіть гніву, прийшов оце до вас... От уже третій день затого зовсім не ївши сидимо... Сьогодні й крихти у роті не було і борошна нема...

— Ну, то що?

— Не положіть гніву!.. Я вже всюди прохав, так хто-ж його позичить, як у самого може нема?.. Так я оце... Чи не дозволили-б з гамазеїв хоч мішечок дати?..

Глянув на його староста, засміявся.

— Ге, хлопче! Цього ми не можемо по своїй волі зробити, на це дозвіл од начальства треба.

— Од управи земської, розумієш? — каже писар.

— Та воно так, — каже Петро. Та чи не можна-б як небудь там, хоч трошки.

— Та й чудний-же ти який, чоловіче; ти-ж чуєш, що ні, ніяк не можна!

Постояв Петро, помовчав, далі каже:

— Та може воно так, і без управи... Хоч не багато...

— Та тобі-ж кажуть, чи ні? Позакладало тобі? — виз्वірився писар.

А Петро все стоять, не йде. Він і сам не розумів, чого ще він ждав. Тільки як-же його йти без нічого? Дома-ж

і картоплю вже затого всю поїли!.. Хіба ще раз поспитати ся?...

— Та я віддав-би скоро, ось тільки-б заробив, так і віддав-би...

Зовсім розсердив ся писар:

— Та кажуть-же тобі, що ні! Що тобі, сто разів казати? Хоч ти йому коляку на голові теші, а він усе — дай та дай! Ну, люде!..

Шішов з ратуші Петро.

II.

Забавила Горпина дитину, положила, — сама з останнього борошна спекла дві перепички, картоплі зварила та борщу. Пораєть ся, а сама думає:

— Сьогодні так-сяк перебудемо ся, та й завтра... Як дадуть Петрови, то може й до батька не треба буде їхати. Ні, хоч і дадуть, а все-ж на сівбу не має, — їхати не минеть ся.

Повиймала молодиця перепички, хату вимела й сіла прясти. У самої прядива не було цього року — сіяти не було де, так чуже брала прясти од повісма. Усе за тиждень яких дві сороківки заробить, а то й копу.

— Копу заробиш за тиждень, а на карбованця з'їси, — думає Горпина, нитку викручуючи.

Коли чує, ришинули сінешні двері, думає молодиця:

— Мабуть Петро... Чи несе-ж хоч що небудь?..

Справді Петро. Увійшов мовчки, сів на лаві, нічого не каже. Позирнула Горпина на його і одразу вгадала, що дурно він ходив.

— Петре, каже, нічого не дали?

— Кажуть, що без панів земських не можна... — понуро одказав Петро.

Мовчать обое. Петро похнюючи голову, сидить сумний, сумний. А Горпина склонилася на прядку і не пряде вже. Глянув на неї Петро, — така вона змучена, зовсім змарніла. І жалко йому стало її. Шідійшов до неї, обняв, каже:

— Годі, голубко моя, годі! не жури ся...

Підняла очі Горпина, а в очах слози.

— Ми-то перетерпимо, — каже, — а дитина як? Якovo їй терпіти?

І заплакала Горпина тихо, далі каже:

— Та вже-ж така, мабуть, наша доля. Як Бог поможе, то їй перетерпимо.

То розважити жінку хотів Петро, а тепер чує, як у самого на серці все важче та важче стає. А як сказала вона, що терпіти треба, не вдергавсь він:

— Та доки-ж його терпіти? — аж скрикнув. Уже-ж і так, здається ся, дня не минає, щоб не терпіли!

— Та вже-ж, мабуть, так Бог дав! — знову каже Горпина.

Насупивсь Петро.

— Та хіба-ж ми вже такі грішні, хіба-ж не має вже її грішніших од нас, що таке лихо ми терпимо?

Нічого не сказала Горпина, замовк і Петро похмурений. Мовчить, а думи снують ся в голові:

— Хіба-ж то правда? За віщо-ж мусимо з голоду вмирати? Староста не дав, а як сам, то хіба не бере відтіля-ж? Торік-же вкрав четверть ячменю... Вони крастимуть наше добро, а ти з голоду вмирай і дитина вмирас нехай!

І злість обняла Петра, така злість у його серці заворушила ся одразу на старосту, що й не сказати:

— Він у достатку, — думає Петро, — та ще й краде, а я голодний, то що міні робити?

І хто-й-зна що зробив-би він старості, так запалило ся. Схопив ся похмурий з місця, пішов з хати. По двору блукає, а думка не кида.

— Не вмирати-ж з голоду! Мое-ж добро, не чиє там, бо й я-ж туди зсипав, а тепер, як міні їсти нічого, так дати не можна! Ну, так я-ж у вас не прохатиму! Я й сам без вас візьму!

І скільки він не думав, то все одно в голові стоїть: „візьму!“

— Не чуже-ж я візьму, а своє. Коли не дають сами, треба криткома брати. І так він потроху до тієї думки звик, що зовсім не лякавсь її. Спершу йому здавалось аж страшно, як він про це думав, а тепер нічого, звик. І як звик і не

став її зовсім боятись, тоді наваживсь зробити так, як на-
думав.

— Піду, дірку у гамазеї продовбаю і наточу! — ду-
має Петро.

Тільки ось що... Як про це Горпині сказати? Він знов
добре, що вона зроду того не схоче. Він знов, що хоч як
її вмовляй, а на це не підмовиш. А що-ж його більше робити? Він бачив лихо округи себе і не міг тому лихови запобігти. Він бачив, що й люде не хотіли йому поміч дати. Он старо-
ста краде, а йому так не дав! Усюди неправда. І тепер йому не здавало ся гріхом украсти. А все таки він боявсь казати про це Горпині, бо почувавсь, що й він не по правді
робить.

А Горпина стала помічати, що з Петром робить ся не
добре щось. Все похмурий та смутний ходить. Почне вона
питати ся, нічого не каже, або „Ta так... Щось голова бо-
лить“. Іноді-ж гляне понуро так на неї та й одмовить: „A
з чого-ж його веселому бути?“

Бачила молодиця, що не такий став Петро, а запобігти
лихови не знала чим, тільки журила ся ще більше.

А тим часом хліба вже не було, картоплю всю поїли,
затого вже зовсім нічого їсти було. До батька не довелось
Горпині поїхати — коня ніхто не дав, а пішки хіба-ж легко
сорок верстов до Сироватки пройти, та ще з дитиною. А по-
кинути її не можна: і так ледві жива тісю краплею молока,
а як покинути, тоді й зовсім хто й зна що буде.

Бачить усе це Петро і знову сам собі каже: „Візьму!
Не здихати-ж, як собаці! Хай Горпина що хоче каже!“

Одного разу лежить він у ночі з жінкою на полу, не
спить ся йому, бо думки не дають. І думає він: „А що як
Горпині зараз скажу?“

Але не сказав, тільки ще дуже почав з одного боку на
другий перевертати ся.

— Чого ти, Петре?

— Нічого, — каже.

Стала вже дрімати Горпина, чує, кличе Петро:

— Горпине?

— Га?

— Знаєш, що...

— Ну?

Став Петро, знову боїть ся казати.

— Та я нічого... Я хотів спитати ся, чи є у нас вода у хаті? пити хочу.

— Та біля печі-ж стойть.

Устав Петро, наче воду пішов пити, а в самого думка: Сказати? Та вже-ж од неї не сковаєш ся — чи тепер, чи тоді, а казати доведеть ся.

Прийшов, знову ліг, вкрив ся.

— Горпино, що-ж далі робитимем.

Нічого не каже молодиця: вона вже всі думи передумала, та нічого не пригадала. Каже Петро:

— А я... я... Знаєш, що я думаю?

— Що?

І знову Петро зупинився, далі од разу забалакав швидко, неначе поспішаєш ся:

— Не здихати-ж з голоду! Їм нічого — он і староста: сам гроши громадські краде, а нам хліба шматка не дає. Хіба ж нема й нашого там? Хай! Панькатись з їми, чи що? Хіба вони розуміють! Узяти та наточити з гамазей!

— Бог з тобою, Петре! Що ти кажеш?

Аж розсердивсь неначе Петро: А що-ж з голоду, каже, вмирати?

— Гріх, Петре! На те Божа воля!.. Бог так дав... А чужого не руш, не руш! Гріх, Петре!

— Гріх! А з голоду вмирати — як? Хіба я по своїй волі йду?

— Що-ж, Петре, перетерпіти треба... Не ходи...

І страшно одразу стало Горпині за Петра. Пригорнула вона його: Петре, годі! Бог поможе... Підеш сам до батька... вони дадуть... А те покинь, зовсім пекинь! Гріх!

То вагавсь хоч трохи Петро, а тепер як стала Горпина умовляти, знову підняла ся у його на людей злість, так і клекоче у грудях.

— Піду, говорить, не кажи міні нічого, — піду!

III.

День поминув, ніч настала. Діждавсь Петро півночі, одягтись, узяв з собою три мішки й свердло і пішов до гамазей.

Ніч була темна. Петро перейшов свій город, вийшов на вигін. На душі в його якось спокійно було. Він уже раз поклав собі зробити це діло і більш не думав про те, яке воно, це діло: „Піду і вкраду“, — думав він і йому не здавалося, що він погано робить, бо він просто забув про це, не наче-б то про це й думати нічого було. Він спокійно й сьміливо йшов, нічого не лякаючись.

Ось вигін кінчається, щось заchorніло здалека. „Гамазеї“, — подумав Петро. „У сторожа гамазинника вже не съвітиться ся — будуть повні три мішки.“

Легкою ходою пішов він далі. Уже недалечко... Тільки, що це?.. Голосно, дзвінко одгукнувся у повітрі крик. Мабуть сич. Знову кричить, „нявка“ — ні, це сова. І одразу страшно Петрови стало. Щось перехопило дух, серце застукало в грудях. Він зупинив ся, став прислухатись. За спиною аж холод пробіг...

— Піймають, піймають! Злодій!

І знов, одразу наче сънігом обсипало. То съміливий був і спокійний, а тепер відразу все те зникло. Вінувесь тремтів.

— Йти, чи не йти? — думав він. — А як піймають?

Він знову почав прислухувати ся. Але навколо всюди було так тихо, що він міг чути, як в його грудях колотилося серце.

— Може вернутися? А завтра знову будемо без хліба!.. Ні, вже — піду.

І він тихо, тихо почав прокрадати ся до гамазеїв, підійшов до їх, ще раз озирнувся округи. В темряві нічого не видко. Тоді він поліз під будівлю. Він що року зсипав зерно у засіки і знат, з якого вони боку. Обережно підліз він до того місця, ліг на спину. Тоді наставив свердло, почав вертіти. Сухе дерево трохи затріщало. Петро зупинився, прислухаючись. Далі знову почав робити. Свердло глибше та глибше улазило в дерево — незабаром і дірка буде. Петро з усієї сили наліг на свердло, лежачи на спині.

— А гов! Семене! Е, стонадцять кіп!..

Петро здрігнувся. Хто це? Сторож? Серце колихнулося у грудях, а далі немов застигло — Петро слухав. Холодний шіт виступив у його на лобі. Він так і закамянів, піднявши руки угору до свердла. Знову чути:

— Семене! Семене! А щоб тобі! Ну, я й сам, хіба міні
що? Не вмію засыпувати?.. Стонадцять!.. Гей...

Ой там за байраком
Танцювала риба з раком...

Пяну пісню чути було біля самої гамазеї. І як хтось
іде, чути.

Та гей! танцювала риба з раком,
А цибуля...

— Тю на твого батька. Чого сюди? Ні я сюди не хочу,
я до дому піду!

Гей, а цибуля з часником,
А дівчина з козаком!

Пяний пішов. Голос і ходá затихали. Петро не вору-
шився. Він затримав духа й ждав. Ось уже нікого не чути.
Він ще прислухався. Ні, нема нічого. Тоді останнім натиском
він докінчив дірку. Налапав мішок, підставив, витяг свердло.
Зерно так і сипнуло. Трусячись, як у пропасниці, Петро по-
насипав усі три мішки. Гамазеї були низько при землі, так
мішки не можна було повні понасипати. Одначе, що тепер
робити? Покинути дірку не затулену, зерно витече на землю,
завтра побачуть, знайдуть. Треба заткнути. І чого це він не
взяв затички? Петро затулів дірку однією рукою, а другою
почав шукати трави на затичку. Трава не росла під гамазе-
ями. Тут він згадав, що у його є хустка. Він знайшов її,
так сяк заткнув дірку. Тоді витяг один клунок з під гама-
зеї, став і думав:

— До дому нести? Ні, то дуже довго буде. Поперено-
шу на могилу, нехай там перележуть, поки що.

Могила була за селом, на цьому-ж вигоні, там, де колись
границя йшла, а тепер тільки вал заставсь високий. По-
спішаючись, однією Петро один клунок. Ті два клунки були
менчі, він забрав їх одразу. Усі три він заховав на могилі
у буряні. Хотів був до дому йти, та знову про дірку згадав.
Треба взяти кращу затичку, а то хустка як-би не випала.
Він тихо пройшов до чийогось тину, виламав цурупалок і пі-
шов знову до гамазеїв. Підліз упіть, обережно витяг хустку
і заткнув дірку деревляною затичкою. Цурупалок сіме
прийшовсь і міцно стремів у дірці. Петро разів зо три вда-
рив по йому кулаком. Спробував, — добре. Мабуть до долу
трохи зерна розсипало ся. Він помацьки позагортував його землею.

Вернувсь до дому, увійшов у хату.

— Горшино!

Нічого не чути. Мабуть спить. Ліг він на піл, не розвуаючись, тільки свиту скинув.

— Горшино, ти спиш?

— Ну?

— Я заховав на могилі...

— Про мене, де хоч ховай, а я тобі у пособі не буду! Замовк Петро.

IV.

Нікому й на думку не впало, щоб можна було вкрасти хліб з замкненої гамазеї. Та й крадіжка була невеличка і не дуже помітна. Петро, бачучи, що ніде ізчого про крадіжку не чути, переніс жито до дому. Та його стало не на довго. Уп'ять хоч знову красти йди. Та тільки тут трошки посодила доля. У сусіднього пана одійшов наймит і Петро впрохався у найми. Став він жити у пана, тільки ночувати до дому ходив. Дома злидні зосталися злиднями, але й за те слава Богу, що хоч голодні не сиділи. А про крадіжку й досі не чусть було нічого. Петро заспокоївся.

Ні, не заспокоївся... Він давно вже згубив свій спокій, давно його не стало, аж з тієї темної ночі, як він під гамазеями був. І не крадіжка стала його мучити, ні. Про неї він спершу й не думав. Тільки-ж Горшина, мов не та до його стала. Зникли ті розмови щирі та ласкаві: тепер вона з чоловіком іноді й слова не промовить за день — сумна, сумна ходить. Далі й у найми пішов Петро, став тільки увечері жінку бачити — не пособилося. Все мовчить. То що-ночі Петро ходив, а то вже тільки двічі, тричі на тиждень, бо знає, що дома не привітають, не загомонять, що дома ще тяжче на серці буде. А в самого язик не повертається до коряті жінці: його самого вже починала гризти загадка про те діло. У день, серед неугавної роботи, ще не так було тяжко — забувалося; а в тій ночі, що він то в пана, то дома ночував, в ті похмуруні ночі не було йому спокою. Бо загинуло його щастя, може на вікні загинуло. А воно-ж було колись, те щастя, було навіть і тоді, як голод їх мучив: і любилися вони, і дитина у їх була. А тепер усе зникло. Тіль-

ки груди пече, так пече... І Петро ухопившись за їх, стогнав: „Хоч-би кара, та не така. Хоч-би налаяла мене, хоч-би докоряла, а то мовчить, нічого не каже, а як билина сохне“.

Це було у неділю увечері. Петро сидів дома біля столу, а Горпина, на полу, дитину колихала. Каганець потроху близав і при його съвітлі жінка здавала ся ще більш змученою, ніж у день. Обличчя змарніло, очі позарадали і якась мука съвітила ся у їх в той час, як вона їх піднімала од колиски. Жаль стиснув серце Петрови. Устав він, підйшов, сів біля неї.

— Горпино!

Вона мовчки підняла на його смутні очі.

— Горпино! доки ми будемо так мучити ся?..

У його порвавсь голос: щось стиснуло мов кліщами глотку. А вона все мовчала. Ледві переміг себе Петро, знову почав:

— Обое ми гинемо... Уся душа перемучилася... Скажи міні, що ти маєш на думці, скажи, бо доки-ж так жити?..

Вона знов глянула на його своїми позападалими очима і тихо спустила їх до долу. І Петрови здало ся, що той погляд запав йому аж у серце і як ножем різонув його.

— А що я тобі скажу? — почала вона тихо. — Адже ти сам знаєш... Я казала, — не роби... Що-ж, коли не сила моя... Я любила тебе, а ти злодієм зробивсь...

— Нехай і так, — говорить Петро. — Але-ж ти знаєш, — я не тим се зробив, що... Ти знаєш, що не можна було цього не зробити...

— Я знаю..., — тихо одмовила Горпина. — Усе те я знаю. Але що-ж я з собою зроблю, коли я не можу, коли міні несила до того звикнути. Краще-б я з голоду вмерла, ніж се стало ся!

Вона все нижче й нижче нахилялась до колиски.

— Яке тепер життя буде?.. Не життя, а мука... Чи ждала-ж я того, чи сподівалася!

І вона тяжко заридала, пришавши до колиски і бочись головою об її бильця. Злякана дитина прокинулась і собі заплакала. А Горпина мов не чула її. Довго вона ховала свою муку, і ось тепер та мука слізами вибуухнула. Тільки-ж не пособили ті слізози, не винесли лиха з душі...

V.

Ще більший сум обняв Петра. За останній тиждень він перемучивсь так, що й пізнати його не можна було. Дума по думі минали в Петровій голові, все чорні, непривітні думи. Раз, серед ночі, у його з'явила ся навіть думка повісити ся або втопити ся. І та думка так запанувала йому в голові, що він навіть виразно уявляв собі, як він буде мертвий висіти, як його знайдуть, і вона, і Горпина знайде. Ох, Горпино! А син? Ні, ні страшно. І він проганяв од себе чорну думку. Потім і друге промайнуло у голові: призвати ся? В острог замкнуть... Там з злодіями, з розбійниками... А хіба він сам не злодій? Ну й нехай у пута закують, поведуть... І знов дитина, і вона... Що тоді з сином буде?

— Що! А тепер хіба краще? Тепер для мене жінка — не жінка, неначе й дитина не моя дитина... Гірше не буде, та хоч Горпині може полекшає, як мене перед очима не бачитиме.

І що більш він думав про це, то все більш та більш у його з'являло ся бажання усе, усе росказати, крикнути: я злодій, я змучив і себе і жінку.

І в його обертом ішла голова. Він ходив зовсім як несамовитий, і його позападалі очі іноді так страшно блищали, що Горпина часом лякалась його.

І ось настав час, наваживсь він. Це було у неділю. Срок у пана він уже вибув, і жив дома. Він устав рано і мовчки почав справляти ся біля хазяйства.

— Хіба все сказати й? — думав він. — Ні, якось страшно, і яzik не повертається ся. Нехай дізнається сама, як уже зроблене буде.

І він вештав ся на дворі, не входив у хату, бо йому тяжко було бачити жінку. Так сяк перебувсь, поки задзвонено в церкві на Достойну. Тоді увійшов у хату, одягсь Глянув на Горпину і знову подумав: „Сказати?“ Вона мовчки поралась біля печі і не дивилася на його. Він одвернувсь, перехрестивсь і хотів іти з хати. Але не пішов, а став перед іконами, положив три поклони, тоді пішов.

Горпину здивував Петро тим, що йдучи так широко помоливсь. Але вона не зупинила його: їй просто тяжко було з їм балакати. Вона й тепер любила його і тим то ще тяжче

їй на серці було тоді, як вона пригадувала, що її чоловік злодій.

Петро тихо йшов до волости. Його перестрівали люде, вертаючись з церкви, а він і не бачив їх, так опанували його думки. А про те він був якось надзвичайно спокійний. Саме так, як тоді, коли він ішов красти, саме так і тепер якийсь дивний спокій обняв його.

Але-ж, як побачив він зібрану коло волости громаду, то серце заколотило ся в грудях. Як він скаже перед громадою? Хіба підождати, поки розійдуться, та сказати самому старості?

Тим часом він наблизився до громади. Він і сам не пам'ятав, як протовпився проміж людей до самого рундука. На рундуці стояв писар, щось читав. Петро став ждати. Писарів голос відбивався йому у вухах, але-ж слів зрозуміти він не міг. Та він і не силкувавсь прислухатись до їх. Голова йому палала.

Що це? Громада загвалтувала — це писар дочитав. Уже час.

Він зняв шапку і почав:

— Люде добрі!

Громада трохи ущухла.

— Петро щось каже, слухайте!

— Та чого там йому треба?

— Та слухайте вже, що чоловік каже!

Петрови перехопило дух, він ледві дихав. Ох! Як груди сперло...

— Люде добрі! Простіть мене, бо я злодій! Я вкрав з гамазеї...

І те промовивши, він упав до ніг громади...

Громада ледві зрозуміла, за віщо Петро зве себе злодієм, бо нікому й на думку не впало, що у гамазеї зроблено крадіжку. Писар звелів був зараз арештувати Петра, але громада не дала: „Це наше добро, наш і суд!“ — гукнули люде. Але громада нічого не зробила Петрови. Він сам зібрав всі гроши, що міг заробити, купив три цовних мішки хліба й одвіз у гамазеї. І немов гору з пліч скинув він тоді. Громада не розумом, а якось серцем почула, як Петро міг дійти до такого діла, і ніхто більш не згадував про його.

Сам Петро потроху заспокоїв ся. І Горпіна, знов стала його Горпіною, такою, як і перш була... І стали воїни знову жити, як жили, тільки з того часу Горпіна не минала нії однієї служби, і кожної неділі і суботи можна було бачити, як вона неугавно бъє поклони у церкві.

1884 p.

Сестриця Галя.

Старий Іван Лаврусь скинув обридливу слізу, що пропігла по усюму видови і повисла йому на довгому, сивому вусови. Він скинув слізу сердечись, бо хіба-ж подоба плакати старому дідови, що вже йому на п'ятий десяток звернуло? Ні, це бридня! Де люлька?

І він знову почав розпалювати свою люльку, що тричі вже її розпалював, і тричі вона гасла. Але-ж і цього разу не довго вона стреміла в зубах у Івана. Знов облягли чорні думи сиву йому голову, і похилила ся голова над столом. А люлька, знов забута, лежала досі вже під ногами, і Іван її не бачив: він тепер нічого не бачив у цій хаті, бо неначе якийсь туман застилав йому очі, не давав глядіти. Ось він усе більшає та більшає цей туман, ось уже він зовсім заслонив йому очі, і щось гаряче пробігло по щоці і знов повисло на сивому вусови. Еге, п'ятий десяток доживає, — не мало років прожив, та не плакав ніколи Іван, — хіба ще як хлощем малим був, — а тепер довело ся заплакати!

Та й не дурно-ж старий плаче: його дружини, що з нею він мало не тридцять років прожив, як риба з водою прожив, — тепер її нема, вона лежить мертвa у холодній ямі. Що він старий тепер діятиме на сьвіті сам, одинокий, та ще й з трьома дітьми малими? Не дав-же Господь йому щастя: всі великі повмирали, а то в салдати пішли, — зосталися дома тільки малі: дванадцятий рошок найстаршій дівчині Галі. Ось де вони всі троє сплять тихо, спокійно; тільки у Галі знати ще слізи на личку; мабуть і вона вчора, як матір поховано, до півночі плакала так, як оце тепер він, старий, плаче.

І знов щось гаряче по щоці — кіть-кіть. Але він того вже не чує. „Двадцять і шість років з тобою, Насте, прожили, а тепер довело ся розлучати ся.“...

І почало йому, старому, згадувати ся все, що тоді ще, давно було. Як-то воно молоді літа згадують ся так легко! Ось тепер — сьогодні що зробиш, — завтра вже й забув. А ті, далекі літа не забувають ся...

От-же не забув, як вони під вербами у двох сиділи, як на вулиці стрівали ся:

— Вийдеш сьогодні, серце?
— Біля криниці жди!

І він ждав... Гарно тоді було... А там весільля... Бучне було, — тоді ще горілка дешева була. Так весільля... Тоді ще кум Семен почав пити варену з миски і край у мисці викусив. І так і згадало ся йому Семенове обличчя, — червоне, очі вирячені, сам він до миски припав...

А як діти пішли!... Господи! Які вони раді їм були! Так ні-ж: тройко малими вмерло, дочка заміжня була — в землю полягла. А син де тепер? Може досі вже Турок убив, а хиже гайвороння кістки розволочило...

І ось зненацька ще дужче у Івана серце защеміло: це щось нове згадало ся. Господи! і на віщо він так зробив тоді! Він ніколи її не бив, ні.. Тільки раз це було: він з шинку прийшов — уся громада була тоді в шинку, і він був... І за віщо він її вдарив? Не згада вже тепер, тільки зна, що вдарив просто на одмаш кулаком. Хотів по голові вдарити, та пяний був, — похитнувсь, у груди влучив. А вона й не заплакала... Вона зроду вперше од його бита була: як стояла, так і виала на піл, мовчить, тільки за груди вхопила ся, на його так дивить ся... Як вона тоді дивила ся!.. Він і тепер неначе той погляд бачить. Ох, на віщо-ж він це зробив!..

— Мамо! — скрикнув з просоня невеличкий хлопчик, що спав на полу. — Мамо!

І він розплющив очі, подививсь навкруги і, навпів-щесонний, підвівсь і сів на полу.

— Мамо! Де мама? — питавсь він.

Далі хлопя замовкло на хвилину, а потім мабуть одразу йому згадавсь учорашній похорон, і він скрикнув знову:

— Мамо! Я хочу мами! — і обливсь слізми.

Дві дівчини: більша — Галя і менча — Одарка, теж попрокидались од його голосіння, і повставали. Одарка зараз-же почала у двох з братом кликати маму й плакати.

Цей випадок розігнав Іванові мрії. Він підійшов до плачучих дітей.

— Не плачте, дітки, годі! — промовляв він голублячи їх.

— Я мами хочу! — не вгавав малий Василько.

— Мами нема, дітки... — тихо, ледві промовив батько.

— Мами нема: вона пішла до тітки Марусі. Ось підождіть, скоро вернеться.

— Ні, ні! — голосив хлопець. — Тато не так кажуть: мама не пішли, мамусю у яму закопано вчора. О! На віщо у яму! Я не хочу так, — там холодно мамі!

І діти знову облилися дрібними слізми. Тільки Галя, сидючи у кутку, хоч і плакала, але тихо, силкуючись здержувати слези, що так і сипались з карих оченят і текли по білому схудлому видочку. Нарешті, мов перемігши себе, вона утерла слези і сиділа не ворушучись, тільки її маленьке тільце раз-по-раз здрігало ся то з жалю тяжкого, то з холоду, що панував у нетопленій хаті. А Василько з Одаркою все плакали, голосно кличучи маму. Це тягло ся з півгодини. Іван не знав, що й робити. Коли це Галя усталася, ще раз утерла останні сліди од сліз і пересіла до дітей. Вона обвила їм шийки своїми тоненькими рученятами, пригорнула їх обох до себе і почала розважати. Іван не чув усього: що вона їм тихенько шепотіла на вуха, він почув тільки деякі уривки.

— Не плач... Я кашки зварю... Ну, ну—годі... Я тобі лялько нароблю і „котка“ засыпіваю...

І бідна маленька дівчинка, сама ледві здержуючи слези, почала сипівати „котка“, ту саме пісенью, що так недавнечко сипівала над нею мама, люба мама, що лежить тепер у холодній, сньігом заметеній ямі... І як її колись бавила мамацією пісенькою, так і вона розважає тепер нею своїх маленьких „братіка й сестричку“, що так, як і вона, зосталися без мами.

Спершу діти мало її слухали, але потім почали плакати тихше, а далі її зовсім замовкли і тільки хлипали раз-по-раз. І вже тоді, як хлипання стихло, і Галя утерла обом слези, Василько промовив:

— Я вставати хочу!

Галя почала його одягати, обувати чоботи. Незвилі до того рученята все помилялися і не так робили, як треба. Гаразд напрацювавши ся з Васильком, Галя заходилась біля Одарки. Тут діло було лекше, і незабаром вона вже вмивала обох дітей. Василько спершу почав був змагати ся, кажучи, що він не хоче вмивати ся, бо холодно, і треба було довго умовляти його, поки він згодився на вмивання і на чесання, що він його теж не любив за те, що „тоді скубеться“. Але потроху Галя поборола всії ці труднації, виявляючи дивну терплячість будучої матері.

— Тату! Я їсти хочу! — тихенько промовила Одарка, хапаючи батька за рукав.

— І я хочу, снідати хочу! — завів і собі Василько.

Бідолашний батько поліз на полицю по хліб.

— Я не хочу хліба, я хочу кулешику! — не згожувавсь хлопець.

— Синку, нема кулешику: ось підожди — я зварю.

— Я не хочу підожди, я зараз хочу!

І знову сльози. Старий не здав, що й робити. Тут знову довелося Галі розважати дітей. Чи про кулешик вона їм шепотіла, чи про що інше, — тільки вони й цього разу почали потроху затихати. Зрідка тільки чутно було Василькові вигуки:

— А я так не хочу! Я хочу отак!

Та скоро і він замовк. Діти почали гризти хліб. Василько, насупившись, ухопив обома руками окрасць і з усієї сили кусав його своїми білими зубами. Він ще не покинув дуті губи і очевидці захожувавсь щось вигукнути. До того ще у хаті було так холодно, що в дітей посиніли руки.

— Я змерз! — зарепетував хлопець.

Галя миттю кинулась, знайшла юпчину, одягла брата й сестру.

— І соли нема!.. — давав він далі показуючи Галі свій хліб.

— І міні соли! — попрохала Одарка.

Галя густо насолила дітям хліб цуккою сірлю.

Тепер уже поки не було чого голосити і діти на який час зовсім заспокоїлись і мовчали.

А Іван тим часом думав про те, як то він буде порати ся. Діти голодні, їм треба чогось зварити.

І він пішов з хати, нарубав і виє дров, далі почав розтопляти у печі. Що-ж його варити? Кипувсь шукати чого небудь, — ледві знайшов пшона.

— Зварю хоч кулішу, — думає.

І він почав змивати пшено. Змив, у горщик усипав.

— Е, дурний! На що-ж я усипав? Треба спершу окріп нагріти.

І він висипав пшено з горщика. Далі...

Дві маленькі рученьки зненацька обхопили йому шию, добре карі оченята, трохи заплакані, глянули йому в вічи.

— Тату, киньте, — я зроблю... Я знаю...

Іван дивуючись глянув на Галю.

— Годї-бо, тату, не займайте, я сама упораюсь, — казала вона.

— Куди тобі, дочки, ти ще мала, — одмагав ся батько.

— Я хоч мала, а я знаю... Я навчусь ще, а тепер як небудь — мами нема...

Дві слізини знову заблищають у дівчини на очах.

Іван мовчки одійшов од печі і сів біля столу. Одарка та Василь сиділи у кутку на полу і мовчки дивилися то на батька, то на Галю.

А вона тим часом не гаяла ся. Вона поперемивала горщики, поналивала які треба і почала становити у піч. Один горщик важкий був їй — вона покликала батька:

— Тату, пособіть!

Іван схопився і поставив горщик у піч.

Далі маненка господня знайшла десь капусту, сала й увесь хазяйчин надібок і почала порати ся, як справжня господиня. І тут маненкі рученята не зовсім спершу слухали ся, а далі нічого, звикли. Іван довго мовчки дивився на неї.

— Хозяйкою буде!.. — гірко усміхаючись промовив він і пішов з хати.

А діти й собі, дивуючи ся, гляділи на свою маненку сестру. Ще позавчера вона з їми у ляльки гуляла ся, а тепер он уже порасть ся. І одягає їх, і годує, і варить — ну зовсім як мама.

— Галю, кожух зсуниувсь, — озивається ся брат.

Галя кинула піч і побігла одягати його. Він учепився її за шию.

— Галю, ти міні кулешику звариш? — питав ся хлопець, зазираючи їй у віchi.

— Зварю, зварю, — казала вона, гладючи його по голові.

— Ти мене отак, як мама, погладь! — казав Василько направляючи їй руку.

І вона гладила його, а в самої слізози на очах бриніли.

Маненька Одарка теж сіпала її за руку й жаліла ся:

— Хліб твердий: я губу собі вдряпнула, — болить.

І вона підставляла свою голову під сестрину руку. І сестрина рука гладила тоді обох.

А скоро кулешик? Я кулешику підожду, — казав голодний хлопець.

— Підождіть, підождіть, — ось я зараз! — одмовляла Галя і знов кидалась до печі, але не на довго, бо раз-по-раз то брат, то сестра скіглі, що їм або „носа треба втерти“, або „почухати, бо щось куса“; або ще чого іншого. І Галя втирала носа, чухала там, де свербить, або ще чим іншим вдовольняла дітей.

Сумно тягнеться день.

Батько то увійде в хату, то знов піде, — видко, що він не знайде собі діла. Він і не говорить нічого, бо все, про віщо нії забалака, нагадує і йому, й дітям дорогу втрату. Тільки іноді він скаже їм яке слово, як вони про віщо небудь у його спитають ся, або пожалує їх мовчки.

Діти, теж смутні-невеселі, не грають ся навіть. Одарка витягла була черепок з своїми ляльками і почала їх садовити на лаві. Вона хотіла гулятись так, як і ранійше: мати пустила дітей у ліс по ягоди, там їх напав вовк — ледві втекли. Вона вже почала була казати за дітей:

— Мамо, пустіть нас...

Але те слово „мамо“ знов нагадало їй забуте на хвилину власне горе і вона голосно заплакала, кинула ляльки і залипла на піл у куток.

Галя поралась, нагодувала дітей сніданням, потім обідом — батько не єв нічого.

По обіді Василько підійшов до батька, що сидів на лаві і мовчки думав свої невеселі думки.

— Тату! — почав він, вчепившись йому за руку. — Тату!

— Його личко зробилось зненацька якимсь поважними, зовсім не так, як у дитини.

— Що, синку?

— Тату, Галя нам тепер мамою буде, — промовив хлопець, показуючи на сестру.

— Буде, буде! — шепотів батько, ледві удержанучись, щоб знову не заплакати.

— Вона як мама, — знов розказував хлопець: — вона кулишику наварила, вона одягла мене...

— Так, синку, так, — вона тобі усе зробить, а ти не плач, грай ся — усе буде...

* * *

Уже повечеряли. Сумно повечеряли — перша вечеря без матері. Старий батько ліг на печі, діти й собі почали лягати.

— Галю, роззуй мене! — прохав Василько, сидючи на полу і простягаючи до сестри обуту ногу.

— Зараз, Васильку, зараз!

— Галю, а міні спідницю скинь, а то затяглась вузлом, так не розвяжеш! — озивалась Одарка.

І Галя, не можучи подужати руками, зубами починала розвязувати затягнений вузол.

Нарешті послали ся і пороздягали ся, Галя повкладала і повкривала діти.

— А ми, Галюсю, не хочемо спати, — розкажи нам казочку! — прохали вони.

— Про трьох сестер та про калинову сопілочку, — додавала Одарка.

І Галя, примостившись біля їх на полу, почала казку:

— Був собі, жив собі дід та баба і було в їх три дочки і що-найменшу Галею звали...

— Галею? Як тебе? — перехоплює хлопець.

— Еге, як мене... От і пішли вони одного разу у літку по ягоди. То ті сестри рвуть та ідять, а Галя рве та в глечик кладе, каже: „Понесу до дому татови й мамусій...“

— Так, як ти, — знов каже хлопець: і ти так нарвеш ягід і нам приносиш. А ягоди такі солодкі!

— Ну цить-же, не перепиняй!.. То ті сестри й кажуть: „Як ми до дому вернемось? У неї скільки ягід, а в нас нема.

Давай убъємо її, а ягоди заберемо...“ — розказувала Галя, а діти все слухали. Маненька Одарка підвелась трохи, і зі-першиє щічкою на руку, дивила ся замисленими очима на сестру, а Василько її собі притих і тільки, не одриваючи очей од сестри, пильно, жадібно слухав, бо це така гарна казка!

Он Галю вже убито — бідна вона! — і в землю закопано. А на могилі калина виросла. А вівчар сопілку з калини вирізав, грає:

”Ой, помалу-малу, вівчарику, грай,
Та не врази мого серденька вкрай:
Мене сестри зарубали,
Під кущиком поховали, —
Ще й ногами притоптали...

Слухають діти, як Галя сьпіває, а далі знов тихі слова з казки немов льлють ся одно за одним у чудовій дитячій вимові. Довго тягнеть ся казка, а там і друга. І потроху очі заплющують ся, тихий сон оповива діти, і схиляється Одарчина голова на подушку поруч з братом, що теж заснув уже під Галине оповідання.

Заснули діти, навіть старий батько заснув. Тільки Галя не спить, це маненьке худеньке дівчатко з карими оченятами, ця нова мама для цих дітей. Вона тихо устає і йде на серед хати. Вона ще не молила ся на ніч і зараз молити ся буде. І стає дівчина навколошкі і тихо шепоче молитви, не розуміючи їх, калічучи слова, але-ж без краю вірючи каже їх. Ось вона проказала Отче-наша, Богородицю. Більш вона не знає ні однієї молитви. Вона тепер так помолитися, сама од себе помолитися.

Білолицій місяць тихо плив високим небом, розливаючи своє срібне проміння. Плив і оглядав сьвіт широкий, а оглядаючи зазирнув у маленьку хатину, де маленьке дівчатко тихо шепотіло молитви, стоячи навколошках.

— Господи! візьми мою маму до себе з холодної ями, нехай її у тебе гарно буде. І міні дай, Господи, щоб робити навчилася, щоб замість мами стала братикові й сестричці...

Глянув місяць на дівчатко і, зачудований у съвятому здивуванню, немов зупинив ся на небі, обливаючи маленьку дівчинку, що молилася перед хати, морем свого сріблястого проміння. Чи бачив він, вічний без краю, коли небудь таку

дівчинку, чи чув таку молитву? О, коли бачив і чув, то чом-же досі Богови не одніє тієї молитви, щоб Він обітер слози на схудлому обличчу? О, чом-же він тепер не віднесе її, цієї молитви, туди перед престіл, Довічного і не положить Йому до ніг, яко найчистійше і найсъятійше почування маленького дитячого серденька?

А вона все молилася, у місяшному съвіті стоячи, мов ясний неземний дух чистої любови. А потім положивши три поклони, усталла, підійшла до брата й до сестри, вгорнула їм ноги кожухом і сама лягла біля їх, накинувши на плечі свитину.

І довго стояв місяць зачудований, довго дививсь у вікно, лъючи небесний съвіт у хату, аж поки якась хмарка не набігла і не сковала його.

1895 р.

Сама, зовсім сама!

I.

Марина усталла нарешті і замірила ся йти. Вона вже втретє хоче йти і ось втретє зупиняється. Чого? Вона й сама не знає чого... Тільки так якось важко — на сьвіт не дивилася-б. Вона знала, що їй або треба шукати собі роботи, або вмирати з голоду — знала і не йшла. Їй нічого тепер не хочеться ся ні думати, ні робити, — вона бажала-б тільки заснути, заспокоїти ся хоч на хвилину.

І справді їй треба було заспокоїти ся, бо за ці останні два тижні вона чимало зазнала лиха й клопоту. Їй довелося кинути ту швацьку робітню, де вона працювала, щоб додглядати хвору матір', котра в останні часи зовсім занедужала. Скільки безсонних ніч, гнітючих думок і всьому цьому красем була смерть дорогої людини. Далі похорон, клопіт усякий і над усім цим клопотом одна неодцепна думка: Господи! що-ж це таке? Їй тільки шіснадцять років. Вона звикла жити з матір'ю, звикла встаючи й лягаючи думати, що ось єсть така людина, що піклується ся і турбується ся про неї. Вона якось забувала, що з того часу, як умер батько, а хвора мати не могла вже робити, тільки сама вона своїм заробітком годувала і себе, і матір'. Мати стільки спершу дбала про неї, так дуже усякий ступінь дівчинин в житті оповітий був материним доглядом і піклуванням, що мати їй, тоді ще невеличкій дівчинці здавалася втіленням тієї вищої обороняючої сили, котра призначена була боронити її і керувати її життям, і зосталася такою і тоді, як вже ні піклуватись, ні дбати про віщо не могла. І доглядаючи матір', бачила в їй Марина не хвору й безсилу людину, а саме ту вищу силу, без котрої вона, Марина не змогла-б і жити...

І ось тепер ця смерть! Для неї вона була несподіваним випадком, бо вважала його дівчина за неможливий. І вона не вірила цьому до останньої хвилини. Навіть тоді, як в передсмертний час сконання, материна рука силкувалась звести ся, щоб поблагословити стоялу на вколішках біля неї дочку; як холодіючі уста змагались вимовити це благословення і безсило тіпались, не можучи нічого сказати і як погасаючі очі, не заплющившись, застигли у довічному сні, втіпившись у неї; — навіть тоді вона не поняла віри і, цілуючи похолоділі материні руки, вже опанована невимовною нестерпучою трівогою й обстрахом казала:

— Мамо, голубонько! що вам? — погано?

Але мати вже неодмовила, не могла одмовити. І вже тоді як не було ніякої надії, як смерть виразно поклала свій похмурий піокрив на зсохле, змучене покійницене обличча, — тільки тоді вона скрикнула страшим нелюдським скриком і як мертвa, впала до долу біля материного ліжка...

І тепер вона сама! Вона змарніла за ці часи. Вона стала зовсім худа, і її і без того бліде обличча тепер, здавало ся, просвічувало наскрізь, а темне волосся ще більш одтінювало його блідість. Сірі, зовсім ще дитячі, але вже якоюсь глибокою і таєминою думою съвітчайї очі, ще глибше позападали і над їми біля правої брови вже позначилась невеличка зморшка — перший єдслід муки.

Але сама вона цього не помічала, бо і нічого не могла помічати. Їй здавало ся, що укуші з матір'ю вона положила у яму і своє власне серце. Їй здавало ся, що далі вже нікуди йти, що це вже останній день її життя був, той саме день, як вона, вернувшись ся до дому після похорону, мовчки і не роздягаючись упала на той ослін з дрантям замісць подушок, на котрому вмерла її мати, і була певна, що більше вже не встане, що вона лягла умерти.

Але вона не вмерла. Два тижні вона затого неспала і тепер сон зміг її; вона заснула і проспала аж до другого півдня. Тоді в голові у неї немов трохи вияспило ся, вона почала розуміти своє становище. Вона побачила, що не вмерла, що її доводить ся жити. Та як?

Марина зросла на селі. Її батько був чоботар, мати заробляла на поденний. Вони жили убого: село було невеличке і кожен звик латати чоботи сам, а купувати їх — по ярмар-

ках. Тим-то хліба не завсігди бувало у їх до схочу. Більше року назад, продавши свою хату, батько переїхав у місто, сподіваючись більшого заробітку. Але-ж він не діждався його і через три місяці вмер з чехотки, котра давно вже потроху точилася його, а він пособляв їй, запиваючи з горя.

Мати й Марися зосталися одинокі у чужому великому місті. Марисю ще батько віддав до швачки і вона вже тепер сама заробляла; мати ходила на базар і там її іноді наймало на поденну. Але одна біда йде та й другу за собою веде — так і Марисі склалося. Минуло кілька місяців. Одного разу мати, проробивши на поденний увесь день під дощем, лягла і більше не встала...

І Марина зостала сама між усіх людей. Ні знайомих, ні родичів у місті не було. Та ѹ що з того, як-би вони й були? Хіба хто схоче її посодити? Хіба вона до кого зможе так прихилити ся душою як до матері? Ні, вона сама, сама між усіх людей!

А жити-ж як? Усі зароблені гроші, які в неї були, вона потратила на ліки матері та на похорон. У неї зостався тільки семигривеник та пів хліба. Вона їм жила два дні. Тепер треба було шукати роботи, щоб не згинути з голоду. Де? Треба-б піти до тієї хазяйки, у котрої вона перше жила — може є місце, хоч треба думати, що вона вже знайшла собі другу замісьць Марини. Що-ж тоді?

Що тоді? Боже мій, Боже мій! Вона вчора починала молити ся певна, що Бог їй поможе. Але-ж молитва якось не заспокоювала її цього разу. На душі зоставалась, як і була, нестерпуча вага. І дівчина несамохіть згадувала материні слова, котрі вона чула ще тоді, як маленька бігала по зелених луках у рідному селі: На землі тільки горе, а щастя на небі! Ох, як вона добре тепер ці слова розуміє!

Марина знову неначе прокинулась після важкого сна — і знову згадала, що треба йти. Вона устала з ослону, загорнулася у великий товстий платок — теплішої одежі у неї не було — і нарешті вийшла з хати.

Хатка її була на горі аж під дахом, і треба було перелічити не один десяток східців, щоб вийти у двір. Марина пішла у темряві, держачись за стіну, щоб не впасти, бо східці хиталися під ногами. Дійшовши аж до надвірних дверей, вона озирнулась навколо і зупинилась, вагаючись, чи йти

шій, чи вернути ся, бо серед двору стояв хазяїн того будинку, де вона жила, і про віщось балакав з двірником. Він махав руками і видко було, що сердив ся, бо острі пронозуваті очі його, котрі потопали за гладкими, лисьнячими од жиру, щоками, наче виплигували з-за їх. Його товста міщанська постать у залайозеному пальто стояла саме їй на дорозі, але боком до Марини, так що він не міг ще її бачити.

— Оце-ж поприбирай міні швидче тут у дворі, та не гайсь довго, — казав він двірникови — а тоді приходь до мене!

— Та хіба я барю ся, я й так он скільки вробив! — виправляєсь двірник, сердито оббиваючи мітлу об чобіт.

— Знаю вже, знаю тебе! Одбріхуватъ ся вміеш! Мерщій роби міні діло та приходь, а то треба обійти кватирантів, таких, що грошей не платять, так може кого й витурити доведеть ся.

— Добре! — одмовив двірник: я зараз! — і піднявши на плече мітлу, він пішов до роботи у другий кінець двору.

— Усі ви зараз — тільки гроші вмієте брати! — пробубонів йому навздогін хазяїн.

Марина стояла, скованісь у сінях, ніж жива, ніж мертвa. Так це ѹ до неї прийдуть, бо ѹ вона виновата хазяїнови гроші більш, як за пів місяця. Що, як виженуть? — промайнуло у неї в голові.

— Хоч-би тепер пробігти як небудь, щоб не побачили, — подумала вона і глянула знову у двір.

Але хазяїна вже там не було. Марині полекшало на серці. Вона прожогом кинула ся з сіней, пробігла через двір і опинилася на вулиці.

II.

На дворі ѹшов дощ хоч і невеличкий мов крізь сито сіяв. Але усе небо облягло сірими хмарами і віщувало ѹого надовго. На небі ані смужки ясної — скрізь простягалась сіра запона і ні в одному місці не розгорталась. Було холдно і туман закривав затого усе, що можна було бачити і тільки передні будинки ледві визначалися серед ѹого хвиль. Усе велике місто здавало ся безкраїм болотом.

Марина ще дужче загорнула ся у свій платок і пішла, обминаючи невеличкі калюжки, що стрівались їй іноді на дорозі, боячись замочити свої ноги у драних черевиках. Але вона не дивила ся навкруги, силкуючись не бачити цих величезних будинків, котрі немов давили її своєю величезністю, од котрих віяло таким холодом на неї, що зросла серед сільських привітних, хоч і убогих хаток, серед зелених лук, веселих садків і таємних лісів. Вона йшла скоро, поспішаючись. Найсамперед хотіла вона піти до своєї колишньої хазяйки і попрохати, чи не візьме вона її знову. Хазяйка жила не близько і поки Марина дійшла туди, то вся посиніла з ходу, і ноги у неї були мокрі. Хазяйка була дома.

Марина увійшла у хату і зупинилась: їй було якось ніяково. Вона не забула, що як вона покидала це місце, хазяйка сварилась і хоч Марина й прохала не рахуватись з нею зовсім, а підождати, поки одужає мати, казала, що ждати вона не може і найме собі другу швачку. Тим-то дівчина, зовсім збентежена, ледві промовила;

— Добрий день!

— Здорова! — одразу хазяйка, висока її худа жінка, з якимсь сухим, байдужним виразом у обличчу. — А що скажеш?

— Я знову до вас: чи не взяли-б до себе?.. — несміливо промовила Марина.

— Я-ж тобі казала тоді, що я не можу ждати: у мене робота не стойть. Я вже найняла другу на твоє місце.

Марина мовчала.

— А що-ж твоя мати, як? Одужала? — спітала ся хазяйка.

— Вмерли... — ледві прошопотіла дівчина.

— Вмерла? Ну, погано тобі...

Марина ще трохи постояла. Хазяйка, бачучи, що вона не йде, додала:

— Хоч і не проси. Не прожену-ж я другу через тебе!

Дівчина тихо повернула ся до дверей. Мабуть горе дуже виразно одбилося на її обличчу, бо хазяйці стало жалко її і вона промовила:

— Слухай... Ось у Луцьких панів, що знаєш, на конторській живуть, сорочки треба шити. Пані нам хотіла від-

дати, так ми-ж сорочок не шиємо... Навіда́й ся туди, може й дадуть роботу.

Марина подякувала. Вона знала цю паню Луцьку, котра була у їх у робітні разів zo два, чи зó три.

Знову трусячись з холоду і загортуючись у платок, вона побігла аж на той кінець міста, аж на конторську. Добре втомившись, поки дотяглась туди, вона знайшла чималий будинок Луцьких, роспітавши ся у поліціята.

Марина підійшла до пишного ґанку. Двері блищали од політури і мідяних вичищених ручок. Її стало страшно.

— Чого я прийшла сюди? Мене просто проженуть від-ціля! — пробігло у неї в голові.

— А може й ні? — з'явила ся друга думка. Ох, як-би то Господи! — зітхнула дівчина і несъмільво подзвонила.

Нічого не чутъ. Вона вдруге і дужче потягнала ручку од дзвоника. Знов кільки хвилин — тихо.

— Я погано дзвоню, — подумала вона і смикнула з усієї сили. Дзвоник гучно вдарив за дверима. Вона злякалась цього гучного дзвону так, що трохи не втекла. Але зупинилася. Ось чути ходу за дверима.

— Боже! поможи! — подумала вона і її перехопило дух.

Двері одчинили ся. Старий швайцар з заспаною пікою і кудлатою головою визирчув відтіля. Видко було, що він куняв, сидячи у передпокою і оце тільки прокинувсь.

— Чого тобі? — запитавсь він не зовсім ласково.

— Пані Луцька дома? — ледві промовила Марина.

Швайцар глянув на неї, озираючи з ніг до голови таким поглядом, яким озирають обідранця льокаї у богатих панів.

— А тобі на що? — циркнув він крізь зуби.

— Міні діло до їх есть...

— Яке? — кажи міні — я доложу!

— Я хотіла-б сама їм побачити...

— Самій не можна! — суворо одмовив швайцар. Скажи, яке діло — я їм доложу, тоді може й зволять покликати.

— Я чула, що тут робота швацька есть...

— Ну?

— Так я..... прийшла спитати ся, чи не можна-б її узяти.

— Еге! он що! — знов з невимовною погордою пребубонів швайцар, упіть оглядаючи її лахміття. — Ну, таких вас багато! Нема у нас роботи, а хоч і єсть, так і без тебе пороблять. І, не слухаючи більш, він грюкнув дверима перед дівчиною.

Марина ще постоїла трохи, тихо зійшла з танку і тихо без ніякої меті пішла вулицею.

— Так і далі буде! — думала вона. — Так! О мамо! На що ти мене покинула?

І образ коханої матері одразу уявив ся бідній дівчині, ні, вже не матері, а тільки трупа образ, мертвого, холодного і посинілого трупа. Сльози брізнули у неї з очей і полились цівкою. Вона не втирала і не здергувала їх, бо не мала сили. Уся її стомлена, змучена істота, що держалась, не падала стільки часу, тепер одразу погнулась під великою вагою тяжкого горя і дівчина плакала, гірко плакала, надриваючись усіми грудями.

— О, мамо! На що ти мене покинула!..

І нова течія сліз слідкувала за цим скриком наболілого серця. Вона ламала свої худі рученята до болю і не чула його, бо його глушив біль серця. І воно боліло, боліло бідне сердечко у молоденької дівчини, що зостала ся сама, сама на весь світ без пособи, без розваги.

— О, мамо! на що ти мене покинула! В цьому скрикові вилило ся усе її горе, уся її мука і уся безпосібність мелодії неопереної пташки.

Чи довго так тягло ся? Вона сама не знала. Вона очутилась тільки тоді, як чийсь суворий голос грімнув біля неї:

— А ця чого тут стоїть?

Вона глянула і побачила біля себе високого здорового чоловіка — мабуть двірника, або що. Спершу вона не зрозуміла, де це вона і що з нею; але як чоловік у друге крикнув:

— Ну якого-ж чорта тут стоїш? — вона побачила, що стояла у воротах якогось двору.

Марина мовчки пішла далі, а слідком за нею розітнула ся лайка:

— Усяка хльорка тут тягається — так і дивись! Ну, народ!

Кров вдарила їй у обличча. Що-ж вона зробила, за що її так зневажають? І під впливом чистого і дитячого почування її скотіло ся скрикнути:

— Ні, ні, не лайте мене: я тільки шукала роботи!..

Але вона не скрикнула, тільки слози підступили до глотки ще дужче, і дівчина у нестямі кинулась бігти вулицею, нічого не бачучи і нічого не чуючи.

Зупинившись і оглядівшись після довгого бігу, Марина побачила, що була недалечко від своєї квартири.

Змучена, стомлена, уся трусячись од холоду, вернула ся вона до дому. Вона з ранку не їла й крихти, але її не хотіло ся їсти. Вона поскадала з себе одежду, роззулась і впала на ліжко. Невимовна нудьга, нудьга з страшної самотності обхопила її, і вона, конвульсійно стиснувши свої руки і сціпивши зуби, наче скамяніла над однією невикрутною, сто разів передуманою думкою.

Сама, зовсім сама!..

У неї тепер нічого не було в голові окрім цієї думки, але з того робило ся її ще важче, бо запанувала ця думка над усією її істотою, гнітила її ще дитячі молоді груди, морозила серце. Сама, зовсім сама, без хліба, без роботи!

І вона припадала до ліжка грудями, давила їх з усієї сили кулаками, щоб фізичним болем заглушити біль у душі, з котрого вона уся омлівала, уся конала. Скільки так протягло ся часу — вона не знала, бо її голова, зупинившись на одній думці і не знаходячи з неї виходу, почала нарешті туманіти, похмура низенька хатка з почорнілими брудними стінами закрутила ся у Марининих очах, і дівчина чи то заснула, чи то забула ся...

III.

Широкі й безкраї простори, легке й мяке повітря, усе пронизане й облите сонячними проміннями. Воно неначе ходить хвилями, неначе переливається своєю ясною блакиттю. Землі не видко, зовсім уже не видко, тільки срібна блискуча смуга якоїсь річки, здається тоненькою ниточкою, простягається ся до велітенського дзеркала-моря. А там, над головою, безкраї блакитні розлоги, і палаючий округлий гори льє течії сліпучого съвіту — це велетень-сонце. І нічого

більше, ні єдиної цятіночки: усе чисте й безкрайє. А тиша яка: ні пташиного сьпіву, ні людського голосу, ні єдиного шелесту — усюди величня тиша; вона й мертвa, і наче повна якогось могутного скованого життя, що розлито по цих хвилях коливаючого повітря.

Ні згука, ні цятки...

Вона сама, сама бідна дівчинка Марися, маленька „мамина“ Марися у цьому безкрайому одвічному розлозі. Сама!..

Вона лине у гору проміждо хвиль осяяного сонцем повітря. Лине туди, у саме небо, відкіля льлють ся сліпучі золоті проміні.

І їй легко, їй гарно, вона купається у повітрі, вона дишить на всі свої маненькі груди, вона впивається в ім'.

Все вище і вище! Близкучий золотий гори поближував...
А це що таке?

Серед незворушимої панянської тиші пролинув якийсь згук. От ще, ще... Нарізні, одрубні згуки зливають ся потроху у одну величню мельодію. Це сьпів, божественний сьпів льється ся відтіля з гори. Хто це сьпіва?

Вище! вище! Он заколихались, захвилювали блакитні прозорі хвили, он розлилися вони, розірвалися. А з-за їх вилинув чудовий образ — один, другий... Он їх багато: числив чудово-вродливих, з широкими крилами, у близкучих легких шатах. Вони летять побравши ся за руки, сьпівають ту чудову пісню.

Вони прилинули до неї, беруть її і несуть ще вище. О, як високо!

Ох! яке-ж сліпуче золоте море! Бідна Марися заплющує очі, знов одкрива і спершу нічого не бачить, опріч одного безкрайого золотого близкучого моря. Це сонце?

Ось очі потроху звикають до цього съвітла. Ось вона бачить...

Високий сяючий престол у самому осередкови того моря. Коло його навкруги такі-ж близкучі і вродливі янголи з крилами. А далі скільки людей — і всі до одного у ясніх білих шатах! Вони стоять перед престолом і дивляться туди, у гору.

А що-ж там у горі? Хто там на тому престолові? Марися хоче звести очі, глянути і ніяк не зважить ся. Немов

сила якась не дає глянути. І ось лине відтіля чудовий святій голос:

— Дівчино! підійди сюди і глянь!

І вона глянула. Боже! хто-ж це такий? Це не янгол, такий, як ось ті, що стоять навколо; це не людина. Це сама чудова врода, сама святість. Хто-ж це такий? — Вона його десь бачила, бачила це обличча з невеличкою розділеною борідкою, — тільки тоді воно було стомлене, змучене, а тепер сяє Божим сяєвом. І голос цей немов чула десь.

— Прийди до Мене, ти, трущающаяся і обремененна я і я заспокою тебе!

— Ох! згадала-ж, згадала цей голос і обличча згадала! Се-ж він, се той єдиний учитель, се Христос, за неї ропшати!

І вона пада перед Їм, припадає губами до Його святих, гвіздками пробитих ніг.

І встає Христос, піdnіма її з землі і бере за руку. І проводить її до якоєсь бабусі.

— Ти не хотіла жити без матері і я взяв тебе до неї, — каже Він.

Глянула дівчина на бабусю — вона, це справді вона, її люба мама. І вже не мертвa, не страшна, ні — гарна і блискуча у своїх білих шатах.

Кидається дівчатко до неї: Мамо! голубко!

Де це вона? Похмуру черні стіни: черні задимлені дошки над нею. Де це вона? Може в труні лежить? А мама-ж де?

— Мамо! мамо! — ще раз скрикнула Марися і зовсім прокинула ся.

Вона була на своєму ліжкови у своїй темній понурій хаті.

Так це знову вона на землі? Так усе це був тільки сон? І небо, і Христос, і мама? О! навіщо-ж тільки сон? Чому цього не було навспріжки, чому вона не зостала ся з мамою?

І вона скочила ся з ліжка, але зараз-же знову на його впала. Тільки тепер почула вона, що усі її кістки ниють і болять, що голова уся палає і розривається з болю. Вона хвора.

Марися знову лягла і почала думати, з чого-б вона мотла занедужати? Спершу вона ніяк не могла пригадати. Але далі її згадавсь сьогоднішній ранок. Вона застудилася. Що-ж тепер з нею буде, як вона занедужа? Грошай нема, доведеться з голоду вмерти. Одинока вона вмре тут, у цій хаті-домовині і з хвороби, і з голоду.

Вона вмре, як і мати?

І одразу з цією думкою її згадав ся увесь її сон. Ні, ні, не дурно він, цей сон снiv ся. Це не сон снiv ся, це справді мати приходила її до себе кликати. Так значить вона таки буде з матір'ю.

І, щаслива з цієї думки, Марися вже не лякалась більше своєї хвороби. Так, вона вмре або з хвороби, або з голоду. І це зовсім не погано, бо вона буде з матір'ю. І як вона — перш могла бояти ся занедужати?

Тільки-ж голова палає і болить нестерпуче. Хоч-би ще заснути, — може-б знов такий сон приснiv ся.

— Так ти кажеш, вона вже дома? — розітнувсь над самим її вухом гучний голос.

— Єге, вернула ся давно.

Хто це балака у неї в хаті? Вона підвелася трохи і озирнулася. Нікого нема. Двері одчинилися і у хатку увійшов хазяїн, а за їм двірник.

— Еге, ось і вона! — почав хазяїн. — Що-ж це ви, панно, у кватирі живете, а грошей не платите більш, як за пів місяця? — питавсь він.

Марися ледві підвелася і сіла.

— Підождіть хоч кільки днів, — ось одужаю — віддам.

— Підождіть! Знаємо ми це „підождіть“! Багато вас таких. Живе, живе, а тоді — фіть! полетіла. Що їй, хіба худобу перевозити? — дві ганчірки. А гроші пропадають.

— Та будьте вже ласкаві, підождіть: бачите, я зовсім хвора.

І, не можучи більше сидіти, вона впала на подушку і ухопилася руками за голову.

— Хвора! Що міні до того, що хвора! — не вгавав хазяїн. — Лежи скільки хоч хворою, а гроші давай.

Далі, бачучи, що з Мариною справді тепер нічого не вдіє, він промовив:

— Ну, та вже добре! Щоб після завтряного міні гроші

були, а то я не подивлюсь, що хвора, а одішлю у поліцію. І, озирнувши ще раз убогу хату, він циркнув крізь зуби:
— Голота! — і вийшов геть з двірником.

IV.

Марисине бажання не справдилося: вона не вмерла. У неї була тільки горячкова пропасниця. Але вона тепер, після того сну, була певна, що скоро вмре.

— То не сон був, то мама по мене приходили, — думала вона, і розпалена хворобою, затого ще дитяча головка вірила цьому.

Вона бажала вмерти, та смерть не йшла. Дівчина тільки мучилася на переміну то в спеції, то в холоді і страшно схудла, бо пропасниця не давала їй нічого їсти.

На її щастя хазяїн більше не приходив правити з неї гроші, ждучи, мабуть, поки вона одужає. Її не проганяли з їїєї хати, але-ж що з того? Змучена хворобою, одиноко лежала вона у її на брудних лахміттях. В хвилині великого приступу хвороби, її невимовно хотілося пiti, але вона не могла встати і набрати у дворі води і, безпособна, уся спечена смагою і хворобою, з пересохлими губами і глоткою, дівчина кидалася по своєму ліжкови, мучачись у невимовних палючих муках. І серед цих муок її уявляла ся прима́ра за прима́рою, знову бачила вона свою маму, котра кликала її до себе, і дівчина тоді кричала у страшній тузі:

— Мамо! мамо! коли-ж я буду з вами?!

Тільки вже на третій день, дотягшиесь якось до вікна, вона покликала дівчинку одного ремісника, що жив у цьому-ж дворі, і попрохала її забігати хоч інколи до неї і приносити води.

Пятого дня Марисії трохи полекшало і вона встала. Ошівдня вона зїла невеличкий шматочок хліба і вийшла на хвилинку з хати, щоб дихнути сьвіжим повітрям. Але хазяїн, побачивши, що вона вже ходить, знову прийшов до неї і збив бучу.

— Або сьогодні принесеш до вечера гроші або геть к чортам відціля! — грімнув він наприкінці і пішов з хати.

Марися нічого не сказала хазяїнови. Тепер її було однаково, чи він її вижене, чи ні. Вона певна була, що її не

довго жити, що вона скоро покине цей світ. Ця думка не виходила у неї з голови. Чому вона так думає, Марися й сама не сказала-б, але пересвідчена була, що вона не житиме, що вона піде до матері. Як саме це зробить ся — цього вона ще досі не знала і не могла ніяк пригадати.

Трохи згодом, сама того не помічаючи, Марися опинилася на вулиці. Без ніякої меті, якось машинально вийшла вона, затого не розуміючи, що робить і вже тоді трохи очутила ся, як була за ворітми і осінній вітер пронизував її гострим холодом. Вона здрігнулась і огляделася.

— Куди це я йду? і чого? Треба вернутися назад — подумала вона і зупинилась була. Але-ж не вернула ся. Не вважаючи на те, що вона була ще недужа і що холод примушував її трусити ся, її схотіло ся йти далі, втекти з своєї хати, похмурої як льох, відтіль де вона відзнала стільки горя, де її ганьбили ображами. Вона пішла.

— Куди-ж іти? Може знову піти роботи пошукати? — ворухнула ся у неї у голові думка: А де-ж її знайдеш?

Але за цією думкою зараз-же з'явила ся й інча:

— Нá що-ж тепер шукати роботи? Хіба вона думає жити, чи що? Тільки хоч-би швидче! О, Господи! Хоч-би швидче, щоб не мучитись так!

— Дівчино! дівчинó! гей, чепурушко! — розітнуло ся за нею гукання.

Вона озирнулась. Якийсь ремісник, досить уже підпіллій, коливаючись на обидва боки, непевними ступнями наблизився до неї.

— Ну, ну, чепурушечко! — казав він: не тікай, ходімо зо мною!

І він зовсім близько підійшов до дівчини, простягаючи до неї руки.

— Чого вам, дядьку, треба? — полохливо промовила Марися, поступаючись назад.

— Ну, ну, моя кралечко! не лякай ся! Адже я тебе люблю. Ходімо... зо мною... У мене ѹ гроші є — я не дурно... I вип’ємо...

І пяний хотів був уже обняти її, але Марися вирвалася і побігла. Пяний зупинився збентежений, похнюючи голову. Нарешті він глянув у слід дівчині і, побачивши, що вона тіка, загомонів:

— Тікаєш? Ну ї тікай, трясця твоєму родови! Мало хіба вас таких тут валасаєть ся. Великі цяці! — за п'ятака усіх куплю! А то, бач, втікла, зашишалась! Та в мене грошій стільки, що я не подивлюсь на яку небудь!

І гряд найпоганішої лайки посыпав ся навздогін за дівчиною. ЇЇ стиснуло груди:

— Так ось уже за кого мене вважають! — промайнуло у неї в голові. — Ні, годі вже жити. Хоч-би швидче! Тільки — як, як?

І вона бігла далі, не зупиняючись, повтаряючи сама собі у невимовній муці: — Як? Як?

І зненацька ці думи перехопив голосний свист, гучне гудіння, котре вдарило її у вуха. Вона зупинилась і глянула. Темна низка вагонів бігла по рельсах. У весь поїзд з шумлячим і димлячим паровозом спереду здававсь якимсь страшим змієм з народніх легенд. Марися, сама не помічаючи того, зайшла аж до „вокзалу“.

І зненацька її вдарила у голову думка:

— Ось як! Тепер знаю! — прошепотіла дівчина.

V.

Еге, тепер Марися знала, що її треба робить і заспокоїлась. Вона тільки думала про те; як-би це краще зробити. Тут народ снує туди ї сюди. Треба вийти за місто — це недалеко — і підождати другого поїзду.

Дівчина так і зробила. Через пів години вона вже сиділа за містом на горбку, біля колії і дожидала поїзду.

Вона сиділа і думала.

Вона була спокійна. В її молодому серці на цю хвилину зовсім погасло бажання жити. І навіть гарно було думати про те, що ось через кільки хвилин вже ніхто ніколи не зможе ображувати, не зможе мучити її, і вона побачить свою „маму“. Про саму смерть вона не думала: вона рішила, що кинеться під поїзд і більше про це не згадувала.

Загорнувшись у платок, дивилася вона навкруги. А навкруги був невеличкий гайок. Осінь вже поклала на його свою важку руку, і жовте листя, тремтючи і коливаючись у повітрі, тихо раз-по-раз сідало на землю, укриваючи її пишним золотим накриттям. На землі вже лежав товстий і м'який шар

такого листя; падаючи з дерева і лягаючи па його, нове листя тихо і якось таємно шелестіло. Цей шелест звернув на себе Марисину увагу. Де це і коли вона чула його?

А! згадала! Це тоді було, як ще вона маненькою дівчинкою була, як ще вони на селі жили. Це саме в осені і було... Вона одна однієїнка йшла темним напів мертвим лісом, ішла без стежки, навмання, а золоте листя падало і шелестіло, як і тепер шелестить. І так, як тепер, вона прийшла шукати інчого, небесного життя, — так і тоді вона шукала неба, — хоч їй і не хотіло ся тоді вмирати. Але мати їй так часто росказувала про рай, про те, що на землі горе, а на небі довічне щастя, що їй, шостилітній дівчинці, схотілось на небо. І вона пішла туди, де небо торкається до землі — там мусіли бути східці на небо і це було за лісом. І як тепер це усе згадало ся їй добре: і ліс великий, котрого вона так лякала ся перш, і те, як вона йшла тим лісом, проридаючись поміж кущів, і як вона, після довгої блуканини, втомивши, спікнула ся на товстий дубовий корінь і впала. І так їй навіть той корінь виразно уявляв ся, що вона неначе знову перелинула туди, в ті дитячі літа...

О, чом вона тоді не знайшла неба і за неї роспятого Христа?

Господи! як довго тягнеться час. Чи скоро цей поїзд?

Вона усталася і почала виглядати його.

— А я-ж не замкнула своєї хати! — зненацька промінуло у неї в голові. Як хто вбереться?

І вона була вже повернулася, щоб бігти назад, до своєї хати, але зараз-же зупинилася.

— Чудна я! Адже-ж міні зараз вмирати!

Вмирати! А що тоді буде, як вона вмре? Поїзд одріже її голову, її знайдуть, принесуть у поліцію, мабуть хазяїна оповістять. Вилає він її за те, що його гроші пропали. І їй сором стало, що вона одурила хазяїна. Вона думкою попрощала його простити її.

Марися знову сіла на землю і знову думки опанували її. Тепер їй згадувала ся мати, така, яка вона була вмираючи: жовта, худа, з погаслими очима, з конвульсійно-трептячими губами. Але дівчина вже більш не плакала по її і тільки думала:

— Я скоро побачу її...

Ох, чому-ж це поїзду нема? чого він так забарив ся? I дівчина то вставала, виглядаючи його, то знову сідала.

Минуло ще пів години, година... Сонце вже сіло за гаєм і останні його проміні позолотили верховіття дерев і погасли. Їй вони на віки погасли...

Зовсім уже смеркло ся. Увесь крайовид навколої заторнув ся у сіру темряву. Тільки стовпи дерев мріють перед очима чорними смугами. Угорі у небі темно-сіро, а ніжної зіроньки. Сумно, до болю сумно на землі. Хочби швидче, швидче!

А! ось нарешті і він, її спаситель: вже чути, як свистить. Вона усталла тихо і пішла до рельсів. Далі згадала, що їй ще треба помолити ся. Повернувшись на схід сонця, вона стала навколошки і вдарила поклон.

— Господи! Icyse Христе! Прийме мене! Мамо, дозвас іду!

Вона ще раз припала до землі, потім перехрестилась і пішла до рельсів. Біля їх вона зупинилася і глянула у той бік, відкіль ішов поїзд. Ось і він. Вже зовсім темно і його самого не видко, але два ліхтарі, як два пекельні ока, зяють у темряви.

Маруся скинула з себе платок, ще раз перехрестилась, стала навколошки і прихилилась до рельсів. Вона положила на їх шию, і сама зовсім лягла на землю. Ух! Як страшно гудуть рельси і земля трусить ся...

А поїзд усе ближчає та ближчає, пекельні очі все яснійше та яснійше прорізують темряву. Чи скоро-ж?

Може її тільки скине з рельсів, а не задавить? Вона злякала ся цього і глянула на поїзд, немов-би хотіла знайти в йому одмову на це питання.

Ще хвилина...

Ось уже чути, як бряжчати ланцюги поміж вагонів, ось уже колеса видко. Пекельні очі палають.

Зараз! Зараз!

Господи! Та що-ж це вона робить? Це-ж смерть! Ох, на що-ж це вона? Їй ще хочеть ся жити. А це смерть. Геть, геть відціля, а то ось уже, ось!..

І вона хотіла одкинутись назад...

Але в цю хвилину щось притиснуло її глотку до рельсів, щось різонуло страшним болем і годі... Вона вже нічого не бачить, нічого не чує... Тільки тепла кров з безголового трупа обрізкує колеса проходячому далі поїздови...

Марися пішла до „мами“....

З загодок про дитячі літа.

I. Дядько Тимоха.

I.

Дядько Тимоха... Як живий устає він перед моїми очима... Здоровенна кудлата голова з рудою бородою, з обличчям, умазаним у кіптяву й сажу, з голубими очима, такими голубими й добрими, що кожна дівчина забажала-б мати такі. А про те очі ті не всякий міг помітити, бо ховалися вони під стріховою з рясних довгих брів. Голову вткнуто йому на широчезних могутніх плечах, а увесь Тимоха держався на двох стовпах, обутих у велітенські чоботища. На превелике лихо, один стовп був дуже кривий, і Тимоха більш волочив його, ніж ходив на йому. Дядько Тимоха був коваль, і дві його здоровенних жилавих руки з засуканими рукавами щодня як пірцем повертали й гупали важким пів-пудовим вершлягом по залізному ковадлу так дуже, що те гупання чути було далеко в селі, хоча кузня Тимошина й стояла аж на краю, на вигоні. Коваль він був знаючий, дотепний, тому-ж то як тільки почують на селі це важке гупання, так зараз і чвалають до кузні дядька, несучи поламані сокири, необшиновані колеса, ведучи непідкованих коней. З Тимоховою ніхто ніколи не торгувався, бо всі звикли до того, що коли він скаже яку ціну, то вже не скине й кошійки. Коли-ж хто небудь, не знаючи цих порядків, давав йому менш, ніж він заправив, Тимоха, не одмовляючи нічого, одвертався до свого ковадла і починав гупати вершлягом. Чоловік, силкуючи ся перегукунти цей гугот, кричав:

— Ну, що-ж? берись!

На ці слова Тимоха своїм могутним басом, ні трохи не побільшуючи звичайної сили голосу, одмовляв, покриваючи своє гупання:

— Піди, розкажи своєму дідові!

Як-же чоловік, ще трохи підохувавши, накидав йому копійку або дві, Тимоха гукав:

— Поцілуй ся з своїми двома копійками!

Кінець був звичайно такий, що чоловік платив Тимосі стільки, скільки той хотів, бо другого ковала у селі не було.

Але траплялися й такі випадки.

Приносить аби-який дядько сокиру або долото насталити, або ще що. Тимоха починає розглядати те, що йому прinesено, з усіх боків.

— Гм... Твоя сокира таки зазнала лиха...

— Та було всього по хозяйствству... Тільки вже настали, будь ласкав!

— Гм... Нову-б тобі, мабуть, краще..

— Та вонó так, дак-же-ж па нову грошей треба. Справ уже цю як нéбудь. Я тобі два злóті дам, — поспішавсь дядько, бажаючи зробити Тимоху прихильнішим до своєї сокири.

— Два злóті!*) Ах ти ковтьоба дурна! — зненацька визвірювавсь Тимоха.

— Та хіба я що? Чого ти лаєш ся?.. Коли вона більш не стойть... — оправдовувавсь збентежений дядько, думаючи, що Тимосі здалась малóю ціна.

— Два злóті! — не вгавав Тимоха. — Два злóті! Який-же ти після цього хаяйн, коли ти міні за таке два злóті даєш! Який-же ти хаяйн, питано ся я в тебе?

Дядько зóвсім уже не здав, що йому й казати, а то найбільш через те, що роспалений Тимоха пхав йому під носа безідасну сокиру.

— Два злóті! Та ти знаєш, що усій сокирі ціна коповик, а ти за ту роботу, що семигривеника коштує, два злóті даєш! У, ковтьоба! Заходь над вечір та приноси семигривеника!

І Тимоха кидав сокиру у куток, а сам знову починав гупати вершлягом.

II.

Але-ж не подумайте, що дядько Тимоха був сердитий і похмурий — зóвсім ні, і я це знову більше, ніж хто інший.

*) Два злóті = 30 копійок.

Я був тоді ще малим хлощем і дуже часто бігав до його (він нам родич довідився якийсь, і кузня його була недалеко од нас, а найбільше те мене тягло до його, що ми з дядьком Тимоховою були собі приятелі).

Було, убіжши туди, у кузню — темно, тільки біля горну, залитого вогнем, стоять дядько Тимоха чорний і близкучий од хвиль червоного полум'я і щось поверта кліщами у горні, та гука на піддувача:

— Гей, дми, Хведоре, дми! Дми, дужче, веселіще! Е! біси його дядькови, горить! Дми!

— Дму! — відгукував ся той з-за міха, з темряви.

Міні чути, як міх сопе з усієї сили. Після близкучого полум'я у горні міха не видко у кутку і тільки чути це сопіння і тоді здається ся, наче якесь страшидло діше там, у темряві, своїми величезними грудями, діше і може готується ось-ось кинутись і поглинуть усіх. Але дядько Тимоха швидко розбиває ці примарі:

— А ну, вшквар, Хведоре, такої, що ну!

І лід тріщить і комар пищить,

А то-ж кум до куми порося тащити!

— Кумцю-голубцю, звари міні порося,

Звари міні порося, щоб і юшка була!

І юшечка, і петрушечка!

Кумо моя, кумо моя, моя душечко!

— Ігу! моя душечко! — вигукує Тимоха і часом на-віть, розпалений веселою піснею, починає пританцювати кривою ногою, держучи у руках кліщі, у котрих жéвріє розпечено заливо.

У цю хвилину я витикав ся на двері. Тимоха запримічав, що хтось застить, дивив ся і гукав:

— А, це ти, Василю! не засти-ж, іди у кузню. Дивись, як ми будемо смалити.

І через хвилину два тяжких вершляги гупали по ковадлу, аж земля навколо трусила ся, а дядько Тимоха пригукував:

— І-гу! гей-гуп! гей-гуп! Іще раз! іще два! Знайте, люде, кovalя! Іще гуп, іще два! Гей бий-бий!

І вершляги гупали, а безліч близкучих іскор сипалось по кузні вогняним дощем, пронизуючи темряву і примушуючи мене затуляти рукавом обличча.

З дядьком Тимохою ми були, як я вже казав, великих приятелів, і він що разу, як я до його приходив, давав міні усякі шматочки заліза: кругленькі, що позоставались од пробитих дірок і що звалися проміж нас, хлопців, грішми, довгенькі і усякі інші. Не раз бувало так, що скінчivши роботу й не бажаючи йти до дому (дядько Тимоха хоч п'ятий десяток год жив, а подружжя, собі не знайшов, — то-ж йому невелика хіть була йти в свою хату) — так, кажу, не бажаючи йти до дому, він сідав у кутку, укусі во мною, на мішки з вугіллям, і ми починали розмовляти. Я, звісно, більше слухав, а дядько Тимоха казав. Тут і казки були — не про лисичку й півника, ні, — а про усяку „страховину“, котрою впивався, слухаючи її; і ковальські легенди про коваля, що чорта, „неприятеля“ (як казав Тимоха), за язик тяг, або про те, як коваль дуже хитро випитав, у чорта-ж таки, секрет кування, або ще про віщо; і приспівки усякі чудні і чимало ще чого. І я любив дядька Тимоху, а дядько Тимоха мене любив. Послідком цієї обопільної любові було те, що одного дня трапився такий випадок.

Увійшовши, як то звичайно робив я, до кузні і сівши у кутку, я незабаром помітив, що дядько Тимоха чогось наче сердиться на мене... Я почав був балакати до його, але він, навпаки своєму звичаєви, нічого не одмовив і тільки скоса, якось чудно, глянув на мене. Я здивувався й засмутився. Посидівши ще трохи у кузні і бачучи, що краще не робитися, я, збісім захурений, устав і пішов до дверей.

— Василю, куди ти? — згукнув дядько Тимоха, копищаючи кліщами у горні.

— До дому — куди-ж! — одмовив я сердитий на його.

— Чого?

— Чого! того, що хочу, — хотів був сказати я ще сердитіше, але почув, що слози клубком підкотилися міні до глотки.

— А! так ти до дому? так я-ж тебе не пущу! — згукнув дядько Тимоха, і тої-ж миті дві здоровенні засукані руки обхопили мене.

— Пустіть мене, дядьку, пустіть! — кричав я пручуючись і чуючи, що в мене очі вже повні сліз. — Пустіть, ви сердиті!...

— А ! сердитий?.. Гаразд!... А це що ?

І я опинив ся знов долі, а до моїх ніг брязнуло щось таке з Тимошиних рук.

Я підняв його і прикипів до місця з радощів... Такого щастя я ніколи не сподівав ся. Я тільки марив про його, часто марив і одного разу навіть призвався йому, дядькови Тимосі, але ніколи не думав, щоб він міні скував справжню залізну невеличку шабельку.

— О, дядечку ! — тільки й міг скрикнути я, хапаючи шабельку у руки.

Мої мрії спрвдили ся ; тепер я можу піти проміж хлопців певний, що ні в кого нема такої штуки, що я зовсім ко-зак з шаблею.

— О, дядечку ! Які-ж бо ви добрі!...

— Добрій тепер, а то сердив ся, пущверинку !

Але я вже не слухав його : вхопивши шабельку, я перевертав її на всі боки і розглядав свій дорогий скарб. Нарешті не мігши вдергати ся, я крикнув дядькови Тимосі : „Я зараз!“ і чим-дуж чкурнув до хлопців похвастати подарунком.

Згадуючи тепер дядькове Тимошине обличча, яким воно було в ту хвилину, і його добре голубі очи, я не зважуюсь сказати, хто з нас був тоді щасливіший — я чи він...

III.

Дядько Тимоха, як я вже казав, пробував собі молоди-ком, і всі так звикли бачити його без подружжя, що надзвичайно здивувались, як почули, що він має одружити ся. Уперше я це почув у своїй сім'ї — батько казав про це матері і додав :

— От, на старість розуму рішив ся !

— Зовсім скрутила чоловіка, — промовила мати. — Пропаде він з нею ні за що !

Ці слова як ножем різонули мене. Дядько Тимоха пропаде ні здошо ! Міні так зробилось у цю хвилину жалко його і страшно за його, що я, вхопивши шапку і, затого не при собі маючись, побіг до його. Він кував, як і завсігди, тільки був тепер сам, без молотобийця. Я убіг у кузню і, нічого не

розвираючи, не оберегаючись розпаленого заліза, кинув ся до його.

— Що ти, що ти, Василю! Бережись, попечеш ся! — придержав мене дядько Тимоха. — Чого це ти?

Але я не міг нічого одмовити і почав тільки хлипати.

— Оттакої! — здивувався Тимоха. — Чого це ти розрюмсався? Що це тобі?

— Міні вас, дядьку, шкода... — ледві міг я вимовити.

— Мене? Оттака ловись! А що-ж я? вмираю, чи-що?

— Але-ж ви хочете одружитись, і мама... кажуть, що ви... ви пропадете... — і слізни знову полились у мене з очей.

— До кого-ж... я... ходитиму тоді?...

— Так он-що... — промовив дядько Тимоха, трохи помовчавши. — Ну, цього не бій ся, — я ще не загину, і ходитимеш ти до мене, як і ходив.

Мабуть дядько Тимоха вмів мене розважити: через який час я покинув плакати.

Дядько Тимоха одружився. Я ходив до його у кузню, як і раніше, і часто бачив його молоду. Це була невеличка моторна жінка, чепурненька, щебетлива. Вона була сирота без хати, без шматка хліба і пішла за дядька Тимоху, щоб не жити голодною і холодною, тиняючись по наймах. Так казали у нас у сім'ї і лаяли її, казали, що вона одурила дядька Тимоху, що не любить його і що не чесно дівувала. Я слухав це все і, хоч не розумів останнього, але-ж став не любити Приську (так її звали) і завсігди тікав з кузні, як що часом вона була там тоді, коли я приходив. Але дядько Тимоха любив її, здається, без краю — принаймні він з неї очей не зводив, як вона заходила до його і стояла у чоршій похмурій кузні, серед кіптяви, диму і залізних уламків весела, чепурна, молода. А він, чорний, умазаний, кривий і старий, таким бідолашним здавався поруч з нею, що міні невіровно жаль було його у такі хвилини.

IV.

Минув рік. Що далі, то все більш та більш я став помічати, що дядько Тимоха смутний. Знаєте, дитяче серце чуле на це, а найбільше ще в тому чоловікові, котрого любить. Так і я...

Це було, як тепер памятаю, в осени. Я чогось давно

вже не був у дядька Тимохи, і міні схотіло ся побігти до його.

Ще не доходячи до кузньї, я почув, що хтось у їй кричить. Я здивував ся і ще скорійше побіг. Добігаю — дядьків Тимошин голос. Тільки я на двері збіг, та так і скамянів на місци. Я ніколи не бачив таким страшним дядька Тимоху. Лице бліде, аж синє, — дарма, що на йому сажа й кіптява налягли; очі страшні, блискучі, у руках вершляг. Він маха їм, іноді б'є по ковадлу, сам кричить:

— А! так! одурила старого дурня!.. Молодчий краще!.. Так йому, старому йолопови, й треба — не кван ся на молодих, не лізь!.. Так!.. Ale-ж і падлюка!..

І він вдарив вершлягом по ковадлу.

— Одурила! Наче я не любив її, не любив!.. Та я її вбью, вбью прокляту!..

І він знов махав вершлягом, знов гупав по ковадлу.

Він був п'яний.

— Та годі-бо вам, дядьку, — умовляв молотобиць — ще може й на добре повернеться.

— На добре? — ревів Тимоха — На добре, кажеш? Ні вже, тепер он на яке добре повернеться, як я їй оцим вершлягом голову розвалю, вбью її, роздавлю, як жабу!

Він кричав так люто, а найбільш його обличча було таке страшне, що я, з остраху, кинув ся геть з кузньї...

У весь день до вечора я пролежав у буряні на нашому городі. Ні істи, ні пити я не міг нічого. Дома думали, що я хворий.

У ранці я не втерпів і знову побіг до кузньї, щоб хоч подивити ся, що там робить ся. Ale кузня була замкнена. Другого, третього дня — те-ж. Дядько Тимоха не робив у кузньї, а у нас у сїмї казано було, що він п'є. Я мучивсь і що дня по кільки разів бігав до кузньї дивити ся, чи нема його там, і робив це крадькома, щоб ніхто не зінав. Ale кузня усе не одмикала ся.

Так проминув тиждень. Одного ранку нарешті я діждався свого: я побачив дядька Тимоху біля кузньї. Потихеньку я підійшов і глянув на його. Глянув і злякав ся: обличча бліде, очі позападали, якась мука съвітить ся у їх. У весь наче розбитий, пригнічений він, а зістарівсь так, що й не

пізнаєш. Одягнений у кожусі, за плечима торбина. Стоїть, замикає кузьню. Побачив мене — зрадів.

— А, Василю, і ти тут! Давно я тебе не бачив.

Замкнув кузьню, немов іти хоче.

— Дядечку, куди це ви?

— Треба йти.

— Куда йти?

— Далеко.

— Як далеко? Чого далеко?

— Того, що в своїй хаті місця нема...

Я й сам не счув ся, як він нахилився до мене, як обняв мене і почав цілувати. Чую, слізози на моє лицце капають, капають...

— Дядечку, голубчику, що це ви?

— Це я так нічого, Василю... На старість, бач, пла-
кати здумав... Прощавай мій любий, прощавай!... Адже ти
один мабуть на всьому світі любив мене... Прощавай!..

І я вже плачу, ридаю, ухопившись за його руками.

— Ой, не ходіть, дядечку, не пущу!.. Не ходіть, або
мене з собою візьміть!

Але не помогло ся — пішов...

Кажуть, дитячі слізози — дурні слізози. Не завсігди
мабуть...

Уже пітім, як підріс я, росказувано міні, що Тимошина
жінка, котра пішла за його тільки через те, що нікуди було
подіти ся, не довго прожила з старим і знайшла собі сусід-
нього парубка. Поки Тимоха не знову з'явився, то все було добре,
хоч і все село про це знато. Але одного разу він вер-
нувшись з кузьні порано, стрів у себе в хаті того парубка
і зрозумів усе. Він і слова не сказав жінці, а запив, стра-
шенно запив і все сваривсь і нахвалявсь, що вбъє її. Але до
неї не йшов. Вона-ж сподівалася, що це перейде і не чі-
пала його. Через тиждень одначе він кинув пити, витверезив,
ся і пішов до дому.

Жінка була в хаті. Мовчки зібралися він, одягнись, узяв
дещо і, вже виходячи з хати, промовив.

— Зоставай ся сама — хата єсть, худоба якась єсть—
живи. Може щасливійша будеш з їм. Тільки не одури і його
як мене одурила. Хай тобі Бог простить.

І більше нічого...

Жінка зостала ся — повія була на все село.

Через тиждень після того, як дядько Тимоха пішов з села, ми перечули, що він у наймах, за коваля у якогось пана; а місяців через півтора прийшла у волость звістка, що у полі, біля шляху, знайдено замерзлого чоловіка, в котрому пізнано дядька Тимоху... Казали, що він страшенно пив і пяний замерз у полі.

Я плакав, як почув про це, плакав гірко. Та й тепер сльози набігають на обличча, як згадаю я безщасного дядька Тимоху, згадаю, як він любив мене і як його заносило сънігом у полі одинокого, замерзлого... Сльози знову набігають, як і тоді, тоді...

ІІ. К с е н я.

I.

Давні, давні дитячі літа! Тоді лекше жило ся, лекше дихало ся!.. Материне пестування й любов, піклування трохи суворого, але доброго батька, дитячі забавки, радощі й горе — усе до купи злило ся, попереплітало ся, і встає перед очима люба, пишно-радісна картина дитячих літ. Але виразнійш од усього на цій картині відрізняється одна кохана постать, така кохана й дорога, що здається ся, дорожча вона міні над усе, над усе на світі, опріч одного тільки... Це ти, Ксеню, тая постать, — ти, до віку дорога й кохана моєму серцю. Минули літа, минули радощі й люті муки, чимало час зруйнував і знищив у моїй душі, багато образів зникнуло з моєї пам'яті, а ти ніколи не зникнеш, ніколи... Ти й тепер стоїш перед мене мов жива і така-ж тиха, та-ка-ж люба...

ІІ.

Це було через два роки після моого розстання з першим моїм другом, дядьком Тимоховою...

Але я мушу сказати спершу кільки слів про себе, щоб зрозуміле було те, що оповідатиму далі.

Сім'я наша заможна була і на селі нас богатирями вславлено. Але ми жили просто, у пани не пнули ся, дарма, що й було з чого і що батько, і двоє старших братів пись-

менні були. Я найменший був у батька й матері після двох синів і чотирьох дочок, — тож і любили мене обов'є вони найдужче. Бачучи, що всюди повелися школи, почалося вчиття, батько завсігди казав, що як скінчу я сільську школу, то віддасть мене у місто довчати ся. Ніде правди сховати, міні не зовсім це подобалося і здавалося, що мати правду казала на це батькови, говорючи:

— І що-бо ти, старий вигадуєш: віддавати дитину Бо' зна куди, Бо' зна до кого. Буде з його й тутешнього вчиття — адже вчить ся у школі.

— Ні, стара, не буде, — одказує батько: годі вже нам дурнями сидіти та корити ся розумним глитаям. Час і свого розуму засягти. Буде він вчити ся і тут і там, щоб міг музиком прожити, не кланяючись кожному здирці.

Мій батько був чоловік дуже одмінний од інших наших селян і любив робити все на свій лад. Він і тут свою дорогоу назначив для мене...

Але хоч і не велика була хіть у мене їхати у місто та усе-ж у своїй школі я вчивсь не погано.

III.

Це було по весні... Я тільки одну зиму ще ходив у школу. Всі ми, школярі, сподівалися, що незабаром нас позрозпускають, бо вже надближався екзамен. Міні страшно було його, того екзамену, бо казано, що на його якийсь пан приїде; але й бажалось, щоб скорійші він приходив, бо вже, правду кажучи, трохи таки набридало сидіти у душній і тісній похмурій школі у той саме час, як ліс гучав од пташиних съпівів; як лука пишалася веселими квітками; як жваві метелики тріпали у повітрі своїми різниколірними крильцями, втікаючи од ганяючих за ними хлопців. А ми що-дня мусіли сидіти до пізного обіду у чотирьох стінах! Ні, вже хотілося на волю...

За те-ж, як кінчалося вчиття і нас пускали до дому, то — ніде правди сховати — я, та й багато моїх товаришів не дуже дбали про „уроки“, а більше надолужали згаяний у школі час.

IV.

Так, це було по весні. Вернувшись з школи і кинувши на мисник книжки, я вхопив свій, що недавно купив міні батько, складаний ніж і вибіг на вулицю. Міні хотіло ся зробити собі сикавку. Треба було здобути бузини, і хоч її є багато було у нашему садку, але міні чомусь здалося, що кращої для цього бузини, як у сусіди, нема. Затаївши духа, обережно переліз я через тин і, ждучи, що кожної хвилини мене піймає дядько Семен, на-швидку вирізав собі цівку з бузини і кинувся назад. Тоді, розсівши ся перед своїм двором, я почав виробляти сикавку. Я вже одрізав її і пропстромлював середину, як зненацька біля моого вуха розітнувся голос:

— Та ѹ гарний-же в тебе ніж!

Я підвів голову. Це був мій товариш-кучанин Івась.

— Гарний ніж... Батько купив?

Я з гордістю глянув на свій новенький блискучий ніж, а потім на Івася і промовив:

— А вже-ж, батько!

— Продай міні! — сказав Івась і в його заблища-ли очі.

— Зроду ні! — одмовив я рішучо.

— Я тобі злого дам. У мене єсть — батюшка дали, як я у церкві кадило їм подавав.

— Що міні твій злотий! За ніж батько сами дали се-мигривеника*).

Івась похнюлив ся. Але трошки згодом знову підвів голову.

— Ну, слухай: дай міні його хоч пограти ся — я ѹ собі нароблю сикавок...

Як-би Івась попрохав у мене ножа через тиждень або два, то я дав-би його не вагаючись. Але тепер, тільки по-зважора одержавши його, я ніяк не міг наважити ся розстati ся з своїм скарбом.

І я одмовив:

— Ні, не дам!

Івась обрашився.

*) семигривеник = 20 копійок.

— У! Скупердя! Усе-б собі загарбав! Дай!

— Не дам!

Тут трапився зовсім несподіваний випадок. Повертаючи довгу цівку з бузини, я якось зненацька зачепив Івасеве обличча. Він, і раніше сердитий, тепер скріпів:

— Чого б'єш ся? Здачі хочеш?

І він з злістю штовхнув мене у плече. Ніж, що був у мене в руці, через цей штурханець, не потрапив куди треба і вгородився просто міні в руку. Я скочив як обшпарений, кинувши й ножа, до Івася. Але він уже тікав. Я побіг за їм з усієї сили, доганяючи його. Ми таки довгенько так бігли: він — тікаючи од кари, я — бажаючи помстити ся. Я вже наздоганяв його, як зненацька почув, що на щось спіткнувся і падаю.

V.

Та я не впав. Я вдаривсь головою об когось і хоч звали його, але сам якось вдергався. Прочумавши ся трохи, я оглядівся і побачив, що стою перед чиєю хатою, а з землі устає невеличка років, девяти, дівчинка. Я її мабуть здорово вдарив, бо вона дуже скривила ся, уставши і узявшись рукою за бік: але не заплакала, хоч її великі сірі очі заблищали слізовою. З поглядом на це уся моя злість на Івася одразу десь зникла, мов її їй не було, і я мовчки, не знаючи, що казати, почав розглядати дівчинку. Вона була з тих, що звуть „зачуханими“, се-б-то покинутими без ніякого дogleду. На її була обідрана поганецька спідничка й чорна сорочка, а схудле чепурне обличча було як біль біле.

— Я розумів, що вдарив її, зробив її погано, але не зінав, що казати, хоч міні її жалко її було. Нарешті я спротився промовити:

— Я здорово тебе забив?

— Ні... так... — промовила вона, але зараз-же трохи скривила ся — мабуть бік ще болів.

— Ні, я знаю, що здорово; тільки ти на мене не сердися: я незнаюче.

— Я нічого...

Ми ще постояли мовчки. Через кілька хвилин я спітався:

— А як тебе звуть?

— Ксенею, — одмовила вона, піdnімаючи на мене свої велики очі.

— А мене звуть Василем. Ми живемо на Заваліївці.

— Я знаю: ви богатирі... Тато завсігди так про вас кажутъ...

— А у тебе є батько?

— Є.

— А мати?

— Матері нема... умерли... У мене мамою — мачуха...

— Що ж вона тебе жалує?

Дівчина нічого не сказала, тільки спустила очі до долу.

— Так ти не сердиш ся на мене, що я вдарив тебе?

— знову запитав ся я.

— Ні... Ой, ой, Що це в тебе? — скрикнула вона, хапаючи мене за руку.

Як падав я, то моя порізана рука роз'ятрила ся ще більше, і кров з неї тепер так і цебеніла.

— Як це ти так? — питала ся Ксеня.

— Так... порізав ся...

Міні сором було казати про мою сварку з Івасем.

— От-же треба завязати, а то боляче буде, — бідкала ся Ксеня.

Але хоч міні у той час і справді боляче було, та хлопча гордість не дозволила призвати ся в цьому.

І я одмовив:

— Ні, нічого. Воно не болить. Прощавай! Я до тебе грати ся колись прийду!

І зараз-же побіг до дому, щоб втекти од її питаньїв про виразку і... щоб завязати руку.

VI.

Хоч я й сказав Ксені, що прийду до неї грати ся, але чомусь не прийшов і зострів ся з нею вже не скоро, тоді як ми поле свое косили.

Менша сестра не схотіла їхати, і я поїхав з самими великими. Поки батько й брати косили, а сестри гребли недалечко, я то сидів біля воза, котрий стояв на траві саме під густим буйним зрубом, то до їх бігав. А як, після обід вже,

вони далеко одійшли у поле, то мене покинуто берегти воза, і я зостав ся сам. Як-би я взяв книжку, то може-б читав (у мене така цікава книжка була — казки усякі), але я її забув і тепер заходивсь вирізувати з куща тоненькі хвойдини — хотів возика плести. Довго я мудрував, поки таки сплів його сяк так і вже хотів був ще щось вимудрувати, як зневідна дівчинка почув шелест попід кущами. Я глянув і вздрів Ксеню. Вона йшла, не помічаючи мене і не сподіваючись, мабуть, мене тут зустріти. У ту-ж хвилину, як запримітив її я, вона теж мене побачила і зупинилась. Але я зрадів і зараз-же гукнув:

— Ти тут? Як це ти сюди зайдла?

— Тато косють, а я їм обідати приносіла, — одмовила вона, не сходячи з місця.

— Та чого ти стоїш? іди ближче, сюди, та будемо трати ся.

Вона несъміливо підійшла і сіла біля мене.

— Ось ба, якого я воза сплів — утиш такого? — похваливсь я, показуючи воза.

— Ні, я ніколи не плела возів...

— А що-ж ти робила? Ти граєш ся аби як?

— Граю ся... ні, не граю ся...

— Як це так?

— Мама не дають грати ся, кажуть, що робити треба...

— А що-ж ти робиш?

— Та дитину доглядаю, хату мету... корови пасу...

Усе....

— А грати ся-ж тобі й не хочеть ся?

— О, ні, хочеть ся, так хочеть ся! — скрикнула вона, і її очицята аж заблищали; але зараз-же засоромила ся й стихла.

— Ну, добре, так ми будемо з тобою грати ся.

VII.

Потроху Ксения насымілила ся, і ми почали грати ся як треба. Ми ловили один одного, ховались по кущах. Одного разу я не міг її довго знайти, коли чую, кричить вона нарешті з під куща:

— Ось підожди, Василю, що я знайшла!

Вона знайшла коника. Увесь зелений, ноги як дрюччя.

— Давай, Ксению, сюди — я подивлю ся.

Тільки хотіла дати, а коник — плиг! — утік у траву.

— О, на що ти його пустила? — кажу я.

А вона съміється:

— Я не пускала, він сам утік.

Ми почали його шукати — нема. Дивимося, а в землі дірочка.

— Це тут цвіркун живе, — догадався я і почав штрикати паличкою у дірку. І справді, цвіркун — сердитий ся, за паличку хапає, трохи не витягнеш, аж головку видко.

— Пане Свіргунський! ідіть, я буду орати, а ви будете поганяти!

Ксения съміється ся:

— Багато ви наорете!...

VIII.

— Василю, ходімо в ліс по ягоди.

— Ходімо.

Шішли, почали ягід шукати. Я скільки нарву, стільки й поїм. Як наївся, пытаюся у Ксені.

— А ти наїла ся?

А вона съміється з мене:

— Та я не їла, я ось квіточку нарвала.

І показує міні пучечок ягід.

— Що-ж, час до дому вертати ся — каже Ксения.

— Чого там?

— Та мати будуть лаяти...

— От там, лаяти... — Ходім далі!

І ми пішли ще далі у ліс. Бігали, грали ся, забавка наздоганяла забавку, і хоч нам здалося, що ми трошки походили, але ми й не смутилися, як почало вечоріти. Тоді тільки ми побачили, що вже блукаємо у незнайомому місці.

— Василю, що-ж ми тепер будемо робити? — спітала ся Ксения.

— Треба стежки шукати, — одмовив я, — а то скоро смеркне.

— Скоро? А тут єсть.... вовки?.. — промовила Ксения,

і її велики очі розкрили ся од остраху ще більш, а біле обличча зробило ся ще блійшим.

— Ну, вовки там!.. — одказав я, бадьюючись, хоч і сам щось не дуже спокійно мав ся. Побіжимо краще назад. Ну!

Ми побігли проміж кущів. Віти били нас по обличчах, шкрябали; босі ноги підколювали ся. Незабаром Ксеня почала зоставати ся позаду.

— Василю, не кидай мене... Я бою ся...

Я зупинив ся.

— Давай руку, побіжимо вкуні.

Але бігти поміж густо порослих кущів, побраввшись за руки, було зовсім погано. Ми ще трохи пробігли, поки обое, спіткнувшись ся на коріння, не попадали до долу.

Попіднімались, дивимо ся навколо — нема стежки. Ми забили ся таки здорово; але ніхто з нас не заплакав: ляк приглушував біль. Ми пішли потихеньку, шукаючи дороги. Дивимось, вже перейшли зруб і аж до старого лісу дійшли. Зовсім смерклло, а місяця ще не було, і ліс стояв такий чорвий, страшний. Ми зрозуміли, що не туди йшли.

— Василю, що-ж тепер робити?

— Будемо тут ночувати...

— У лісі?! а вовки?..

— Ну, там... я хотів сказати: „то дурниця“, але не зміг. Обом нам схотіло ся плакати. Усякі думки снували ся у голові... А що, як справді вовки нападуть?.. розірвуть!...

Ксеня притулила ся до мене і вже плакала. Міні хотіло ся її розважити; але я неміг і слова вимовити.

Так проминуло кільки хвилин.

IX.

Коло того місця, де ми стояли, був величенький дубок. Я догадав ся, що робити.

— Ксеню, злізмо на цього дуба — тут не так страшно ночувати.

— Та я не злізу — високий.

— Нічого, я тебе пісаджу. Злазь спершу ти.

І я, скільки було в мене хлопячої сили, став пісаджувати її на дубок. На наше щастє перша гілка була не високо,

і Ксения вхопила ся за неї. Скоро вона вже була на середині дерева. За нею поліз я і тільки здряпавсь на гілку, щось як крикне жалібно та голосно, аж по всему лісови розітнуло ся. Яувесь похолов. Дивлюся, вилетіла з лісу велика сова. Щось тріпалось, пищало у неї в кіхтях. Вона кільки разів нечутно маєнула своїми м'якими крилами і сховала ся у темряві. Увесь трусячись з переляку, з мокрим волоссям, я поліз вище і сів на гілці біля Ксени. Чую вона шепоче міні:

— Василю, що то таке?

— Нічого, то сова піймала пташку.

— Страшило, Василю!..

Сидимо, мовчимо. Нічого не чутъ. Я не знаю, чи довго ми так сиділи, тільки бачимо — на небі, над зрубом, щось зайняло ся.

— Що воно? — шепоче Ксения.

— Не знаю; може горить де, — так проміття.

Ще трошки посиділи — палає все дужче і дужче. Осе уже видко, як щось округле витикається з-за кущового верховіття. Більше, більше...

— Та це-ж місяць! — зрадівши, кажу я Ксені. — Тепер добре буде.

— А що хіба?

— Та видніше, а то бач, як темно.

Місяць потроху виплив увесь червоний, огняний. Дал почав білішати, підбив ся у гору. Зробилось зовсім видко; листя на кущах заблищало як срібне; пробиваючись крізь густе верховіття, простяглися до долу і по землі ясні смуги м'якого сьвіту. Веселіше немов зробило ся.

Чуємо, щось затріщало долі. Затайли духа, слухаємо. На прогайльовину вибігло зайченя, стрибнуло раз, у друге і сіло, насторочивши вушка. Шерстинки на йому аж блищають од місяця. Посидівши ще трохи і понюхавши повітря, воно мабуть почуло щось непевне, стрибнуло і зникло у кущах.

X.

— Ксеню, про віщо ти думаєш?

— Так...

— А в мене думка про те, що нас мабуть шукатимуть.

— Хто?

— Татко мій.

— Вони не знайдуть, ліс великий.

— Чому не знайдуть? — знайдуть!..

— А що, як справді не знайдуть? — промайнуло у голові. Міні знову схотіло ся плакати. Тільки не заплакав: страшно, та і сором Ксені було.

Сидимо, мовчимо... Минула година, друга...

Господи! ми обое здрігнули ся: тріщання, гук по усьому лісови... Що це? вовки? Може ведмідь навіть? Ох, страшно, страшно!.. Чую Ксеня вчепила ся за мене, уся тремтить... А ревіння чи гукання ще більшає, ще дужче щось ламається ся, тріщить. Ох!.. це-ж, мабуть, лісовик...

— А гов!.. Василю... у... у..

— Що це? наче мене гука?

— Василю!

— Чуеш, немов кличути, — шепоче Ксеня.

— Цить!

Знов: — Василю! Так це-ж кличути, їй — бо, кличуга! Ще трохи підождав, послухав... Батьків голос зовсім виразно чути. Знайшли! знайшли! Я був такий радий, що кинув ся цілувати Ксеню, і ми трохи не попадали з дерева.

Через кільки хвилин батько вів нас обох за руки з лісу.

Ксеня цієї ночі у нас ночувала.

XI.

Хоч за вночішню мандрівку Ксеню таки добре лаяла мачуха, але-ж з того часу ми не розлучали ся. Брати мої були дуже старіші од мене; з сестрами я й раніше не ладив — Ксеня була мій друг. Я навіть хлопців покинув і тільки все виглядав, коли-ж це вона вихопить ся од своєї мачухи. З однією Ксенею я тільки й був тоді щасливий.

Що це? кохання? Не знаю, що воно таке було, тільки одно розумію і певний у тому, що відколи живу, я ніколи мабуть не спочував съятійшого почування, як тоді до Ксені.

Але ми не зовсім щасливі були. Правда, мої батько й мати не сварилися на мене, що я товаришую з дівчиною та ще й з убогою сиротою, але мачуха Ксеніна — ось хто нам дошкуляв.

Батько Ксенін був батіг з клочча: що жінка казала, те він і робив. Ксеня одна зостала ся од першої жінки, а в мачухи було ще двоє дітей, і Ксеня мусіла їхглядіти з ранку

й до вечора. Одно саме бігало, — друге вона у возику возила. Вивезе на вулицю — я жду. Стрінemo ся, почнуться наші іграшки, і веселі й щасливі ми у ту хвилину.

Але Ксені доводилось і терпіти за наші іграшки. Понадало ся воно так:

Раз ми загралі ся у двох і не побачили, як дитина вивалила ся з возика і набила собі лоба. Мачуха увечері уздрила гулю на лобі в дитині і напала ся на Ксеню. На горе тут лучила ся сусіда — вона часто бачила нас з Ксенею на вулиці — і розказала мачусі, що ми бавимо ся в-двох.

— А, так ти тільки з хлопцями ганяти! Бач, ще од землі не видко, а вже за хлопцями...

І лайка, і бійка посипали ся на мою Ксеню.

З того часу нам доводилось ховати ся од усіх і сидіти у двох де небудь у суточках, щоб ніхто не бачив, бо кожного разу, як дознається ся мачуха — Ксеня бита.

Мене дуже вражало це, і я скоро став так ненавидіти ту мачуху, що не міг її згадувати без злости.

XII.

Одного разу якось ми сиділи у нашему дворі. Дитини Ксеня не взяла, — бо та заснула та й мачуха була дома, а Ксені якось пощастило утекти до мене. Ми довгенько вже сиділи й гралі ся, забувши про все лихо, коли зненацька почали над собою голос:

— Ах, ти погань!.. Ба, де вона! Дитина кричить, а вона тут!

Ми обое скочили на ноги. Перед нас була її мачуха.

— Бач, граєть ся. От я-ж тобі!

І вона вхопила Ксеню за волосся і хотіла тягти. Ксеня не обороняла ся, тільки затулила обличча руками.

— Іди, нетішахо!

Ксеня скрикнула — мачуха потягla її.

Я нестерпів більше. Міні вдарило у голову; сам не розуміючи, що роблю, я кинув ся на мачуху і стусонув її кулаком у груди.

— Як ви сьмієте її бити! Як сьмієте! — кричав я і знову бив нашого ворога.

Мабуть мачуха спершу аж злякала ся од такої несподіванки, бо не боронила ся. Але через хвилину вона вхопила мене за руки і як шірце кинула об землю.

— Ах ти прокляте щеня!.. Ба, яке!.. Ба, з ким вона подругує!... Ну, ти-ж мене знатимеш!...

І поки я лежав на землі, вона витягла з двору Ксеню. Вибіг на гвалт брат і зупинив мене, бо я хотів бігти за їми....

Ксеню так побила мачуха, що вона з тиждень хвора була....

XIII.

Але у нас не тільки цей один ворог був. Хлопці помітили, що я товаришу з дівчиною і почали з нас съмяти ся. Ми терпіли їхні глузування довго, але одного разу я таки не здергався.

Була неділя і ми з Ксенею вийшли на вулицю до інших хлопців та дівчат. Ми гуляли у мяча. Й щось не так зробив.

— Ну вже цей дівчачий хвіст! — крикнув мій колишній приятель Івась!

— Ну що хіба? — одказав я.

— Та що! За коростявою Ксен'кою вже й граня всі позабував.

— Вона не коростява, — скрикнув я.

— Коростява.

— Брешеш! ти не съмієш цього казати.

— Не съмієш! велика цяця його задріпана Ксеня.

— Мовчи!

— Де-ж пак! Так ось і мовчатиму! Бачите, хлопці, який парубок — уже за дівкою ганя, за коростявою.

І він, підстрибуючи на одній нозі, почав приспіувати:

Ой ти Василю, ой ти!

Куди до тебе зайти?

По за гуменю, Ксеню,

Сховаймось у ячменю!

Хлопці зареготали ся. Я кинувсь до його і вхопив його за груди.

— Мовчи, а то битиму.

— Поки ти битимеш, так я тебе скорійше.

І він вдарив мене межи очі. Кров линула міні з носа. Як опечений кинув ся я на Йвана. Він був дужчий од мене, але в цю хвилину у мене у десятеро побільшало сили. Я звалив його і почав дубасити, по чому влучав кулаками.

Ледві нас розвели. Міні й самому не трошки впало, але з того часу ніхто вже не съміяв ся з нас, як ми були вдвох, — бояли ся. Та ми й не ходили більше на вулицю.

XIV.

Поминув рік.

Це було на третій день Зелених Свят. Наші поїхали у Таранівку на ярмарок. Вони думали й мене взяти, але я не схотів; я зінав, що Ксенині батько й мачуха теж думають їхати і забрали з собою обох дітей.

Ми з Ксенею мали цілий день! Таке съято не часто бувало для нас. Ми довго грали ся у себе в дворі, аж поки Ксения сказала:

— Знаєш що, Василью, ходімо до річки у гай, — там посидимо.

Ми пішли. Ідуши, думали там грати ся, але як прийшли, поїдвали над річкою мовчки. Сидимо... Річка хлюпощеть ся, гай над нами листям зеленим шелестить. Чую, Ксения обняла мене, притулила свою щоку до моєї.

— Васильку!

— Що?

— Ти мене любиш?

— Люблю, Ксению.

— А я тебе, Васильку, так люблю, що хоч-би ти міні що не сказав, усе-б зробила,

— Усе?

— Усе! Що хоч — усе!

— Ну, а як-би я сказав: плигни у річку?

— І плигнула-б, хоч-би зараз, — плигнула-б.

І вона ще дужче пригорнула ся до мене. Я поцілував її просто в очі і побачив, що вона плаче.

— Ксеню, голубко, чого ти?

— Ох, Василю, так чогось тяжко... Дома бути та ла-
ють... Он поїхали — хліба не кинули...

— Як? Ти нічого ще не йла з ранку?

— Нічого.

— Чому-ж ти міні не сказала?

— Так... на-що? Я й без хліба перебуду.

Але я вже не слухав і як опечений біг до дому. Через кільки хвилин я повернувсь з усякою їжею.

— Ксеню, голубко, їж!

Вона почала їсти, мішаючи хліб з слізми.

Попоїла трохи. Знову сидимо, мовчимо.

— Василю!

— Що голубко?

— Знаєш... я думаю...

— Що?

— Я мабуть скоро вмру.

— Господи! Ксеню! що це ти вигадала? Чого це ти?

— Не знаю... Тільки так міні тяжко, так тяжко. Ма-
буть якесь лихо буде.

Я глянув на неї — біла-біла, як крейда, та болесна
така...

XV.

Лихо справді склало ся таке, якого ми зроду не споді-
вали ся, склало ся другого-ж дня після ярмарку. Пам'ятаю,
я сидів дома у хаті на лаві і щось робив. Коли чую, двері
рипнули у сінях. Одчинили ся хатні — Ксеня бліда, у сло-
зах кинулась до мене.

— Василю, голубчику! Беруть мене... Оддають.

— Що?.. Кому оддають?..

— Ох оддають... у найми... Учора батько на ярмарку
найняли мене. Приїхав сьогодні брати... чоловік той...

— Куди брати, як брати?

— У найми, у чуже село. Ох, Василю, сковай мене! Сковай де небудь, або я вмру або я втоплю ся.

Вона вчепила ся за мене, не пускала мене.

На крик увійшли батько. Не вспіли вони спитати ся, чого це ми плачемо — чую біжить хтось у хату. Одчинилися двері — мачуха.

Ксения закричала не своїм голосом.

Батько силою одірвав мене од неї і виніс на руках у другу хату.

Я чув, як Ксения кричала...

XVI.

Її повезли, оддали... І я більше не бачив її, ніколи не бачив... Міній сказали, що її віддали у містечко на п'ять років у найми. Я прожив ще два роки у рідному селі і не чув про неї нічого. Чув тільки, що жива. Потім батько справді віддав мене у місто вчити ся. Як я там жив і що робив, — те не до речі тут оповідати — хай може іншим часом. Але як повернувся я на деякий час до дому, то почув, що її батько й мачуха з усією сім'єю переїхали жити кудись у друге село. Я питавсь про Ксению. Казали: не знаємо:

Що з нею зробилося? Чи вона заробляє своїми руками хліб, тиняючи ся по чужих людях, по наймах? Чи вона поквапила ся на лекшту працю і продала свою молоду вроду? Чи досі вже спить у ямі, і літо засипа її могилу рясними квітками, а зима покрива холодним мертвим близкучим покривом? Не знаю, не знаю... тільки я її більше не побачив ніколи... ніколи...

Проминули парубочі літа — літа молодих мрій, молодих сподіваннів. Під впливом їх я забув був Ксению на деякий час. Але тепер, як невблагана зима скоро посилає синігом і мою одиноку голову, тепер, як я самотній, не знайшовши собі подружжя в житті, не покохавши після моєго першого найчистійшого дитячого кохання, більше нікого, дохóжу може останній верстви свого довгого шляху, — тепер усе частійше й частійше я став думати про тебе, Ксению, частійше й час-

тійше став уявляти ся мінії твій коханий образ... Він виразно стоїть перед моєю душою, бо не закритий, не затертий ніяким іншим пізнійшим образом. І ти до віку зостанеш ся у моєму серцю, Ксеню, ти моя люба, моя маленька жученице....

1885 р.

X a t a.

I.

— Чи ти оглух, чи який тебе біс знає?! Кажуть тобі: судьдів клич!

— Та-дже кликав, — що-ж їм зробиш, як не йдуть? Могорич запивають!

— Могорич, кажеш? Який могорич? З кого? — і, кажучи це, пан волосний писар аж підскочив.

Поки старий приглухуватий дід Опанас, волосний сторож, збереться одмовити цьому панови писареви, дозвольте міні сказати про його кільки слів. Пан писар зросту був високого, навіть через лад високого, так що жінка його мусіла щоразу набирати сірого черкасину йому на чумарку аж на аршин більш, ніж то треба для усяких інших людей, що завсігди чинило їй превеликий жаль. На широких плечах у пана писаря була довжезна шия, а на їй чималенька голова. Що найбільш кидалося у вічи, як тільки глянути на цю голову, так це ніс, котрий стремів мало не на все обличчя. Ніс цей був вельми червоний, навіть подекуди синій і виразно показував на превелику прихильність пана писаря до тих могоричів, про котрі він з таким запалом зараз питався у сторожа. Другі частини його обличчя були зовсім звичайні, такі, як і у всяких людей і „особих приміт“ не було ніяких, oprіч хіба пера, що стирчало з-за писаревого вуха. Звали цього писаря Хома Григорович і був він вельми розумний і знаючий писар і це він і доводив щодня „музикам“ у формі гривеників, копишинків, мішечків зерна і інчого усякого дріяззку, котрий мусів давати ся йому за його писарські премудрощі, назвище*) од рокової плати.

*) більш; oprіч рокової плати.

— Могорич? З кого можна? За що могорич? — знову
гримнув пан писар на сторожа.

— Та хіба-ж я знаю, за що? Там і Василь Трохимович
з їми.

— Василь Трохимович? Ти кажеш Василь Трохимович?
Ах-же вони такі-сякі! Бач, я йому все зробив, чисто усе зробив
і приговор написав, а він суддів покликав, а мене й забув!
Ні, стрівай! Цього не буде! Я піду...

І пан писар, роспалиний обrazою, ухопив шапку і хо-
тів був уже бігти, як його зненацька зупинив чоловік, ко-
трого ми досі ще не запримітили, хоч він і сидів у цій-же
хаті. Це була противулеглість писареви: невеличкий товстень-
кий чоловічок, виголений, з підстриженими вусами, з масними,
але пронозуватими очима, у сукняній чистенькій чумарці. Ко-
ротко кажучи, це був Семен Олексієвич Цупченко, сільський
крамар і шинкар, великий шануватель релігійних розмов і по-
зичок грішми селянам за літню працю, котрі він, як то сам
казав, робив, щоб хоч трошки посодити убогому, памятаючи
заповіт Божий. Правда, селяне зовсім інакше розуміли його
діяльність і звали його просто „глитаєм“, але-ж хто того не
знає, що мужик ніколи не бува вдячний?...

Так ось, побачивши, що писар хоче йти, Цупченко ухоп-
ив його за рукав і промовив:

— Хомо Григоровичу! Та хай йому, тому могоричеви!
Та я вам аби тільки справу виграти, я вам утroe більше мо-
горичу поставлю!

— Та ні! та як-же це? Мене — і не покликать! —
лютував писар, пориваючись іти.

— Ні вже, Хомо Григоровичу, ви вже не йдіть, дослу-
хайте моого діла, — прохав Цупченко, не випускаючи писаре-
вого рукава.

— Ні вже, Семене Олексієвичу, — ви мене пустіть!
А то як-же це: без мене могорич! — не вгавав писар, не по-
кидаючи надії піти.

— Та, Хомо Григоровичу! та ви послухайте: зараз пі-
сля суду я вас до себе, а в мене, знаєте, — очищенні і на-
ливочка, і все таке!... — спокушав Семен Олексієвич.

Од згадки про „наливочку, очищенну і все таке“ трохи
помякшало серце в Хоми Григоровича, і він сів, але усе-ж
не міг одразу заспокоїти ся.

— Та це спасибі вам за вашу ласку, — казав він, — спасибі! Тільки-ж і Василь Трохимович, і судьді!... Ну, добрε! Я змовчу, тільки я їм колись усе це згадаю!

— Так ось, доложу вам, — знову почав перепинену розмову Цупченко. — Я й позичив гроші тридцять і п'ять рублів Шоломієви, а він міні росписку видав, що „по первому востребованню“, а коли ні, то його хата моя буде. Тепер-же він умер, дітей нема, удова одна зостала ся. То чи можна міні з удови гроші виправити?

— Чому не можна? Аби росписка. Єсть у вас? — питавсь писар.

Цупченко ростебнув чумарку, витяг і дав писареви помяту й заялозену чвертку паперу. Писар уткнув у неї носа і забубонів: „1886 года... даю сю росписку... по первому востребованню обязываюсь возвратить... Въ случаѣ неуплаты принадлежащее мнѣ недвижимое имущество остается въ пользу его, Цупченка...“

— Гм... гм... Це ще як Лойко писарем був, то цю росписку писано? — спитавсь писар, прочитавши.

— Еге-ж.

— Гм... гм... Тут, бачите, не указано — хату, а „принадлежащее мнѣ имущество“ — ось що.

— То хіба-ж хата не „имущество“?

— Звісно — „имущество“. Тільки тут, бачите, — „принадлежащее мнѣ“. А всьому селу звісно, що Шоломій у прийми до Новаків пристав, то хата не його, а жінчина виходить.

— Та вона... адже вона йому жінка була, та хіба не одвіча вона за його?

— Ні. Та й хіба ви не знаєте наших? Зараз закричати: — „Приймак! приймак! не його хата!“

— Гм... Знаєте що, Хомо Григоровичу! Моя вже дяка буде...

— Так... дяка... що там дяка... Тут, бачите, діло таке... уголовнее, коли що... Та й хіба я не знаю? Тридцять п'ять рублів! Горілочка-матіночка, усе на-бор, а тоді й тридцять п'ять!...

— Тошино, було й так... А все-ж і своїх грошей хоч трохи дав. Ну, та що там казать, — синенька*) вже для вас, а вже про могорич, та що й казать — чого душа забажа.

*) п'ять рублів.

— Синенька... гм... То оце вам хата за тридцять і п'ять рублів буде, (а хата така, що двісті рублів стойть), а міні...

— А проценти-ж, Хомо Григоровичу, а проценти? Ну, та вже два трояки — так? — І Цупченко витяг з кишені калитку.

— Гм... Звісно — проценти... Тільки-ж і діло таке, що...

— Та ось і вони — два трояки... — промовив Цупченко, кладучи на стіл шість рублів.

— Так... — одмовив писар, якось надзвичайно швидко пригортуючи до себе гроші і ховаючи їх у кишеню. — Тільки-ж подумайте, Семене Олексієвичу, як-же його у приговорі написати незаконне „рішеніє“...

— Та... хіба не можна написати так, щоб воно по закону було? А в мене, знаєте, ячмінець цей рік не поганий — я-б мішечок...

— Гм... воно як два, так і краще-б... Та ще в мене кабан... — рахував писар.

— Та буде й кабанови і два мішечки буде!

— Судьді ідуть! — гукнув дід Опанас, вернувшись. — І Шоломайку ведуть.

Три судьді вже сиділи на своїх місцях, а біля їх, за столом з паперами і навіть з „Сводомъ законовъ“ і сам писар, як увели у волость Шоломайку.

Це була ще не стара, років тридцяти пяти, жінка, але вже вістарена горем, недостатками та працею. Обличчя змушене, немов залякаше чимсь, руки тремтять. Вона тихо й несвімільво увійшла у хату, перехрестилась на образи, вклонилася і промовила, зупинившись біля порогу:

— Здорові були, з вівторком!

— Здорова, бабо, здорова! — гукнув один, вже трохи підпилий, судья. Ось тут діло до тебе є.

— Що-ж там таке?

— А ось позов на тебе є. Позивають тебе.

— Хто-ж мене позиває? — тихо спітала ся жінка.

— А ось, — промовив писар, — Семен Олексієвич! Семен Олексієвич устав з лави.

— Так... Ну, Семене Олексієвичу, роскажіть нам, до чого ваше діло, — попрохав його один судья.

Семен Олексієвич кахикнув, випроставсь трохи і почав:

— Та ось, діло таке, що не слід-би й турбувати вас,

тоспода судді, та що-ж як люде не правдою, а кривдою живуть. Як ще живий був чоловік оцієї жінки, Микола Шоломій, то позичив він у мене тридцять і п'ять рублів грошей. І росписка ось єсть... А тепер діло таке виходить, що і сам не віддав — так і вмер — і ось жінка його не отдає.

— Ось росписка, — промовив писар, передаючи суддям папір, — росписка справедлива й законна.

Суддя узяв росписку, покрутив її у руках і положив знову на стіл.

— Як-же, тітко? Позичала ти — чи хоч чоловік твій — у Семена Олексієвича гроші? — спитався один суддя.

— І помилуйте і пожалуйте, люде добрі! — почала Шоломійка, вклоняючись суддям. Не знаю я, чи позичав він гроші, чи ні, бо я того не бачила. А ви самі знаете, яке можиття було: тільки її знала, що з шинку виглядала. І у їх-же, у Семена Олексієвича і шинк був, то може він там пяний і позичив та її пропив десять разів.

— А росписка? — запитавсь суддя.

— Що-ж росписка? Я її не писала і не знаю, її не бачила.

— Як не знаєш? Адже твій чоловік її дав, а ти не знаєш? — грімнув писар.

— Не знаю, Хомо Григоровичу, не знаю! — знов уклоняється жінка.

Судді її собі не знали, що казати. Цупченко, знову кахикнувши, промовив:

— Господа судді! Дозвольте сказати! Ось вона жінка оця, каже, що не знає, що може чоловік пропив ті гроші. Господа судді! Адже вона мужня жона, то якже-ж вона не знає і не одвічає за свого чоловіка, мужа свого? І знову каже: пропив. Ну, то хіба що, що пропив?

— Та бачите, як пеш набор, то воно потім усе якось удвоє доводить ся платити... — почав був один суддя, чухаючись у потилиці; але-ж Цупченко не звернув на те уваги і протяг далі:

— Ну, то що хіба, що пропив? Це до мене усякий пьяніца зайде, гроші візьме, пропе, та її нема на його суду? Я не як небудь, у мене росписка є. Ось дозвольте, господа судді, росписку прочитати.

— Читайте, Хомо Григоровичу, — промовили судді.

Писар витяг з кишені хустку, голосно висякавсь, потім одкашлявсь, знову висякавсь і почав читати. Усі слухали мовчики і видко було, що, oprіч писаря та Цупченка, ніхто нічого не розуміє з ламаної мови, котрою писано росписку.

— Бачиш? — промовив писар до Шоломійки, скінчивши читання.— Ось сказано: усім „имуществомъ“ одвічаю. Розумієш? Тридцять і п'ять рублів мусиш заплатити, або „имущество“ яке єсть — сиріч хату — віддати.

— Хату! — промовила з острахом жінка. — Та-дже-ж це моя хата, не чоловікова була. Адже він у прийми пристав, і це моє батька, з діда й прадіда, хата була, — то й тепер моя, а не його. І оце я своє добро віддаватиму за те, що він піячив?

— Еч! яка велеречива та премудра! — промовив перекривлюючи жінку писар. — Сказано тобі: жінка ти його і одвічаєш за його!

— Та воно справді, — уступивсь у розмову один суддя,— воно справді, усякому звісно, що хата з діда й прадіда Новаків була, а не Шоломів. То це щось не виходить...

— Як не виходить? Що не виходить? — визвіривсь писар. — Новаків хата! Новаків хата! Ну, то що з того для діла виходить, що Новаків хата?

— Та, бачите, щось воно не тес... — почав був суддя.

— Не тес? Що не тес? — роспалювавсь писар, що хвилини підскакуючи на своєму стільци. — Що не тес?

— Та бачите-ж: Шоломій позичив, — з Шоломія було й правити, а що-ж тепер на бідну жінку нападати ся? — боронив Шоломійку суддя.

— Іменно так, як оце ви кажете: хіба я знала, хіба я відала, де і як він позичав? А хата моя, з батька, з діда й прадіда моя.

— Ти вже мовчи, коли тебе не питаютъ! — грімнув на неї писар. — Якове Івановичу! Петре Васильовичу! Григорію Семеновичу: обернув ся він до суддів: Ось слухайте, що я казатиму. Вона каже: Новаків хата. Добре! Адже вона вийшла за Шоломія заміж, Шоломієвою жінкою стала?

— Так.

— А у законі „изображенъ“, — ось у законі, — казав писар, стукаючи рукою по „Своду“, — „изображенъ“, що жона єсть, то єсть сказати, рабиня мужа, і що усе, що її було, те

їого, єдина-бо плоть і дух єдиний, а потому і добра всіє суть єдині, для обох єдинії повинні бути. І „поневаж“ муж єсть хазяїн і голова дому і єдиний властитель, то тепер уже виходить, що коли ця жінка за Шоломія пішла заміж, то не її вже хата стала, а Шоломієва, чоловікова стала...

— Та чоловіка-ж моого нема?... — почала була жінка, але писар кинув на неї грізний погляд і протяг далі:

— Хата чоловікова стала. І як чоловік умер, то жінка, стало бути, тільки володіє чоловіковим добром і того ради усі, які єсть їй позички і претенсії усякі — з цього добра повинні зискувати ся їй правити ся. От який закон! — скінчив писар, втираючи хусткою спітнілого од довгої промови лоба.

Суддії мовчали. Цупченко, бачучи це, промовив:

— Розсудіть уже, будьте ласкаві, господа суддії, мене з нею: нехай або гроші вертає, або „имуществомъ“ одвічна. Розсудіть по правді, — моя вже дяка їй могорич буде...

— Та це звісно... — промовив один суддя. — А тільки-ж якось не второпаю я щось, як це так, що хата її була, а це одразу не її зробила ся.

— Як не второпасте? Як не второпасте? — підскочив писар. — Я-ж вам кажу понеже і в писанії, і в законі стоїть: муж і жона єдина плоть єсть і жона своєму мужови у всьому корити ся мусить, а муж єдиний голова і властитель усьому дому, то того ради це вже не її хата, а Шоломієва чоловікова стала, і жінка, володіючи чоловіковим добром мусить їого довги сплакувати.

— Розсудіть, господа суддії, — знов почав Цупченко, — моя вже дяка буде...

— І помилуйте, і пожалуйте, люде добрі! Ні в чому я тут не повинна, — прохала жінка.

— Та глядіть лиш, Хомо Григоровичу, чи так? — спітався один суддя у писара.

— Так, так! Іменно так і закон „изображает і писаніє глаголеть“, — одмовив той.

Судді ще помовчали.

— Що-ж ти? згожуєш ся заплатити? — запитався нарешті один з їх у Шоломійки.

— Не можу я і її з чого міні платити, — одмовила вона.

— Так ось-же чуєш, хату, кажуть, тоді в тебе одберуть,

бо в росписці, бач, як там казано... усім, каже, „мучестьвом“, чи-що, одвіча...

— „Въ случаѣ неуплаты принадлежащее мнѣ имущество остается въ пользу его, Цупченка“, — вичитав з росписки писар.

— Чуєш, тітко, що написано? — спітавсь один суддя.

— Та хіба-ж я знаю, що там написано, що й до чого воно? Ми люде темні. А хата наша, Новакова вона з поконвіку.

— Якове Івановичу! Петре Васильовичу! Григорію Семеновичу! — загомонів писар. — Ну, що тут з якою небудь бабою дурною базікати? Тут чоловік статéчний, Семен Олексієвич ось каже, — не те, що баба ця, — та й росписка есть.

— Та треба-ж і її роспитати... — одказав Григорій Семенович.

— Та що тут роспитувати! — сварив ся писар. — Що тут роспитувати! Адже есть, вам росписка, — ну й треба писати приговор.

— Підождіть, Хомо Григоровичу! А що, як ми не по правдї зробимо? А що, як може треба такого приговора написати, щоб цих грошей вона Семенови Олексієвичу не віддавала? — не покидав свого Григорій Семенович.

— Як не віддавала? Як це такий приговор? — роспинав ся писар. — Та ви знаєте, що з цього буде? Коли ви такого приговора постановите, щоб грошей не отдавать, то раз те, що „присутствіє“ його одмінить — це раз! (писар загнув палець); а удруге те, що тоді Семен Олексієвич може на суддів пожаліти ся за „лицепріятство“, сиріч неправедне, задля своєї вигоди рішення. А ви знаєте, що за таке „лицепріятство“ по закону слідує, знаєте?

— Та де-ж нам знати? Ми люде невчені, законів не знаємо.

— То-ж то, що не знаєте! За це вас самих під суд, у рештанські роти віддадуть — ось що. Та я й писати такого вашого приговору не хочу — ось що. А то ще й сам за написаніє одвічатиму. І писар устав і пішов геть, а за їм Цупченко.

— Що його тут робити? — чухаючи потилицю питавсь Яків Іванович.

— Та чуєте-ж, каже, що коли такий приговор, щоб не

платити, так і писати не хоче, бо і за писання, бач, кара, — одмовив Петро Васильович.

— Це рахуба!... І жінки шкода... Та може-б ти, Пара-ско, заплатила грішми, а то-ж чуєш, хату одсудить, — казав Яків Іванович Шоломійці.

— Боже мій! Та з чого-ж я буду платити і де я тих грошей візьму? У мене й істи іноді нічого? — жаліла ся жінка.

— І хто його зна', що й казать?... — чухав ся знов Яків Іванович.

— А на мою думку, так усе це не по правді! Усе це крутить цей Хома. Хата не Шоломієва і плати з неї нема ні-якої, — промовив Григорій Семенович.

— І яка там неправда. Каже тобі писар — не можна ніяк більше, ну й треба так писати, щоб Цупченкови хату, — подав голос Петро Васильович.

— А правду-ж де ти сковав? — спитавсь Григорій Семенович.

— І жінки-ж жалко... Так чуєш-же й кара, каже, за лицемірство, чи як він там говорить, велика. У рештанські роти, чуєш... — лякав ся Яків Іванович.

— Ну, а вже-ж що писар цей, то не збреше: уже коли скаже, що не одмінятъ приговору, то й зроду не одмінятъ — от скільки вже разів так було. Ну, а вже як сказав, що зламають присуд у „прысутствії“, то вже того й сподівайсь, так і буде. Хіба то давно було, як Грицька Шапуваленка за та-кий приговор „прысутствіе“ з суддів скинуло, та ще й самого за малим під суд не oddalo. Он як! — казав Петро Васильович.

— А тепер, бач, каже, що не те, що одмінятъ, а за лицедирство ще й рештанські роти чуєш, будуть! — обізвавсь Яків Іванович.

— І жінки шкода, і хто його знає, що й робить? — міркував він.

— Та вже мабуть треба так, як писар казав писати, — радив знову Петро Васильович.

— Ні, не так... ні... — казав Григорій Семенович. — Не по правді буде!

Шоломійка, котра увесь цей час стояла ні жива, ні мертвa, впала тепер суддям у ноги.

— О! помилуйте-ж і пожалуйте-ж! Куди-ж я подіну ся,

як із хати мене виженуть? Чи міні під тином, як собаці голдиній здихати? Мое-ж добро, батьківщина моя! — ридала бідолашна жінка.

— Оце так!... — насутились судьді. — Ну, вже й здирця цей Цупченко — хату послідню одніма. Ну, вже й чоловік! Тільки Петро Васильович мовчав.

— Та чи не можна-б як небудь її визволити?

— Чуєш-же: лицемірство...

— Семене Івановичу! Петре Васильовичу! Григорію Семеновичу! — почувсь з другої хати писарів голос.

— А що? — спітали ся судьді.

— Та ось ідти сюди, щось казати маю.

Судьді пішли.

Через кільки хвилин і судьді, і писар, і Цупченко сиділи у шинку, у осінній кімнаті, за столом. Тільки Параска Шоломієва зостала ся у волости — дожидати судьдів.

Цупченко, з пляшкою у руках, частував по ряду кожного, припрошуучи й примовляючи. На столі була закуска — чехоня й хліб. Усі пили й іли. Спорожнили одну півкварту, послав Цупченко по другу. Після другої судьді були вже зовсім пяні і Цупченко почав розмову про діло.

— Так як-же, господа судьді, — загомонів він. — Як буде діло?

Судьді не зараз одмовили. Перший озвав ся Григорій Семенович.

— А що-ж, Семене Олексієвичу, діло таке: помиріть ся ви з нею, поладнайте. Не по правді-бо й ваше діло. Ось що! Григорій Семенович підпившися був съмливійший.

— Як-же-ж, господа судьді, не по правді? — бідкав ся Цупченко. — За віщо-ж мої гроши пропадатимуть?

— Що там казати: не по правді! — гукнув Петро Васильович. — Як там не по правді! Росписка єсть... Ну, що-ж? А чоловік нам могорич поставив!...

— Що могорич? Могорич нічого. Я могорич — так: чому не випити з чоловіком, коли трапляється. Коли звик пити — пий! Я сам не пив спершу, а тепер ось уже четвертий рік суддею — навчився пити. І пью... Могорич що?... — казав зовсім уже сплянілій Григорій Семенович.

— Ну, а що-ж? а що? дурно могорич питимеш? — сікав ся Петро Васильович.

— Чого дурно... не дурно... Не те... А я не хочу, щоб не по правді.

— Та що там багато балакати — викушайте ще чарочку на добре здоров'я, — припрохував Щупченко, підносячи Григорію Семеновичу горілку.

— Чарку? я чарку випью... А тільки не по правді...

— Семене Олексієвичу, — стиха смикнув через кільки часу писар Щупченка. — Годі вже частувати, а то вони й доволости не дійдуть — тепер вони саме на порі.

І справді — Григорій Семенович і Яків Іванович були на порі — вони вже на вдаку чи розуміли, де і що вони роблять. Тільки Петро Васильович ще не вгавав і роспинав ся за Щупченка.

— Ну, треба у волость — діло кінчати, — устав писар.

Але він мусів сказати це ще двічі, поки судді зрозуміли його. Так-сяк вибрали ся з шинку, прийшли у волость. Там писар вислав на деякий час Шоломійку геть, а сам швиденько надріпав „присуд“, — звісно такий, який треба було Щупченкови.

— Ну, Петре Васильовичу, Якове Івановичу, Григорію Семеновичу, печаті треба прикладати, — давайте!

— Я зараз! — гукнув Петро Васильович.

Яків Іванович мовчки поліз у кишеньку і витяг печать.

Витяг її і Григорій Семенович, силкуючись вимовити:

— І я дам... Тільки не по правді... Ви так робіть, щоб по правді було.

— Та по правді, по правді зробимо, — казав писар, беручи печаті, напалюючи їх на съвічці і прикладаючи до присуду.

Як скінчило ся це, то вкликано Шоломійку і прочитано її присуд. Бідна жінка тільки плакала, слухаючи його і нічого не могла вже казати. А судді вже не розуміли ні того що писар читав, ні сліз її....

II.

Парафаска Шоломієва живе тепер одна-одинока. Дітей Бог не дав викохати: один хлопчик був та й той, як поминув йому девятирік, умер. Чоловік теж недавнечко вмер, навіть роду ніякого близького не зостало ся — усі повмирали. Сумне і одиноче життя...

А колись-же не так воно жило ся. Сім'я її заможна була: старий батько з сином по чотири паровиці у Крим по сіль водив, хазяйство чимале, хата гарна, велика. У батька тільки двоє й дітей було: вона, Параска, та син од неї аж на п'ять років старійший. Любили їх обох старі дуже і нічого їм не жаліли. Братови було вже вісімнадцять років, як він умер, на дорозі з Криму йдучи. І з того часу батько покинув чумацтво — не міг більше й згадувати про його — раз тільки сказав:

— Ззіло воно в мене сина!

Та більше вже й не поминав.

Зостала ся Параска у сім'ї єдиночкою. І тепер уся любов батька і материна на неї повернула ся — жила як у раї дівчина: тільки того не мала, чого бажати на думку не спадало. Мати тільки й жила нею, а батько, хоч і журив ся, що синів нема і нікому буде батьківського добра доглянути, а все-ж тільки і втіхи у його було, що вона. Ще тільки косу почала заплітати, а вже мати підійде було до неї і дивить ся довго, замислившись, та й скаже потім:

— Ой, доню моя люба! красно ти цвітеш, та доведеться нам розлучити ся, може пробий-голові якому віддати тебе!

А батько, як що нагодить ся на той час у хаті, то так, суворо неначе, промовить:

— Загадала про те, що колись там ще буде! Що то жінота!

А в самого в очех сльоза мабуть замружіє...

Та не дожила мати-жалібниця до того часу, як довелося чужому дитину віддати — умерла. Та й добре, що не дожила — менче горя вазнала...

А потім і заміж Параска пішла.

Сусіда у їх був, удовин син, двір з двором жили, не у своїй жили хаті, у чужій, бо ахтеві були і своєї не мали. Парубок гарний, чепурний, та на лихо хазяйства в його зовсім не було: батько пяница був, то нічого не покинув. То Микола (так звали його) усе більш по наймах у місті жив і заробляв потроху — тим себе і матір, поки не вмерла, на сьвіті держав. Ну, а то трапило ся одного разу так, що місця в його не було і жив він дома. Двір з двором, садок з садком жила з їм Параска, — часто доводило ся стрівати ся, — то й спізнали ся вони. І любила-ж його Параска дуже — за

личко вродливе, за чорнії брови та за речі ласкавії. Одно тільки лякало її — пив іноді Микола. Стала вона йому казати:

— Миколо, покинь пити — не буде з того добра.

— Що-ж міні за свої гроші та їй не випити? На чорт-а-ж і заробляти?

А трохи згодом роздумав ся, каже:

— Правду ти, Параско, міні рапаля: не буду пити, бо ѹ батько твій не віддасть тебе за мене.

І справді поки був у селі, то не пив. А як бував у місті, то там не розминавсь з чаркою, та про те ніхто не зінав — ні Параска, ні батько її.

Рік вони кохали ся. Микола на той час і в місті не жив, а у свого-ж таки селянина найняв ся. Поминув рік, каже він Парасці:

— Доки будемо так по садках ховати ся? Треба міні хазяїном бути. Пошли я старостів до тебе.

І прислав незабаром.

Вагав ся Парасчин батько та їй не трохи. Вагав ся тим, що не хотілось йому, статечному хазяїнові свою єдиначку-дитину за безхазяйка давати, вагав ся ѹ тим, що ранійш трохи не гарна слава про Миколу була, хоч тепер він і був доладним парубком. Та як роспітав ся у дочки, і як признала ся вона йому, що любить Миколу — не схотів старий на перешкоді рідній дитині стати, — і подавала Параска рушники старостам.

Тільки все бояв ся батько.

— Дивись, каже було, Миколо, даю я тобі Параску, не понехтуй моєї дитини. І худоба уся, яку я надбав — ваша-ж вона буде, як умру, — можна хазяїном бути. Дивись!

А Микола на те:

— Бог з вами, тату! Та я не знаю, як за вас Господа молити!

Одружили ся вони, прийняв батько зятя до себе у прийми. І поки батько живий був, то ті два роки гарно було Парасці жити. Хоч і здавало ся їй іноді, що Микола немов щось не такий до неї зробивсь і що менш уже він до неї душою прихиляється ся, та мовчала.

— То міні здається ся так, — думала.

А нічого собі хазяїн Микола вдав ся, а найбільше до-

батька вміє підлестити ся. Уже так він коло його впадає, так йому догожає, що й не треба краще...

Умер батько — стали самі жити на батьківському добрі. І відколи почали самі жити, почала Параска горя зазнавати — спершу потроху немов, а далі й повну випила того лиха...

Найсамперед, як тільки вмер батько, Микола почав пiti, покинув коло хазяйства впадати. Казала йому про це Параска — спершу він мовчав усе, неначе сором було йому. Та так не довго тягло ся. Одного разу усе вирнуло на поверх. Повернувшись він п'яний, Параска щось і скажи йому про це. Як виз्�вірить ся він:

— Хіба я не хазяїн у своєму добрі? Все моє, усьому я один хазяїн — схочу пропити, то й пропью. Досить я гнувся та плавував перед твоїм батьком — тепер моя воля! На чорта-ж я й брав тебе!

Зрозуміла тепер усе бідолашна жінка, та пізно тільки...

І пішло п'яцтво, ледарство, батьківщина, як за водою йшла. Часом неначе-б-то і схаменеться трохи Микола, мовби коло хазяйства заходить ся — звісно сором мужикови та ще й заможньому купованій хліб їсти, а своє поле неоране кидати, — ну й посіє він так аби на харч, а там знову... І тоді ні слізи Парадчині, ні благання її, ні докори — не поселяло нічого. Спершу тільки лайку од його чула, а потім і бити почав. І почало ся це з того саме часу, як з салдаткою удовою він спізнав ся. Тут уже усього натерпілась Параска, усього зазнала.

І тягли ся так дні за днями, тиждні за тижднями. Проминав так один рік і другий, і третій. Од хазяйства зосталась тільки хата, а з Параски викоханої чепурної батькової дочки — недочасно зістарена лайкою, бійкою, тяжкою працею та недостатками жінка...

III.

Параска Шоломієва вернула ся з волости до дому мов не при собі маючись. Лихо, що несподівано впало на її голову, зламало, придавило біdnу жінку одразу, узяло у неї всі сили. Вона тільки й могла розуміти одно, те, що її виганяють з власної хати, однімають останній притулок, останнє добро. І ця думка так опанувала її, що вона нічого не могла робити, нікуди не могла піти і все думала, думала про це. Забігала

була до неї сусіда Мотря, хотіла роспитатись, розважити, та нічого не почула од неї, опріч тільки одного:

— Пропала я!

Але поминуло кільки день — з волости ніхто не приходить, її не займають. Перша щочасна думка про те, що ось-ось її виженуть з хати, одмінилась у інчу:

— А може вони зглянулись на мої гіркі слізки, на мое вбожество — може не здатимуть мене.

Так думала вона і надія потроху одживала у її побитому паболіному серці. Її хотілося впевнити в цьому, і вона кільки разів збиралася піти до Цупченка або до писаря, щоб роспитати ся, почути про рішенець. Але ж мов якась невідома сила не пускала її, мов віщувало їй щось, що як піде вона, то не добро од їх почуче.

— Нехай, — казала вона собі. — Житиму мовчки — може якось обійтися.

І вона не йшла і ні з ким не хотіла балакати про хату, а жила тільки надією, що все скінчиться, як треба.

Минув третій тиждень, минає четвертий. Параска затого вже певна, що зостанеться у своїй хаті.

— То вони мабуть тільки полякали мене, а далі бачуть, що я не хилюсь, то й кинули.

Так думає вона і заспокоюється на цій думці; починає навіть хату лагодити на зиму — вікна обмазує, щоб не так холодно було, то-що.

Бідна! Вона не знає, що її ворог, Цупченко, тільки жде, щоб присудови волосному вийшов законом постановлений термін — один місяць.

Але вона незабаром дозналася про це...

Одного дня вона тільки що пообідала і почала вимітати хату, коли чує, у дворі загавкала собака. Параска визирнула у вікно і зомліла: у двір увійшов пискар, а за їм Цупченко й староста. Вінник випав у неї з рук і, уся трепетуючи і збліднівши, зупинилася вона посеред хати.

Брязнула клямка, увійшли гості у сіни. Параска чує писарів голос, він каже:

— Ну, Семене Олексієвичу, ось ви у своїй хаті!

Одчиняють ся двері, ось уже у хаті гості — усі троє; староста при знакові.

— Здорові були, — каже староста, — з вівторком!

Але Параска не може одмовити на здоровкания і тільки мовчки дивить ся на гостей та трусить ся.

— Приймай, бабо, гостей у хату, а хоч не гостей, а хазяїна, — гукнув писар і додав потім обертаючись до Щупченка:

— А не погана хатка буде, Семене Олексієвичу! Їй-бо!

— Що-ж, за своє добро, — не дурно припала, — одмовив той, обглядаючи хату навкруги.

— Ну, бабо, — знов почав писар, — час — пора тобі, кажу я, хазяїна у його хату пускати. Чуєш?

— Якого хазяїна? — ледві змогла промовити Параска.

— Як якого? Еге, та чи ти, дурна, й досі не знаєш: адже „строк“ рішення вийшов — місяць. Ти у „присутствії“ не подавала — значить хата тепер уже не твоя, а Семена Олексієвича. Так закон каже.

— Іменно, як закон каже, по закону! — додав звичайненько Щупченко.

Так он воно що! Он чому її цей місяць не займано. А тепер, бач, „строк“ вийшов...

— Чуєш-же, бабо, — загомонів уже Щунченко, до завтrogenого щоб вибралась відціля з своїми манатками, — бо міні на завтра хату треба. І щоб безпремінно.

— Еге-ж, безпремінно! — ствердив писар. — А не схочеш сама, то й за ноги виволочем. Чуєш? Ось тобі й староста — і він тобі велить. Старосто! Скажіть-же їй! Що-ж мовчите, наче вас тут і нема?

Староста, котрого узято було тільки на те, щоб надати офіціяльного коліру приходу до Параски, і котрий не знев на яку ступити і почувавсь зовсім погано, устрявші у таке діло, ледві міг промовити:

— Та що-ж... І я... звісно так...

Він плутав ся у словах: йому було ніяково і тяжко глядти на зблідлу помертвілу жінку.

— Ото-ж щоб знала і хата завтра щоб порожня була та безпремінно! — знов промовив Щупченко.

— Ну, ходімте вже — тепер їй вже обявлено, — сказав писар, повертаючись до дверей.

— Ходімте!

Писар і Щупченко ще у хаті понадівали шапки і вийшли, а за їми позаду староста з похнюпленою головою.

Параска хотіла була скрикнути, щось сказати, але в ней не стало сили. Вона мовччи мов підрізана схилилась на лаву.

Так ось що воно, ось! Так он чого її досі не вигонили: „строк“ не виходив. А тепер вийшов уже той „строк“ і її виганяють як собаку, виганяють з власної хати, в котрій виріс увесь рід їх, Новаків, виріс її батько, виросла й вона. Кожна дощечка, кожна брусинка, кожен кілочок у цій хаті був її знайомий і такий рідний був, бо з кожним єднала ся якась гадка про минулі часи. Дивлячись на піч вона згадувала, як сам старий батько власними руками складав її і вона уявляла собі батькове обличчя, його голос, його розмову... А он божник, що вона укулі з матір'ю колись прибивала, як батько у місті нові образи покупив. Яка рада була тоді вона, ще невеличка дівчинка, пим новим близкучим „богам“. З яким побожним бстрахом дивилась, як батько, загорнувши образи у велику хустку поніс їх у церкву посвятити, як потім приніс їх і як, побожно на їх помолившись, постановив на божник... А он покутне вікило поламане, гвіздками збите. Ох, як давно це було. Це тоді, як вона ще дівчиною була. Дома нікого не було — вона, та дівчина подруга — Маряна. І завелись вони ганялись одна за одною. І доти ганялись, поки Маряна, скочивши на лаву спіткнулась і падаючи вдарилася плечем просто у раму. Рама у одному місці поламала ся... Полякались вони... Параска на себе сказала і батько — нічого, не лаяли. Полагодили мовччи і он і досі, кільки год міцно держить ся дебело зроблена рама. І од цього випадку Парасчина думка перейшла до усього свого дитинства і перед нею замигтіли, заблищаю давні чудові картини веселих дитячих літ. Картини ці померкли, затерли ся у душі на деякий час, але тепер знову немов поновили ся і оджили новим життям, іблища на їх хварби і съліплять вони очі бідолашній одинокій жінці, повитій мріями... І радощі, і муки тих святих часів, і сльози, і съміх, і сонце, і хмари — усе уставало перед нею і сповняло змучену істоту немов якоюсь силою новою, немов знов її до життя тягло... Тільки ось серед цих близкучих і коханих картин починають уставати інчі, похмурі і смутні, де самі хмари і нема сонця, де самі сльози і нема съміху. Що це? О, це вони, вони ті прокляті дні, котрі її довелося прожити після батькової смерті... Вона не хоче про їх думати, бо невимовна туга обнімає її, але не може, не може...

Картина за картиною, образ за образом знову встають і пливуть... І виразнійше од усіх одна, та, котра ніколи не зникне з її памяти. Параска бачить його п'яного, рохристаного, у драній сорочці, з скуйовдженим волоссям, з побитим обличчям після бійки у шинку за ту салатку, з безглаздо й люто, по звірятому, витріщеними очима з стисненими кулаками. Він стойте против неї...

— Я тебе вбью, тільки ти міні слово про це скажеш, тільки нагадаєш про неї!

І кулаки посипались на її голову, обличчя, груди. Вона впала до долу, а він усе бив її, бив руками й ногами і кричав, ревів: Убью!

Здрігнула ся Параска й прочнулась. Невже це смеркається? Скільки-ж вона часу згаяла за своїми думками. І вона усталася і тут тільки помітила, що цупкий холод панував у хаті. Вона глянула і побачила, що гості не причинили дверей. Параска пішла зачиняти. Глянула — у дверях дірка — так і дме вітер. Треба чимсь заткнути, думає Параска. Але на-що-же його затикати? — зараз-же проліта друга думка. Адже тепер ця хата не її, — хіба-ж її неоднаково, чи буде тут холодно, чи тепло?

Не її хата! О, проклятий цей Цупченко, проклятий! Він її грабував і тепер грабує. Скільки він видурив ще у Миколи, як той живий був, а тепер і у неї останнє однімає. У! проклятий, проклятий! Зувір лютий!

І невимовна злість, лютість зайняла ся у грудях у Параски. Її схотіло ся чим небудь oddячити йому, цьому Цупченкові, котрий зробив її стільки горя, схотіло ся помстити над їм. Хоч що йому зробити — вона на усе піде, аби тільки вразити, дошкулити його проклятого. І вона уся стрепенулась, але знову зупинила ся, не знаючи, що її зробити. Та потім згадала:

— А! ти хочеш цю хату взяти, хочеш у мене її одніяти? Так не однімеш-же ти її, ні, не однімеш! Я тобі спалю її, порубаю!

І вона вхопила сокиру, що лежала під лавою і, сама не памятаючи що й як вона робить, почала рубати й ламати усе, що трапляло ся під руку: і піч, і лаву, і стіну, не зважаючи ні на що, опанована однією тільки думкою: помститись над їм, над проклятим!

— Нехай знає, нехай знає, що я йому не попущу цього! Не моя хата, так і не його-ж! А я не попущу своєї батьківщини!

І вона знову рубала й рубала. Але що далі, то малосилі руки все дужче втомлялися, вона ледві махала сокирою, бьючи вже обухом, а не гострієм, і не помічаючи того; далі вся її істота, стомлена і змучена моральними та фізичними турботами, не відмежувала, і Параска нарешті одразу впала до долу як мертві, без слова, без стогнання. І вона лежала поміж двома порубаними лавами, печі, стола, поміж двома недорубками і клаптів з одягу, лежала на долівці в тій самій хаті, котрої їй так не хотілося ся віддавати. Лежала непорушна, не почуваючи й не розуміючи нічого. А на дворі вже лягла ніч, загортуючи усе в чорне запинало, і бурхливий та холодний осінній вітер завив і заскіглив, немов одправлючи темний похорон над цим хоч ще й тліючим, але розбитим роздавленим життям...

* * *

Другого дня Параска вибрала ся з хати. Її прийняла до себе в хату одна убога сім'я.

Минуло кілька років.

Колись Парасчина, а тепер Цупченкова хата сяє вогнями. Там, де жили цілі покоління чесних хліборобів, тепер стоїть гучний галас, чути пяні вигуки, лайку — це тепер там Цупченків шинк.

А на сільському кладовищі є єдина могилка з невеличким хрестом. Вона приткнула ся одиноко у куточку. В осені гуляє по їй вітер, мочуть її дощі, зимою заміта її завірюха — скоро зрівняється землею. І тоді ніхто не буде знати, де знайшло собі одпочинок бідне перемучене серце. Та й тепер уже ніхто не знає і старчиха Параска і на кладовищі така-ж одинока, як була і в житті.

Н е п о к і р н и й.

I.

Тепер уже виразно було видко, що новий вчитель — чоловік непевний. Тому було багато доводів.

Насамперед — вчитель нї до кого нїколи не ходив (розуміло ся: до людей статечних) і сидів у своїй школі то з дітьми, то з якимись книжками. Що це була правда, міг посъвідчити шкільний сторож, котрий був і волостним*) сторожем. Друге — він не мав ніякого „благородного виду“ і тільки одягою одрізняв ся од мужиків, бо балакав по „мужицькому“. Третє — він, як випускав школярів погратись, дурів як маленький, гуляючи з ними у мяча, ганяючи на-ввишередки або ще які граньки вигадуючи. Таку „кумедію“ що дnia міг бачити і старшина, і писар, і всякий, хто бував у волості, бо школа була в одному дворі і навіть в одному будинку з волостью. Четверте — він сам собі варив їжу та ще й в гурті з тими школярями, що ночували у школі. Нарешті — він ходив по лісах та по луках, збирав якісь квітки, камінці і всяку таку дурницю, і все це обережно ховав. Про цей останній пункт старшиниха погадала навіть, що чи не ворожбит він який, але-ж ця думка не звернула на себе уваги освіченого писаря і старшина просто сказав жінці, щоб вона не встрявала, куди їй не треба.

Але-ж цього мало. Він був навіть неслухняний і неввічливий до начальства. Замісць того, щоб вдовольнятись двома поламанами лавками, котрі дала волость для школи, і закле-

*) Росийський повіт ділить ся адміністративно на кілька „волостей“. Начальник волости — виборний волостний старшина. Волость складається з кількох громад сільських і кожна має ще свого виборного сільського старосту. Волостний сторож — сторож у будинку „волостного правлення“, де начальникує волостний старшина.

ювати побиті шибки папером — він намагався, щоб йому пороблено нові столи, засклено вікна, і навіть щоб покрашено стару клясову таблицю, наче-б то через те, що на ній уже крейда не пише. І як волость, звістно, не звернула ніякої уваги на такі його кумедні домагання, то він насымливсь написати про це у земську управу, додавши, що гроші, котрі громада призначила на школу, лежать по кишенах у волостних і не вживаються, на що треба. Управа-ж поняла тому віри і прислала суворий наказ, щоб старшина, не гаючи часу, поладив шкільну мебель і зробив все, що школі треба. Хоча мебелі, звістно, не лагодили і нічого не робили, а просто тільки написали в управу, що все зроблено, — але-ж такий вчинок вчителів виразно доводив, що він — чоловік баламутний.

Нарешті волостний писар, котрий уже двацять і один рік писарює, пройшов крізь сито й решето, і знає добре, де чим пахне, догадавсь, що цей учитель... теч... Про це він казав навіть урядникови*), котрий жив у другій волости, і урядник щілком з ним згодився, сказавши:

— Межи ними дуже багато мошенніків... вони сицилісти, тільки так, знаєте, подають себе за вчителів, — і пообіцявся незабаром бути і все „розслідувати“.

Такі були провини вчителеві і так їх вияснили увечері дня... студня 188... року волостний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Швидков, волостний писар Льовшин, сільський староста Губань і сільський крамар, шинкар і волостний поштар Семен Олексіевич Цупченко, до котрого старшина, урядник, писар і староста зібралися на чарочку.

Розмова почалася після восьмої, здається, чарки з того, що Цупченко розповідав своїм гостям, як він „для штуки“ посылав прохати вчителя до себе в гостину і як той одмовив, що йому ніколи.

— А хлопець мій, що в школу ходить, каже міні, — оповідав Семен Олексіевич далі, — що він таки швенде часом у гості... тільки-ж як-би ви думали, до кого? До Семена Попенка!

— До Семена Попенка! — здивувалися гості. — Та у Семена-ж і в самого ані їсти, ані пити, ані в чому походити... чим-же він буде гостей гостити?

*) „Урядник“ в Росії — нижчий поліціянт, помагач „Станового“, існує тільки по селах і там грає велику роль.

— А от-же бачите, ходить до його! І хлопця Семено-вого так, кажуть, улюбив, так улюбив.

Далі потроху почали виясняти висше писані провини і всіх, хто там був, оповив правдивий гнів на такі несвітські вчинки нового вчителя. Ал-ж справжнє обурене повстало тоді, як волостний писар Льовшин виголосив свою славетну промову. Він сказав:

— Усе, що отсі почув я тепер, не здається міні дуже удивительним. Усякому звістно, що отсі молоді папичики, котрих земська управа нам понасила, нічого не знають, для-того тільки і вміють ганяти з мальчиками у мяча...

— Еге, що правда, то правда, — перехопив старшина, — що тепер за вчення? То як старий дяк Шанасович був, так ідеш поуз школу, — аж гуде, аж реве, так усі тії склади скла-дають. А тепер що? І мій хлопець у школу ходив, — та по-тім взяв я його... Бо приходить до дому, питаю ся: — „Ну, що-ж ти у школі вивчив?“ — Нічого, каже, не вивчив. — „А що-ж ви робили?“ — Та, каже, вчитель став проти наст-та й велить: тягніть, каже, за мною: о-о-о! А ми собі загу-демо: о-о-о! А він знову: кажіть: гарр! Ми й собі загарчимо: гарр! гарр! гарр! Он яка історія: гарчати вчать тепер! — додав старшина.

Усі зареготали ся, почувши про таку съміховину. Писар-же, перечасувавши, поки регіть ущухнув, почав знову:

— Так ось кажу: усе це не дуже міні удивительно. І те не удивительно, що він у клявза пустив ся: нада-жь, єжели нічого мальчики не знають, хоч тим себе вигородити, що лавок нету. Міні удивительно і страшно друге...

Тут писар зупинив ся на хвилину, немов-би, щоб дати змогу усім слухачам приготувати ся до свого другого „страшного“. І справді ті насторожили уха, а урядник додав на щось:

— Действительно!

Бачучи те, писар почав знову:

— От Семен Олексіевич кажуть: до них не сходитів піти, а до голодранця Семена ходить і хлопця-мальчика його по-любив. Видите: до статечного чоловіка не пішов, а пішов до голодранця і голодранцевого хлопця полюбив. Що з цього виходить, следствує? Следствує, що він прихиляється до голоти усякої і кумпанію з нею маєть, а з голотою звістно, які розговори? — Про багатих та про начальство!

Писар знову зупинився і глянув навколо. На всіх ліцях ще більше запанувала увага. Урядник-же насунувся ще більш і силкувався дивитись так, як дивиться сам справник. Він хотів-би всім довести, що в такому ділі тільки він, урядник, держить у руках всі перуни, але на превеликий жаль, нагай, котрим він частенько списував селянам спини, слухав його красче, ніж язык, і він тільки набрав справницького вигляду і промовив знову:

— Действительно! — а опісля додав: — Возьмутитель! Проклямацию пущаєт...

Писар почав далі:

— Тепер другое: От чого він, як старшина, або господин урядник, або я, або що з начальства, от хоч-би поштосодержатель Семен Олексіевич, іде, некогда перший шапки не знімет? От чого, кажу, і що з цього виходить, следствує?

— Еге, що правда, то правда, — озвалися старшина і хазяїн, — се ми вже добре помітили. Ніколи сам не поздоровкається, мабуть жде, щоб йому уперед шапку зняли...

— Потом он что, — казав далі писар: — Прихожу я раз до його — думаю так — зайти одвідати чоловіка, поговорити як з образованим. Захожу, а він книжку читаєть. — „Здрастуйте, — говорю, — Василій Дмитрієвич!“ — Здрастуйте, каже, а сам устав, книжку згорнув, склав її у свою шаховку і на ключ замкнув. Спрашую я вас: на що йому ту книжку прятать, єжели вона такая, как нада, книжка? А єжели прячеть і по ноочах книжки читаєть, то що тут виходить? Следствує, що то такії книжки, которії только без людей читати можно...

— Действительно! — скрикнув урядник. — I я єще осеню получив бумагу сікretную от господина станового пристава: Хто учитель? Званіє? I потом: способен-ли к от правленю своїх обязанностей? Конечно, я отвечаю: не способен! — возмутитель! I книжка запрещена — все одно проклямация!

— Еге! так он воно який птах! — скрикнув Цупченко.

— Именно! — доводив свого писар. — Виділи, яке в його волося довге?

— А хіба то що, як довге волося? — запитався старшина.

— Як що? А то-ж у них сицилістів прикмета така, значить, щоб свій свого узناав.

— Действительно!

Після сїї писаревої промови счинило ся, як я вже казав, велике обуреньнє. Чарка не переставала гуляти з рук до рук і пособляла тому, щоби правдивий гнів проти вчителя виявивсь у виразніших формах. Балакано довго і багато, і нарешті ураджено і постановлено зробити так:

а) щоб скарати вчителя за його зневажливість і неуваження до свого начальства, то не давати йому більше дров;

б) щоб не псував він дітей, настренчувати батьків, забирати їх з школи;

в) розпитатись по селу, про що балакає вчитель з людьми, а найбільше з Семеном Попенком, а також, як що буде змога, зазирнути потихеньку і в його шаховку з книжками. [Розпитування брав на себе урядник, а також приручав його писареви, а для вислідів у шаховці сподівалися помочі од сторожа].

— А там, коли дізнаємось, тогда можна буде йому підпустити! Уже я знаю ті дела! — казав писар.

— Окончательно! — ддав урядник. — Тогда ми доношенис сіcretно, і його голубчика тогда — фіть! А ви, Афанасій Дормидонтович, — удавсь він до писаря, — неукоснительно сообщіть мене, бо, знаєте, я тут не живу и мене за всім не вспіть, потому сіcretних дел множество.

Урадившись так, випили ще по одній перед дорогою, по другій на дорогу і по третій на добре прощання і, хитаючись та колихаючись, гості розійшлися по своїх хатах, хоча треба додати, що старшина до своєї не дійшов, а заночував у писаря.

II.

Як урадили, так і вчинили. Другого-ж таки дня вчитель не дали дров і сторожем переказали:

— Оце, щоб шанував ся!

Опірч цього сторожеви звелено було не слухати, як що вчитель казатиме робити.

Діти мерзли, вчитель приходив у волость, гриз ся, але-ж похитнути незломність духа сільських орударів не міг. Тоді він здумав був знов написати про це у земство, але-ж волост-

ний писар, догадавши ся, що містить у собі присланий од вчителя для пересилки пакет, вернув його назад, додавши, що по закону волость повинна одсылати тільки такі пакети, котрі запечатано скарбовою печатью.

Так минув тиждень.

Не вважаючи на те, що вчитель мерз добре, його непокірливість не поменшала, а досягла навіть до того, що він сам хотів був їхати у повітове місто в земську управу, але-ж Цупченко, звістно, не дав йому коней.

— Ну, а найняти йому, три рублі дати — ні з чого, — казав старшині писар, — він уже третій місяць не получає жалування, і тепер у його в кармані вітри гудуть.

— Хіба зборщик не брав у його довіреності на жалування, щоб з управи получить, як іздив у гірд? — спитавсь старшина.

— А вже-ж я не звелів, щоб брав. Побачимо тепер, як він свої гроші получить! — одмовив писар*).

Це була правда і вчитель ніяк не міг рушити з села. До того-ж ще після одлиги вдарив мороз і зробилось таке, що їхати зовсім було не можна навіть підкованими кіньми. Таким побитом правдива кара сільського начальства досягла своєї мети. Коли додати сюди ще те, що сторож, слухаючи наказу, не носив у школу води і не робив там нічого, то запевне можна сказати, що й вчитель зрозумів, що начальство на його сердити ся.

Не так легко було виконати другий пункт присуду. Не вважаючи на те, що староста з старшиною навіть у волость кликали деяких батьків і умовляли іх узяти своїх дітей з школи, додаючи до того, що за таким чи іншим дядьком було стільки чи стільки недоплатку — це-б то до „холодної“ недалеко, — а також і на те, що у школі було холодно, — діти усе-ж ходили вчити ся і деякі батьки на перестороги та накази від свого начальства казали:

— А що я йому зроблю? Я йому кажу: покинь у школу

*) Народні школи в земських губерніях заводить своїм коштом земство [автономна рада губернська], але-ж доглядає за ними і начальництво над ними урядова інспекція вкupi з радою шкільною, котра складається з виборних і урядових членів. Плату вчителі одержують з земської управи в повітовому місті і мусять або самі туди їхати, або звіряти кому брати їх.

ходити, старшина сварить ся! А він каже: міні треба вчителя слухати, а не старшини.

— Замічаєте, замічаєте, Михайло Савельович? — питавсь писар у старшини, — замічаєте? Проти начальства возстановляє!

— Так як-же вони там вчать ся в нетопленій хаті? — питавсь старшина у сторожа.

— А так: іх там багато збереть ся школярів, а хата маленька, то поки у школі сидять, то воно й нічого, від духу нагрівається, а до того ще всі у кожухах та свитках.

— А сам мерзне?

— Коли мерзне, а коли хлопці йому носять з дому дрова, так топить у себе.

— Що-ж це? звелів їм він, чи що, дрова посити?

— Де вам! Прокляті хлопці так улюбили його! І воду вони носять.

— А ти їм відер не давай! — звелів писар.

— Та я й не даю. З дому хтось принес, тими й носять.

— А ти доглядай за хлопцями! Тільки котрий воду чи дрова принесе, по потилиці жени!

Нарешті зостававсь ще третій пункт присуду. Але-ж тут ні старшина, ні хитромовний писар нічого не могли зробити. Поміг їм урядник, забігши на той час у волость.

— Што-ж? как слідство? — спитав він.

Ті розказали, що було.

— Не хорошо! — покрутів головою урядник. — Довжно вам приймати мери. Од вищої влади приказ — препаганду ловіть і всячески преследувати. Неукоснітельно страйтесь! А то будете виноваті.

І він дав їм інструкції.

Старшина з писарем трошки злякались і заходились щиріше „ловіть препаганду“.

Але-ж скільки не допитувались, які розмови бувають у вчителя з селянами, ніхто нічого не сказав: чи то не хотіли, чи то справді нічого було казати. Один тільки рудий Гарасим пообіцяв ся дещо розказати, як що йому дадуть на чвертку, і справді з'ясував, що вчитель наче-б то казав йому, що не погано-б старшину скинути геть.

— А про багатих нічого не казав? — спитавсь писар.

— Про багатих? — не розумів Гарасим; — ні, про багатих казав... казав, що добре, як-би всі були багаті...

- А книжок ніяких не давав?
- Книжок? Ні, давав і книжки усякі...
- Кому-ж він давав? Які-ж він книжки давав?
- Кому давав? Давав... Я вже того не знаю, кому саме він давав, тільки давав усякі...
- Ну, а ту... як її?... пре... пра... та як бо, Афанасій Дормидонтович? — спитавсь старшина у писаря.
- Преклямація! — одмовив той.
- Еге, прикламація! Так прикламації тієї не говорив? не делав?

— Як? — спитавсь Гарасим, — що воно таке?

Але того не знов і сам старшина з писарем. Тим вони кинули далі питати ся, зрозумівши, що від Гарасима великого не дізнаєш ся. До того-ж ще усякому було відомо, що Гарасим за чвертку і рідного батька продав-би і що його вже ловлено у брехні на волостному суді, де він часто ставав за съвідка, а одного разу навіть і бито за ції брехні. Але-ж не маючи кращого, можна було, як що потреба, і з Гарасимом скористувати ся, щоб скарати винного. І писар сказав Гарасимові:

— Гляди-ж, не забувай того, що сказав!

— І! Боже мій! З чого-б я забув? Ні з роду з віку не забуду, тільки на чвертку дайте!

Маючи на увазі, що Гарасим може ще здати ся, старшина дав йому з громадських грошей на чвертку.

Зоставало ся ще одно: дізнати ся, які книжки вчитель читає. Але це була зовсім неможлива річ, бо виходячи з школи, учитель що разу замикав її. Писар уже й так і сяк захопувавсь, але нічого не міг зробити.

— А може-б так: при йому трус зробити? — казав нетерплячий старшина. — Так просто: а давай, такий сякий, які в тебе проти начальства книжки єсть!...

— Ні, Михайло Савельович, так не можна. Треба це діло потихеньку вести, — відмовляв більш політичний писар.

Але-ж, щоб вчитель не забував, що начальство усякими способами може скарати непокірливого, писар дещо таки вимудрував.

Так звана „холодна“ відгорожувалась від школи тільки тонкою стіною. [Школа, як уже казано, була в одному будинку з волостю]. З цього й скористував ся писар, хоча сам

він нічого не робив, а усе діло склав на старшину. А старшина того-ж таки дня покликав рудого Гарасима, знову вийняв йому з громадської скринки на чвертку, дав потрібні інструкції і посадив його у „холодну“, саме в той час, як у школі було вчиття.

Гарасим не хотів дурно брати гроші і зараз-же почав таласувати а потім і бити кулаками у ту стіну, котра була до школи. Стіна була стара, складена з поганецького кривого дерева, і Гарасим скоро продовбав у їй дірку і, висторомивши голову у школу і удаючи з себе пяного, почав на всі боки лаяти і вчителя і школярів, і налякав дітей так, що деякі трохи не повтікали.

Другого дня писар, лукаво поглядаючи на старшину, сказав:

— А знаєте, Михайло Савельович, громада лас вас за вчителя.

— Як?

— Та так! Каже: дітей зморозили і все...

— Громада! — скрикнув старшина, — начхать міні на громаду! Я начальник! Хіба громада начальник? Я! Усе я можу! А що громада вибирає старшину, так на те я начхав! То колись може було так, а тепер хіба громада настановляла й настановляти-ме мене? Кого справник звелів, того й настановили. Я єсть старшина, а старшина — начальник від справника, а не від громади. Бо не громада міні зуби побьє за несправність, а він...

— А от-же громада каже, що будуть жалітися, — ще лукавійше додав писар.

— Нехай! Мене те й не свербить. А ось я їм покажу! Я їм школу розвалю і вчителя викину геть к чортам! — кричав уже зовсім розсердившись громадський репрезентант, начальник від справника, пан старшина.

І цього-ж таки вечора, випивши добре у свого кума, він зайдов по дорозі до волости і почув, що у школі хтось балакає, навіть съпіває. Розлютований за такі „непорядки“, він кинувся у школу. В школі був вчитель і троє хлопців ночувальників, котрі й съпівали.

— Смирно! — grimнув старшина, відчиняючи двері і вступаючи в хату. — Смирно! Я вам кажу, маттери ва-

шій! Що ви міні тут кричите, діло робити у волості не даєте!

Але-ж вчитель і тут не змовчав перед начальством і на-сміливсь сказати йому, старшині:

— Вийдіть зараз геть!

— А! так ти, такий-сякий! Начальство вигониш! Цить! Роздеру!

Здається ся, після такого категоричного начальникового слова кожен мусів-би скорити ся. Тільки-ж ледачого нічим не дошкалиши. І хоч і дуже дивно буде це для всіх, а муши сказати, що вчитель вигнав старшину, так таки простісінько узяв та й вигнав, бо був собі чоловік при здоровю та й палиця якась в руках у його була, — не диво-ж, що старшина, хоч і дуже пияний був, але-ж не схотів змагати ся з таким бунтівником і, вилявши ся ще раз чи двічі, вийшов геть.

Другого-ж дня після цього у волости дізнались, що вчення в школі нема і що вчитель поїхав у повітове місто.

— Хто-ж його повіз? — допитувавсь у сторожа старшина, котрому своя голова здавала ся завбільшки з винницький казан після учорашиного вечера.

— Та Грицько Дараган. Та ще й набор, — сказав потім віддасте, як свої одержите.

— Гм... Ну, Грицька треба буде провчити...

— А що, — питавсь старшина на самоті у писаря, — чи не скочить ся чого з того, що він поїхав?

— Дурниця! Нічогісінько не буде! Самі побачите, — заспокоював писар.

Вчитель повернув ся, а за ним наспів і наказ од земської управи. Управа перелічивши усі вчинки волостного старшини, суворо наказувала, щоб надалі цього не було, щоб волость вволяла справедливу волю вчителеву, а також щоб „донасля“ на підставі якого права старшина робив усе „висше писане“.

Писар тільки всміхнув ся, прочитавши це, і сказав:

— Ну, ми напишемо такий одвіт, що довго він нас памятатиме!...

Він-це-б то вчитель.

III.

Тут начальству пощастило. Проходячи одного разу двором, старшина побачив школяра, котрий ніс до школи якусь книжку.

— А ну лиш, що воно таке? — подумав старшина і він зупинив хлопця.

— А хто тобі цю книжку дав, хлопче?

Хлопець з острахом одмовив:

— Вчитель.

— А дай її сюди!

Хлопець тримтячими руками віддав книжку.

— Ну, йди до дому! — звелів йому старшина, а сам зараз-же пішов у волость до писаря.

— А гляньте, Афанасій Дормидонтович, що це за книжка?

Писар розгорнув книжку.

— Гм... що воно таке? А де ви її взяли, Михайло Савельович?

— А у школяра! Вчитель йому дав.

— Вчитель? А ну, подивимось!

І писар почав пильно з усіх боків розглядати книжку.

— „Бесѣды о силахъ земныхъ“ — читав він московський заголовок. Гм... хто його зна, що воно таке...

Потім він розгорнув книжку по середині і почав читати.

— „Дождь происходит отъ паровъ, которые поднимаются отъ водяныхъ вмѣстилицъ вверхъ и собираются тамъ въ видѣ облаковъ... А! ось де воно? Ось! Чуете, Михайло Савельевич, у ції книжці що? Не од Бога дощ а од „паров“! Он що!

— То се, значить, книжка така... проти Бога?

— Конешно!

— Та її й тес... і представити до начальства можна?

— А всенепремінно! Ну, тепер, голубчику, побачимо!

Тепер я вшкварю! — гукнув писар.

Але він поїхав ще порадити ся до урядника. І вони вшкварили! Писар списав цілого аркуша паперу, та як списав! Я можу переказати його чудове писання тільки тією мовою, якою він сам написав.

„Въ Н—скую Земскую Управу Н—скаго Волостнаго Правленія Доношениe.

Оное Волостное Правление имѣть честь донести, что топливо для школы г—ну учителю всегда давалось въ достаточности и ежели на какихъ два дни случилась простоянка, то единственно отъ недостачи общественныхъ суммъ, которыхъ недоставало. И на щоть оскорблений, то никакихъ таковыхъ оскорблений волостной старшина учителю не чинилъ. А наоборотъ всегда споспѣществовалъ просвѣщенія юношества и зашолъ въ школу какъ начальникъ, отечески пекущійся о благосостояніи, чтобы узнать необходимое для школы. Но г—нь учителъ безъ всякаго на то вниманія, поносными и дерзкими словами старшину изругалъ и выгналъ прочь, съ устрашеніемъ палкою.

И всякия другія г—на учителя жалобы не вѣрны, а единственно отъ того, что онъ на волостного старшину и писаря злобу имѣть и постоянно имѣть между волостью истязаніе въ разсужденіе разныхъ будто-бы чинимыхъ ему причепокъ, каковыхъ причепокъ онъ есть причиною, а оныхъ не существуетъ. Самъ-же г—нь учителъ нимало въ школѣ не учить, а лишь занимается припагандою и книжки мыслей безбожныхъ розширяеть и разныя рѣчи относительно противъ властей, чemu примѣромъ крестьянинъ Герасимъ и свидѣтель...“ і таке инише.

До цього додав ще й книжку, що старшина одняв, — нехай начальство бачить.

Урядник-же написав своему начальству ще красче. Він просто казав, що вчитель хотів збити на селі бунт розмовами та книжками, а доводом виставляв те, що мужики починали виявляти ще більшу непокірливість, бо зовсім нехотя занимають перед урядником шапки.

Це все полинуло, куди треба

Трохи згодом начальство школине завитало у школу. Воно сказало вчителеви:

— Що ви тут так погано поводите? Книжки якісь там, розмова...

Бідолашний вчитель хотів був виправляти ся і доводив, що книжку, которую старшина віднимав, дозволила не тільки

цензура а і „Учебный комитетъ“ в школи, але начальство не дало йому скінчити.

— Це все добре, але ви чоловік неспокійний, „неблагонадежний“... Шукайте собі місця деїнде, нам вас не треба.

Вчитель мусів шукати..

Волостний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Швидков, волостний писар Льовшин, сільський староста Губань і поштар Цупченко могли тепер на ділі пересувідчити ся, що ще існують способи скарати винного...

Н е л ю б.

I.

Матери своєї я й не зазнаю — трьох років міні ще не було, як вони вмерли. А батька добре памятаю: високі такі, худі, борода невеличка, а очі великі, ясні та тихі... У мене, кажуть, такі очі — од батька спадщина. І усе нездужали батько.

Як умерли мати, то батько через рік у друге одружилися, удову узяли з нашого таки села і двоє дітей у неї. Змалку я мачухи не улюблена, а вона мене. Та поки батько живі були, то нічого, а потім...

Шіснайцятий міні пішов, як батька у осени поховала. Що то плачу було..

Горе міні тоді стало з мачухою. Ні в день, ні в ночі спочинку нема, а лайки та штурханців до нісоччу... Та не хочеть ся про те й згадувати!

Рік поминув, каже міні мачуха:

— Харитино, тебе свататимуть.

Я як стояла, так і зомліла.

А вона знову:

— Чуєш, що тобі кажу: свататимуть тебе.

— Чую, кажу.

— Даниленко Яків сватає. Цими днями будуть старости.

— Я кажу, не піду за його.

Як визвірить ся на мене мачуха:

— Я тобі дам не піду! — Не до віку мій хліб їстимеш.
Та й пішла з хати, дверима грюкнувші.

Боже-ж мій, що міні робити! Зіпхнути хоче мене мачуха. А все через батьківщину: батько як помирали, то половину усього, і хати половину, міні oddали і люде при тому були, а вона, мачуха, каже: нічого тут немає твого — у

скринії твоїї твос. І хоче ото виперти мене, а самії хазяй-нувати.

Знаю я того ѹ Якова Даниленка — не син отецький, а так собі приймак — прийняв ѹого Даниленко ще малим сиротою, як своїх дітей не було. А там як свої діти пішли, то ѹ був у їх Яків син — не син, наймит — не наймит. І памислили вони ѹого оженити, щоб робітниця у хаті була — та ѹ нагледіли ото мене.

Молода я ще була, не любила я нікого ще. Тоді не так було, як тепер, — ще коса не заплітається, а вже до парубків горнеться. Тоді не так було, і не любила я ще нікого. А ѹ за Якова ѹти не хотілося — усе одно, що вмерти. Та ѹ такий він з себе миршавий, нікчемний, слова до ладу не промовить, усе мовчить похнювши. У нас на вулиці „Сичем“ ѹого дівчата дражнили. Гірко міні було на серці, як прийшли старости, не хотіла я ѹ виходити. Та мауха вигнала і рушники звеліла винести. Повязала я старостів рушниками.....

II.

До церкви мене виряжають, а я плачу так, що ѹ сьвіт білій міні гасне. Умовляють мене дівчата: Не плач! Годі сумувати! А я їх не дуже ѹ чую за своїм горем.

Прийшли до церкви, — не чула я, як і службу правили. Почула тоді, як покликали на рушник ставати. Повінчали нас. Я як мертвa. Хоч-би вже швидше край, думаю. А який край — і сама не знаю.

Як я весільля висиділа — і не знаю тепер. Усе туман якийсь у голові був... І все більшав та більшав він. І до того вже голова моя стуманіла, що міні мов байдуже зробилося до усього. Круг мене плють, съпівають, вигукують, а я як деревяна. Та ще не усьому кінець...

III.

Почала я у новії сім'ї жити. Непривітно міні, сумно міні. До чоловіка ѹ забалакати міні не хочеться і не дивилася би на ѹого. А свекруха, чи минув день який після весільля, чи

не минув, уже й коверзувати почина. Ще не сьвіт-не зоря, будить мене:

-- Уставай, дочки, у печі треба ростопляти. Уставай та порайсь!

Усталася я, води наносила, дров унесла, почала топити, поратись, а вона усе лежить. І наварила я, і хату причепурила, а вона тільки тоді усталася. І снідати я даю, і обідати я даю, і картоплю пішла я копати, а вона ні до холодної води. І день так, і другий, і третій. Бачу я, що уся робота на мене складається ся, важко міні терпіти, а мовчу, роблю поки. До чоловіка не балакаю ні про це, ні про віщо. Спітається що — одмовлю, а більше й розмови в нас нема. І ходимо ми обое з ним сумні і не жалко міні його суму, не налягає мое серце до його. Ще й рада я немов, що він сумує: Не я одна нудитимусь, думаю собі, понудишся й ти!

Місяць минув — міні не лекшає, роблю без просвітку, Доки-ж воно буде, думаю собі? Не поступатимусь-же, не хочу. І почала ся у нас сварка. Свекруха каже: — „Роби!“, а я собі кажу: — „І ви, мамо, робіть!“ І доти догризлися, поки таки за обідом одного разу як гrimine свекор на моого чоловіка:

— Якове, а чому ти своєї жінки не вчиш?

Мовчить мій Яків. Не можна йому оступати ся, бо й сам живе як сорока на тину: схочуть, зараз виженуть.

— А чому ти не вчиш? Та я її таку-сяку навчу!

Та до мене з кулаками.

Одхилила ся я на бік та з хати. Поки свекор повернувся, я вже далеко була.

Сікається ся бити мене свекор, та тікаю я. І так з тиждень було. Бачить свекруха, що нічого не вдіє, почала й сама робити, і пораємося ми вже у двох. То було у нас погано у хаті, а тепер ще погіршало. Боїться свекор мене бити, щоб не кинули ми, а на Якова ремствує, що він мене не вчить. А Яків зовсім засмутив ся через мене, що й не дивлю ся я на його. Тільки свекруха все лається ся, а ми всі мовчимо, слова за день один до одного не промовимо.

Минув так рік — змучила ся я. І Яків такий зробивсь, що зовсім мов у землю увійшов — темний, пригніченийходить. А я все мовчу і хоч сама змучила ся, та радію, див-

лячи ся на його смуток: ти міні съвіт завязав, завяжу-ж і я тобі!

У ночі одного разу чую, повертається мій Яків до мене:

— Харитино!

— Чого! — кажу я, а сама здивувала ся: чудно якось він до мене забалакав.

— За що ти знущаєшся з мене?

— А за що ти міні съвіт завязав?

Мовчить він. А міні дивно стало, що він про таке зомною забалакав: рік ми прожили, ні разу ні про віщо не балакали, як чоловік з жінкою.

— За що ти, кажу, міні съвіт завязав? Хіба я хотіла йти за тебе? Сам ти знав — з неволі я йшла, бо несила моя була. Навіщо-ж ти мене брав?

Мовчить він і я змовкла. Тихо, а далі знов забалакав:

— Сам я в неволі зріс, неволею й тут зробив. І тим я винен, що неволі не зламав. Та вже того не переробиш. Треба якось жити...

Зупинив ся він, жде од мене слова. А я ні пари з уст.

— Харитино, чи вже в тебе й слова для мене нема?

— Нема, — кажу.

— Хіба тобі не тяжко?

— Тяжко, одмовляю, — та не розважиш ти моєї туги. І знов мовчимо.

— Харитино, треба нам oddілити ся од старих.

— Про мене, oddіляйсь, кажу.

— Хіба тобі однаково?

— Однаково, — кажу, — а сама радію, що хоче він oddілити ся.

Зітхнув він, далі каже:

— Ні, тобі не однаково. То ти гордуєш мною, тим і кажеш так. А нам треба oddілити ся. Я давно вже на-мислив.

Промовчала я, і він більше нічого не сказав.

Тільки-ж вранці пішов він кудись. Довго ходив, вертається ся і каже:

— Харитино, у нас хати нема. Як oddілимось, то треба у найми йти.

— То-що, — кажу.

— Я вже поєднавсь: у двох па рік у окономію.

— То й добре, коли поєднавсь.

Прийшов батько, свекруха увійшла. Каже їм Яків:

— Тату, спасибі вам за хліб-сіль, за добро ваше! — і кланяється їм обоим.

— Як то?

— Підемо ми од вас.

— Як то підемо? Чого?

— Нема ладу між нас. Підемо ми собі.

Як заверещить свекруха:

— Бач, такого-сякого вигодували-вигохали, а він тепер кидати.

І почала і почала. Свекор теж. Лаютъ нас обох. А Яків мовчить на те, тільки каже:

— Нема ладу у нас: не можна нам вкупі жити.

І скільки не лаялись і не просили, не згодився Яків — пішли ми. Не дали нам нічого — в чому були, в тому й пішли. Тільки скриню я свою забрала. І дивувалась я тоді на Якова. Бач, сич понурий, пригнічений, а дивись який! Як сказав, так і зробив. Дуже міні дивно те було.

IV.

Почали ми у паймах жити. Яків за простого наймита став, а я за дробинницю. Живемо собі нічого. Одпочила я зовсім після тієї гризни щоденної — веселійше міні стало, а Якову мов-би однаково — як ходив смутний та мовчазливий, так і тепер ходить. А я на те не зважаю: думка така, що вже того не переробиш, чоловіка не збудеш ся, — треба жити з їм. А коли він не любить міні, то краще й не загадувати про його. А тут ще міні воля стала: народу у окономії багато: з тим поговорю, з тим посьміюся а йогоувесь день не бачу, бо не на одній роботі ми. І начуємо не в купі — не схотіла я до його у челядню ходити, у птишній собі ночую, і він до мене не вчащає. І живемо ми так, що для людей мов чоловік і жінка, а для себе як чужі.

Минув місяць — зовсім я оджилла. Весела, жартовлива зробила ся; хто йде проз мене — не міне, усякий зачепить і я усякого зачеплю. Гарно міні.

І був там у окономії найmit один, Денис, з нашого-ж таки села парубок, після нас уже найняв ся. І як побачила я його — упав він міні в око. Високий та стрункий, брови чорні, очі великі, блискучі. Стріли ся ми уперше у челядні. Як глянув він на мене, так тими очима-зорями і пропік мою душу. З того часу що не роблю, де не буваю, стоїть він перед мене, вабить він мое серце.

У неділю було. Упорала ся я з дробиною, випрохала ся у прикащика і пішла у ліс по ягоди. — Яків мене пускав куди скочу — слова ніколи не скаже. Сама я пішла. Іду лісом, піснью собі сьпиваю... Тільки зійшла я на прогайльовинку, чую, іде хтось проти мене, кущі ламають ся, тріщать. Зупинила ся я, жду. Виходить Денис. Застикуло в мене серце та й стихло, як пташка ушімана. Стою, мовчу та на його дивлю ся. І він на мене дивить ся, зупинив ся. А далі озивається ся:

- Здорова, Харитино! А чого тут блукаєш?
- А того-ж, чого й ти мабуть?
- Справді? — каже він, сам ніби всміхається.
- Не знала я, що сказати. Підійшов він до мене.
- Е, та ти ягід, каже, нарвала. Мабуть солодкі.
- Солодкі, та не всякому, — одмовляю.
- А міні?

Подивилася я на його, — зорять на мене його очі. Стуманіло у мене в голові. Простягла я йому глечик.

- Бери, — кажу.

Узяв він у жменю, хотів їсти, а далі:

— Ох, утомив ся, — говорить, — я. Давай, сядемо та одпочинемо.

Сіли ми. Він ягоди єсть, а я у землю дивлю ся та мовчу.

— Харитино, чого ти така мовчазна стала?

І хочеться міні одказати йому, пошуткувати, та не можу я. Ще нижче схилила ся. Чую я, обніма він мене однією рукою за стан.

— Харитино, глянь на мене.

Глянула я в його очі та й потопла в їх. І не скула ся, як пригорнув він мене, цілувати почав.

— Харитино, болить мое серце по тобі.

— А мое...

Не доказала я за поцілунком. Млюсно міні і гарно міні, збез силіла я уся, а його руки усе дужче та дужче пригортують мене...

V.

Щаслива я була. Причарував він моє серце так, що на віки, здавало ся, не одірву ся од його. Поки без його, думка тільки про його, а як з їм — то й раю міні не треба. Не йде, а летить міні з їм час, і два місяці, як дві хвилиночки пролинули. Почали про нас люде балакати, почали натякати, та міні дарма. Що міні людська слава та поговір, коли він біля мене! Балакайте, скільки собі хочете, а я щаслива. Не знаю, чи відав про те Яків, мабуть знов, бо дуже вже люде про нас балакали і дуже вже він похмурий зробився — як та хмараходить. Тільки все-ж тихий, слова міні не скаже. І не знаю, доки-б воно тягло ся, як-би лиха несподіваного не склало ся.

Був у нас прикащик один з салдатів, молодий ще підрубок. Упала я йому в око і почав він мене дуже зачіпати. Де не стріне, забалакає, а то й припинить іноді, жартуючи, гостинців носить. Та я їх не брала і байдуже міні було до його. Почне він чіпляти ся до мене, а я йому:

— Не для тебе сад садила, а нї поливала: я для того сад садила, кого полюбила; я для того поливала, кого щілувала.

А він на те не вважа. І так уже почав чіпляти ся, що й просвітку міні нема. Як тільки сама де зостану ся, без людей, так і він тут вродить ся.

Пішла я одного разу на річку качок загонити. А річка далеченько од окономії, у долині глибокій, ще й гайок по над нею. І тільки я у той гайок увійшла, так немов з землі він виріс перед мене, став на стежці й стойть.

— А куди йдеш, Харитино?

— А туди, куди тобі не треба.

— Чого ти на мене така зла, Харитино?

— Мабуть тому, що ти такий добрий до мене.

— А я тебе, Харитино, люблю...

— То й люби, міні хіба що? А з стежки тікай — міні ніколи.

— А з Денисом так є коли?

— Мое діло. Може з їм і є коли, а з тобою усе-ж ні!

— Не кажи так, Харитино! Чим я поганійший од його, чом ти мене не любиш?

Ухопив мене за руку, а в самого очі так і зайнялися.

— Пусти, кажу, не любитиму я такого поганця зроду. І хотіла я вирвати ся.

— А! — покрикне тоді він, — так не буде-ж так! Не пущу я тебе! Хоч по неволі, а полюбиш!

І обхопив мене руками за стан. Пручаю ся я, вирвати ся хочу, так несила-ж моя...

Тільки бачила я, як кинувся до нас Яків, (чи він підглядав, чи так нагибав нас — не знала я). Як сокира бліснула і одразу пустив мене прикащик. Зупинилися ми всі. На Якова страшно глянути, такий він — очі палають, а сам білій, як крейда, сокира у руках, підняв її угору. Випростався якось, з маленького наче великий зробив ся. А прикащик стойть, за праву руку лівою ухопився, а з руки так кров і дзюрить — зачепив його Яків сокирою. Стоїмо ми. Бачу чоловік мій спуска до долу сокиру, очі в його погасають, сам немов увесь згинався ся... Далі узяв мене за руку мовчки і повів, і я за ним мовчки іду. Одвів він мене на птишиню і тільки що вступили ми у хату, а тут уже й люде набігли по Якова. Бачили, чи що як він прикащика рубонув, чи прикащик сам сказав — не знала я тоді. Тільки зараз-же забрали Якова, звязали, повели. Наїхав урядник, далі становий з слідствувателем. Мене кликано, розпитували ся. А потім повезли моого Якова у місто. А я його й не бачила: він сам не покликав мене, а міні немов сором чогось у вічи йому було глянути. Побачили ся ми вже потім.

Мене прогнали з окономії і Дениса теж.

VI.

Одійшла я і не було міні спершу місця, де могла-б я притулити ся. З тиждень перебула я у жінки знайомої, а там полекшало: обрящилося місце міні у одного хазяїна з нашого-ж таки села і найняла ся я до Пилишівки. Денис дома зостав ся, і була нам тоді воля: кохалися ми до схочу. І не думала я ні про віщо смутне і про Якова зовсім не думала

і не жалкувала за їм, а ще рада була, що збула ся його. Хоч і не перебаранчав він міні ні в чому, та усе-ж перед очима стирчав, нудота була. І не бажала я його більше й бачити, а надія у мене така була, що запровадять його далеко.

Аж поминуло місяців з чотири, кличуть мене до волости, oddають міні повістку — у місто на суд треба їхати. Моторошно міні трохи стало, та нічого робити, поїхала я і на тому суді була і Якова побачила: сидить він блідий та змучений, а біля його салдати. Роспітали ся мене знову про все, як діло було та й вивели з суду. Сиджу я, жду. І не довго ждала, як чую ось — ідуть люди, одчинили ся двері іувіходить мій Яків, а салдати за ним, а не біля його.

— Ну, тьотка, вот тебе муж твой! — каже один салдат. — Аправдалі.

Як почула я те слово — наче мене хтось по голові вдарив...

.....Того-ж таки дня ми й до дому пішли. Ідемо мовчки і слова нема у нас у одного до одного. Тільки гляне на мене іноді Яків, гляне, побачить, що я й не дивила ся-б на його, та й знову похнюпить. І так усю дорогу ізійшли і вже як до свого села доходили, озвав ся до мене Яків:

— Що-ж, Харитино, як ми тепер житимемо?

— А як житимемо? Хіба наймів нема? — кажу.

— Я не про те... Не про те... Найми знайдуть ся...

А я про те, як ми будемо жити?

— Як жили, так і будемо жити.

Бачу я, зблід він одразу. Передихнув трохи, тоді каже:

— Бачу я, Харитино, що не прихильється твоє серце до мене.

— І ніколи не прихильить ся, — кажу.

— І це я бачу... І не можна нам так жити... Треба тобі йти по своїй волі без мене...

І сама я думала про це часто, і нічого так мое серце не бажало, як розвязати ся з ним, з остогидлим. Що потім було-б з мною, я про те не думала, а тільки одно таке бажання у мене пекуче було, щоб розвязати ся, хоч як, а розвязати ся з ним. Так, кажу, хотіло ся раніше, а тепер, не знаю через віщо стало ся воно, — зовсім у мене зникло це бажання, а через віщо — не знаю. І не знаю я, яке слово тут треба до ладу сказати, а тільки одмовила йому сердито:

— Ти міні съвіт завязав, та розвязати не твоя сила. Не можу я хльоркою між люде шти, коли я чоловікова жінка.

Глянув він на мене пильно, подумав трохи та й каже:

— Твоя правда. Не моя це сила. Будемо жити вкупі.

Як сказав він це, то знову у мене в серці зненависть до його закиніла, і знову міні схотіло ся розвязати ся з ним, Та вже вимовилось таке слово і не вернеш його. Не сказала я йому більше нічого і так ми мовчки до свого села дійшли,

VII.

Наняв ся й Яків до того-ж таки хазяїна, де й я була. Живемо ми знову, як чужі. Прожили ми місяців зо три — єсть у нас рублів з вісім грошей. І трапив ся тут такий випадок.

Зустріли ся ми якось з Денисом і каже він міні, що треба йому податок платити, а грошей у його нема. Бачу я, що хоче він у мене грошей попрохати позичити, а не насьмілити ся. Тоді я й кажу до його:

— А скільки тобі треба?

— П'ять рублів — каже.

— Я тобі, — кажу, — принесу ті гроші.

І намислила я погане діло: узяти крадькома од чоловіка гроші і Денисові віддати. І як намислила, так і зробила. У скрині гроші лежали у гаманці, Яків їх туди положив. Обібрала я таку часинку, як сама була, витягла п'ять рублів і oddala Денисові. А у самої думка така, що як спитається Яків, де гроші поділи ся, то скажу йому, що нічого не знаю, і подума він, що хтось чужий гроші ті узяв. Така була у мене думка...

Одного разу робила я на полі — картоплю копала, а Яків дома був. І вернула ся я побрано, і він про те не зінав. Вернула ся, сиджу у хаті сама, бо й хазяїв дома не було. Чую я, ідуть до хати, розмовляють. Прислухаю ся — Яковів голос, балакає він з кимсь. Зупинили ся біля сіней обое, а двері хатні трохи одхилепі, то й чути міні їхню розмову. І каже той чоловік Якову:

— Дивую ся я тобі, Якове, як ти за свою жінкою глядиш.

— А що? — Яків каже, голос у його неспокійний.

— Та що!... Казала міні кума Меланка, що сама бачила її у двох з Денисом Карпенком.

— То не Меланчине діло, — Яків одмовляє.

— І каже ще, що викрадає у тебе Харитина твоя гроші і Денисови віддає. От і недавнечко, каже, пять рублів oddala йому на податок.

Здивувала ся я: і як про все це Меланка дізнала ся? Xіба піделухала?

Чую я знову мій Яків каже:

— Гроші свої я лічу і вони всі цілі. А що кума Меланка каже, тому я не йму віри і не її це діло.

— Ну, як знаєш, той чоловік каже, — діло, звісно, твоє. А міні ніколи, прощавай.

Пішов той чоловік, а Яків зараз у хату, мене не помічає, бо у кутку я сиділа, і просто до скрині йде. І як на тільки що виймала я з скрині шиття і незамкнену її кинула. Одчинив він скриню, калитку вийняв, глянув на гроші — і бачить тільки три рублі там. Ну, думаю, що то з цього буде? Тільки я це подумала, коли вздрів він мене і повернувся до мене — білій-білій як крейда. А я мов-би то нічого не знаю:

— А чого тобі, кажу, треба у скрині?

Глянув він на мене пильно, потім каже: — „Вийняв я гроші... Може тобі на що треба буде їх, то не питайся у мене, бери... Xай вони у тебе будуть“.

І положив перед мене калитку на лаву, а сам повернувся і з хати пішов.

Так ось воно як! Що-ж це таке? Чи гордус він так мною, чи любить так мене? А що, як любить так? І тільки подумала я це — тяжко міні зробилося, а чого — ї сама не знаю. Тільки ось немов до грудей щось підкотилося, пригнітили їх.

А що як це він так любить мене? І згадалося міні усе наше життя до цього часу. Згадалося міні, що ніколи він мене ні єдиним словом не образив, дурною навіть ніколи не назвав. Згадалося міні, що він, знаючи про те, що покинула я його для другого, за мене трохи на Сібір не пішов, боронючи мене од прикащика. Згадалося це усе і зрозуміла я, що не гордус він мною, а що любить мене так, що усе життя своє за моє щастя кладе.

Усталася я і вийшла з хати. У дворі нема його. Пішла я далі на тік — нема. Повернула у садок — бачу сидить він під деревом на колоді, голову руками обхопивши. Підійшла я

до його мовчки, стала. Підвів він голову, глянув на мене дивуючись. А я як стояла, так і впала йому до ніг. Підхопив він мене:

— Харитино, що ти робиш?

— Прости мене...

— Підвів він мене з землі і каже:

— Не міні прощати тебе. Сам я винний, що съвіт тобі завязав. Прости уперед ти мене.

— Якове, — скрикнула я, — що-бо ти кажеш? І заридала я такими слізами, якими зроду ще не плакала і знову припала до його ніг.

Знов підвів він мене, посадив і сам біля мене сів.

— Виплач, каже, своє горе. Може Бог нам щастя посилає.

І з того часу почало ся нам життя нове...

З у с т р і ч.

Я вже давно оселивсь серед степів і рідко буваю у місті. Нема чого: придоби мійські мене не тягнуть, а хвилі життя розумового добігають до мене й сюди. То мене й не тягне у місто.

Але одного разу, недавнечко, справа так склала ся, що неминуче треба було до міста. Довелось їхати. Поїхав по залізниці, за сутки став, де треба.

Гуркот, гомін, поспіх так і обняли мене, як уступив я у те місто. Санки скриплять по снігу, сиуючи туди й сюди, трамвай гуготить, люде туди й сюди сновигають. І все це у тісних вулицях, що високими будинками пообставлювано — мов ярмарок у глибокому яру. Гучно, похіпно, клопітно і тісно, зовсім тісно. Ні, треба швидче відціля тікати. Справив своє діло, зазирнув у бібліотеку, забіг у театр — та й до дому лагоджусь. На останці пішов дещо купити хлопцям своїм — подарунок з міста. Іду собі, поспішаю ся, а по вулиці народу багато — той тебе, а того ти зачепиш. Та мабуть я більш чепляв, бо ніколи було гаятись. Уже доходив до тієї крамниці, куди мінії треба, аж тут зненацька з розгону набіг на якогось добродія, що теж поспішавсь, як і я. Штовхнувшись, ми зупинилися, і глянули один на одного. Перед мене стояв чоловік чималий на зріст, у повному кожусі з пишним коміром, у картузі з червоною околицею. Обличчя повне, темна борода, очі... Боже мій, де я бачив сі очі, ці гарні карі очі? Де я їх бачив? Я згадував це і зовсім забув попрохати вибачення за свою незвичайність. А добродій, бачучи, що я втупив у його очі, і собі зупинивсь, вдивляючи ся в мене. Це тягло ся з пів хвилини, може й більш, коли я нарешті догадавсь сказати що треба і вже ми розходились, як я зненацька згадав, у кого були ці очі...

— Хилéнко! Семене! — скрикнув я.
Добродíй зупинився знову, пильно глянув на мене...
Ми пізнали óдного.

— Василю! яким способом? Та чи це ти?

— А вже-ж, — кажу я.

— Про тебе й чутки усї загинули! Де ти єсть?

— Та оце-ж тут, — кажу.

— Та нї, де живеш, що робиш? Росказуй!

— Та що-ж я роблю? те, що й робив...

— Учителюєш і досі?

— Еге-ж... А ти тут як? Кажи ти, у тебе цікавійше
щось мусить бути.

Але у цей саме час над нашими вухами розітнуло ся:

— Позвольте-с! — і чиясь дебела постать одсунула нас
одного од óдного.

— Одначе, тут балакати не зовсім зручно — краще йти.
Ти куди? — спитавсь Семен.

— Та я ось тут у крамницю до Страхова.

— Ну, потім підеш до Страхова, а тепер ходім зо мною.
Будемо балакати, а там прийдемо до мене.

— Та я...

— Що ти?

— Іхати сьогодні увечері лагодивсь...

— І завтра поїдеш. Ходім до мене!

I Семен ухопив мене під руку і потяг за собою.Хоча
я й хотів їхати, але для такої зустрічі залишки волів зоста-
ти ся і йти з Семеном. Бо я зпав цього Семена здавна, ще
в ті щасливі роки великих надій, великих замірів, коли

Nichts war so hoch und nichts so ferne,
куди-б нас не заносили крила наших mríj; тоді, як впевнені
в тому, що історичні епохи минають і надходять ледві деся-
ток „гарних“ людей забажа цього, ми вірили, що вже ця нова
епоха прийшла, що вже —

Німим отверзли ся уста,
Прорвалось слово, як вода,
І дебр-пустиня неполита,
Сцілуючи водою вмита, —
Прокинулась!...

Ще тоді ми з їм декламували ці гарячі надії змученого
серця. Потім уже ми побачили, що не потекли веселі ріки,

не ожили степи й озера і що шляхи зостали ся верстовими, як і були. Багато тоді людей зrekло ся усього того, чому вклоняло ся і вклонило ся тому, чого досі зrekalo ся. Багато!... Але Семен не зrik ся, він устояв. Не дурно він казав: „забвеннa буди десница моя, аще...“ Потім довелось нам розстati ся, ба, й загубити один óдного. Я поїхав на село і щороку все далі й далі посувавсь у степові розлоги, ховаючись у рíдних селах по бáлищах степових, а Семен зостав ся у місті. Листувати ся з тієї дикої пущі, у яку мене закинула доля, було затóго неможливо і ми з Семеном зовсім розрізнили ся. Але я довго не міг забути струнької зручної постаті, гарних карих очей з ласкавим поглядом, серця, щирого до всякого доброго поривання, рук, охочих до праці коло улюблéного дíла. Ми всі любили за це Семена, а найбільше за його добру душу і за його щирість, а дехто навіть за одмітну, сuto вкраїнську вроду. Він не був генієm, навіть талантом не був, а був просто кебетливою і розумною, а найголовнійше — чесною людиною, такою, за пíдмогою котрих тільки й можна зробити щонебудь доброго на сьвіті. Таким він зостав ся у мене в згадці і мене трохи вразило, що стрів я його не такого, якого згадував. Ні його ограйдність, ні борода, ні обличчя поблідле, ні мова, — а ні навіть одежда не нагадували міні кoliшнього Семена... Тільки по очах я його й пізнав, та й очі вже мов пригасли...

Це все згадувало ся міні у той час, як ідучи вкупі і не знаючи з чого почати балакати, ми декільки хвилин обидва мовчали. Я думав про те, який тепер зробив ся Семен, а він мабуть теж саме думав про мене і ми ніяк ще не могли знайти той спíльній для нас „пункт доторкання“, котрий поєднав-би нас одного з одним. Перший почав Семен:

— Ну, кажи-ж, як живеш? що робиш?

— А що-ж я там роблю? Дílo відоме. От дуже цíка-війше це про тебе спитати ся.

— Чому-ж це про мене цíкавійше?

— А тому, що ти жив тут у місті, у осередку цівілізації, у...

— Ну, ну! То що, що я тут жив? Ти кажеш, що твоє життя не цíкаве — воно мабуть і так, бо справді, що-ж там цíкавого? Дорід — недорід, писар, урядник, вівці, сіно, солома... Докучило!

— Ого! кажу я — ти он як націвілізував ся.

— А ти думав як? Ти думав, що я й досі шукаю тих..., ідеалів під сірою світою? Ні, голубчику, міні вже не вісімнайцять років.

— Ну то що, що не вісімнайцять?

— А те, що ось служу!

— І високо зали?

— Та так собі...

— З начальствуючих уже-б то?

— Трохи. Живемо помаленьку. Я принаймні задоволений. Їсти-пити є що... Маю надію на більший „оклад“. Слава Богу до чогось добув ся...

— Ну, а народня просвітіта, популярні книжки для народу?... Знаєш, колись усе ти захожувавесь?

— Е! братіку! Ніколи про це думати — діла багато! — І по Семеновому обличчю промайнуло мов невдоволення.

Я змовк, а Семен, вернувшись через кільки хвилин до початку розмови, сказав:

— Ось підожди, прийдемо, покажу тоді, як живу — побачиш, що не погано.

І він осьміхнув ся так, як осьміхають ся цілком вдоволені з свого становища люде.

— Ось побачиш... Та ось уже і моя кватиря.

Ми зупинилися перед бучним ганком чималого будинку.

— Ти сам тут живеш, Семене? — питав ся.

— Сам.

— Одначе, ти нічого живеш!

— Та побачиш! — каже.

Увійшли. Сала велика. Мебель мабуть не дешева. У гостювальній мягкі крісла, малюнки у золотих рамках по стінах, килим мягкий, — аж ноги топнуть у його... За округлим столом на канапі якась пані — не стара і не молода немов, не гарна й не погана.

— Здраствуй, Варечка! Довго ждала? — спитавсь у неї Семен, руку цілуючи, і зараз і мову одмінив — на вулиці зо мною закидав по українському.

— Моя жінка Варвара Степанівна! Мій приятель... — рекомендув Семен і регочеть ся.

— А ти й не знов, що я оженивсь? А я умисне хотів тобі сюрприза зробити. Ще покажу тобі дітей — побачиш.

Останню фразу Семен сказав по українському. Панія здивовано глянула на його і якось кисло воруначи губами запитала ся в його, чого це він сьогодні так спізнив ся. Семен якось зігнувсь, мов йому стало трохи ніяково і почав щось там казати спершу про якесь там діло Хотяєва у Палаті, котре його загаяло, потім про зустріч зо мною, але пані не дала йому добалакати і, сказавши, що обід жде, пройшла у їdalню, а ми з Семеном за нею. У їdalні вже дожидало нас троє дітей з іянькою, якась там старенька вже собі добродійка у чепцеві і в бабівській одежі і ще якийсь добродій — очевидьки урядовець — з бакенами, у віпмундирі. Семен познайомив мене з обома, назвавши добродійку „тьотушкою“ (мабуть жінчина, бо в його тіток — я добре знат — не було), а добродія своїм товаришем. Потім показав міні трьох дітей — двох хлопчиків і дівчинку — чистеньких, тенідтих. Семен перешілував ся з ними, назвав „молодцями“, — і ми всі посідали за стіл. Випили по чарці і розмова на деякий час увірвала ся — тільки й чути було, як плямкали губи та цокотіли ложки й ножі об тарілки. Після першої страви, як уже трохи підживились, почала ся у Семена з добродієм розмова знов про те-ж таки „хотяєвське діло“, потім про яко-гось „столонаочальника“, потім ще про якусь казуїстично-офіціяльну каверзу... Добродій балакав поважно, викладав справу докладно — навіть графічно зображав, малюючи щось пальцем по столу; Семен реготавсь, часом лаяв то того, то іншого; пані щось грімала стиха на дітей, котрі не так щось сиділи та не так щось їли; стара добродійка мовчала і все стягала собі на плечі великий шалевий платок; я теж мовчав, бо не мав змоги уступити до їхньої спеціальної розмови. Одного тільки разу якось розмова торкнула ся до мене і панія спіталась, де я „зволю служити“, а почувши одмову, промовила зневажливо: „А!“ і більш не звертала на мене жадної уваги. А я дививсь на Семена і ніяк не міг собі уявити, що це той самий Семен, котрого я знат років вісім-девять назад...

Обід тягнеться довго, бо Семен любив попоїсти — не дурно він так поситійшав. До обіду додавало ся ще путяще вино. Семен неодмінно схотів випити за нашу зустріч і випив не одну повну — зробивсь веселій, говіркій і все правив то про те, то про се. Обід скінчив ся і „дами“ пішли кудись до себе; поважній добродій теж пішов (він знов був якийсь родич жінці

Семеновій і ходив обідати до їх), а ми з Семеном пішли до його гabinetу — „одпочити і кофе попити“, як висловив Семен.

Через кільки хвилин Семен, попрохавши вибачення, скинув сурдути і ліг на канапку, радючи міні скористувати ся з другої. Але міні лягати не хотіло ся... Семен-же, роскошуючи після смачного обіду спокійно пихав цигаркою і казав, прищуплюючи очі:

— Ну що-ж, не погано я влаштувавсь? Нічого? Можна жити?

— Можна, але-ж...

— Але-ж... — перехопив мене Семен. — Але-ж що? Звісно, діла багато: у нас усякі там одміни... Роботи багато...

— Та ні, я не про те!

— А про що?

— Та про те кажу, що дивно міні, що так сталося.

— Дивно, що з нічого зробилось щось? Це правда. I міні дивно, чого ти там сидиш у своїх стенах.

— А я дивую ся, чого ти тут сидиш?

— Я?! — і він широко розкрив свої очі.

— Еге, ти.

— Як це так?

— Та так! Чого ти тут сидиш, що робиш?

— Що я роблю? Хіба я тобі не казав, що я роблю? Діло роблю!

— Я й не кажу, що ти без „діла“ сидиш. Але згадай, про яке діло ми колись мріяли, до якого діла себе готовували?

— Ат! він он про що! Ну, хлопче, це було та минуло... На те були ми молоді. А тепер...

— А тепер-же що? А тепер треба затоптати усе те, чому тоді вклоняв ся, занехаяти усі ті ідеали правди?...

— Стій! стій! Ідеали правди? Хіба я тончу правду? Хіба я живу неправдою?

— Як дивити ся на це... З погляду формального ти не робиш ніякої неправди — не крадеш, но вбиваєш.

— А з погляду морального, — підхопив насымішкувато Семен, — роблю?

— Еге. Те діло, котре ти робиш, ти робиш, яко наємник і всякий наємник зробить його також добре, як і ти, може краще навіть. Але од тебе треба було сподівати ся іншого.

На тобі лежав обовязок дати більше, бо більша частина пра-
ведності одкрила ся тобі.

— Так! багато кажеш, та нічого слухати! Що-ж то
таке, за віщо я мусів бороти ся, для чого робити?... Стій, стій!
я знаю, що ти скажеш. Я знаю, що ти зараз повернеш до
своого націоналізму. Але-ж, братіку, наука — безстороння і по-
зитивна наука — вже довела всю безпідставність національ-
них змагань.

— Яка-ж це наука? — питало ся.

— Ах! наче не знаєш! — махнув рукою Семен.

— Не знаю! Нічого не чув про таку науку. Навпаки —
знаю і виразно бачу, що наше сторочча єсть саме тим часом,
коли національні змагання вбивають ся у силу, дужчають і з'я-
вляють ся там, де їх і не сподівали ся. З'являють ся і ро-
блють ся все більшою і більшою силою. Подивись на моло-
дих Славян, па французькі, гішпанські так звані провінціальні
літератури. Подивись на наших нарешті Галичан...

— Що там подивись! Нічого дивитись ся! Про Гіго, Доде,
Міссе, Кальдерона всі знають, а про твої ті літератури ніхто
не зна.

— Не знають раз через своє лінівство до всякого знат-
тя, а вдруге — тим, що не легко запримітити пупянок серед
пішних квітів. Трохи часу — квіти може завянуть, а пупя-
нок пішним цвітом процвітє. А що до славянських літера-
тур, то вже й тепер починають їх потроху знати і скоро взна-
ють їх більш, тоді, як розвивши ся ширше, придобають вони
значіння не тільки національне, а і вселюдське.

— А, кажи! Команіні діла. Краще робити на ширшому
полі...

— Та ти-ж не робиш і на ширшому? Ти-ж занехав усе
те, що колись шанував, і — вибачай — вклонився золотому
тельцеві.

Ці слова вразили Семена. Він аж скочив з канапки
і його очі зайнляли ся.

— Се-б то як, спітавсь він, се-б то — зробивсь пад-
люкою!

— Ти сказав!

— Гаразд! Я сказав. Ні, ти так сказав. О, звісно, ти
там живучи по своїх степах та викохуючи улюблени мрії та
удаючи з себе борця за правду і таке інше, маєш змогу так

казати. Ну, так що-ж? Що з того? А як інакше жити не можна? А як інакше давить, гнітить тебе? А як інакше просвітку нема?

— А хіба тепер єсть тобі просвіток? Хіба тут сьвіт?

Його обличчя мов з болю потягло. Він декільки хвилин мовчав, потім крутиув головою і одмовив:

— Який можна, такий єсть. Маю що їсти й пити. А чого більш?

— Ти знаєш добре чого: не „о единомъ хлѣбѣ“...

Семен одвернув ся і змовк. Протягло ся кільки хвилин мовчки. Нарешті він забалакав:

— Нехай і так: не „о единомъ хлѣбѣ“... Ale хіба я забув про це? Хіба я не думаю, не читаю? Хіба мене не зацікавлює розумова і моральна діяльність людська?

— Ale ти сам добре знаєш, що це не те. Ty знаєш, що сказано: хто не за мене, той проти мене. Запитавши свого власного сумління, ти побачиш, що мусів жити інакше, а значить...

— A значить я раб лінівий і лукавий? Та ще й перекінчик? Так! хай так! Ale що ви, ви, рabi праведні зробили? Ми хитали ся, ми вагали ся і повернули у цей бік, бо більша сила туди тягla. A ви не хитали ся, ви твердо йшли, у вас мабуть — о! мабуть: „Нема зерна неправди за собою“ — чом-же ви не піддержали, не підсилили нас, не оживили нашого погасаючого духу?

— Ale-ж...

— Hі, не „ale-ж“ — дай міні доказати! Я „пес недостойний і смрадний“ — нехай так, ale-ж і пес має право оправдовувати ся! I я оправдуюсь. Я кажу: де-ж ваша робота? Де її послідки, результати? Де вироблена своєрідна література, котра роздмухала-б погасаючий дух усіх тих, хто вагається ся, котра єднала-б усіх до купи, до одного діла? Де вона, ця проводирка?

— Ale-ж ти забуваєш, що перешкоди з боку...

— Стій! I я тоді скажу: і про мене ти забуваєш, що і у мене були перешкоди з боку. I я можу тим виправляти ся. Може для мене особисто ті перешкоди були ще більші. Цим не виправиш ся. Коли вже „без зерна неправди“, так „без зерна“! Коли були перешкоди, то одсунь їх, а не одсунув, похилившись — зробивсь падлюкою — ти сам це сказав.

— Та не хилимо ся-ж ми...

— Хилите ся! Ще Тарас сказав: „І хилитесь, як і хилились!“ Хилитесь! коли хочете нам докоряти, так уперед на себе гляньте, на своє „бервено“ у оці. А перешкоди одсунь і свого здобудь. Тоді й я повірю в силу і правду твого діла. Бо тільки те правдиве, що виходить ціле з усіх перешкод і хоч як, а восторжествує...

— Ти забуваєш, що не завсігди так...

— Не завсігди, але тут так! Будьте силою і не кидатимуть вас серед шляху. З вавкою панькатись та плакати не пособить. Jeder ist seines Glückes Schmiedt! Здобудь, завоюй собі, а не кажи про перешкоди. Оттоді-б інше діло, як-би ви мали таку силу, що змогла-б керувати всім, змогла-б направляти всіх до доброго! А тепер що?

Я чув усю правду Семенових слів і серце мое защеміло. Але уся правда усе-ж була ще не тут. І я сказав Семенови:

— Ти забуваєш, що ми саме тим досі і не могли досягти нічого твердого й дужого, що між нас було дуже багато перекінчиків.

— Таких, як я? Правда! Свята правда! Але-ж ще більш було у вас (і єсть) баглаїв і ледарства, і недбалства!

І це була правда. Але цією правдою можна було тільки обвинуватити нас, а не виправити Семена. Я сказав йому це і додав те, що завсігди було моїм девізом:

— „Претерп'яй до конца той спасень будеть“...

Семен нічого не одмовив...

Більш ми з Семеном не бачились.

Каторжна.

Каторжна — це було єдине ім'я для неї.

— Унеси дров у хату! чи чуєш, каторжна ти! — кричала мачуха.

— Геть з перед мене, каторжна! — визвірювався на неї батько, вертаючись п'яний з шинку і точучись по хаті.

— За сдо ти мене стовхнула, католзна! — пищав двохрічній мачушин хлопчик, бючи її кулаками.

І так усі. Навіть хлопці та дівчата на вулиці хоч і не так часто звали її каторжною, але-ж і на ім'я затого ніколи не звали, а коли звали, то усе-ж з додатком: „Ота каторжна Докія...“

Та їй було за що. Відколи мачуха увійшла у батькову хату, — ця маненька, семи років, дівчинка і разу не глянула на неї по людському, а все з під лоба. Може вона бояла ся мачухи, не знаючи ще, яка вона, а тільки тим, що вона — мачуха; а потім не кидала бояти ся тим, що вже знала, яка вона. Може; а усе-ж був у неї завсігди вовчий погляд. Та їй не погляд тільки!

Третього чи четвертого дня після свого весілля мачуха звеліла її горшки поперемівати, а в неї, бачите, чомусь затрусили ся руки, і вона впustila та її розбилася горща. Не можна-ж було дуриу не „повчити“ — і мачуха дала її штурханця. І ось, після цього — хоч ти її що, а нічого не вміє до пуття зробити: або побе що, або наплута, накрутить і не так зробить, як треба. Довелось вчити трохи не що-дня, а далі їй що-дня... Так що-ж вона — покається? перепросить? Така! хоч ти її вбий, — слова од неї не почусь і ніколи не заплаче, — найбільш, що їй не заплаче ніколи!

— Докі! — (спершу ще її таки на ймення звали) — чому хвіртки не причинила? Теля вибігло.

Мовчить.

— Кому я кажу? Чи я тобі не казала?

Мовчить, у землю очи втупивши. Убив-би на сьому місци!

— Чи ти оглухла? — і мачушина рука з усієї сили бе її по щоці.

Стойть, мовчить.

— Так слухай-же! слухай! слухай! ось тобі, щоб слухала, щоб слухала, щоб слухала — чуєш, ти!

Ні пари з уст! ні слезини з очей, мов їй і не болить! Одного разу мачуха не втерпіла:

— Хоч-би ти заплакала коли, каторжна!

А вона тільки глянула на неї з під лоба, як вовк, і мовчить. І так завсігди. Бе її мачуха, бе, поки не втомить ся, поки не заболять руки, — аж тоді кине:

— Уу!... проклята! каторжна!

А до батька яка вона? Ще як мати її жива була, так і тоді тільки до неї й ластила ся, та в-двох усе плакали. Тоді хоч плакала! Та що з того! Така-ж і мати її була: або плаче мовчки, або докоря: на що пеш, на що жидови хліб носиш? Давав її він доброго прочуханя, як під пяну руч! Ну, то-ж матір бив, а ця-ж чого тікає од його? Не завсігди-ж він п'яний — іноді схочеть ся йому пожалкувати її, — усе-ж рідна дитина, — оце і покличе:

— Докі!

Підійде, голову похнюшить.

— Докі! дочко... — почне батько та й зупинить ся: мов колода вона перед його стойть. Штовхне її з пересердя, устане, плюне та й піде з хати, промовивши: — Ну, каторжна!

А з мачушиними дітьми що вона виробляла? Мало вона їх била та штовхала? Як тільки мачухи в хаті нема, так і єсть їм. А одного разу таки розманіжила ся: увіходить мати тихенько в хату з городу, дивить ся — сидить вона на полу і хлопчика — років півтора було — мачушиного на руках держить, та так цілує та примовляє:

— Голубчику ти мій! манесенський! поцілуй мене! — ніхто ще мене не цілавав, як мама вмерли...

Мачуха як скрикне:

— Бач, яка ніжна! А Оришку на що на городі вдарила? Івасику! бий її, бо вона Оришку била! Бий кулачком, кулачком її!...

І воно, маненьке, взяло та їй штовхнуло її кулачком. Як скочить вона, як кине його на стіл — трохи дитини не вбила — та з хати! Не потрапила її мачуха й попобити. І більш до дітей і не підходила, і на руки не брала — хіба мачуха звелить.

Отак-же вона й на вулиці. З неї почнуть съміяти ся:

— А за що тебе мачуха за волосся з двобру в хату тягла?
А вона зараз кулаком!

І зла-ж вона була, на усіх зла! І всій їй були вороги, і вона усім ворог — каторжна, та їй годі! Мабуть, у неї не серце, а камінюка була. І все ховається ся од людей — мабуть заздро, що люди веселі, — так щоб не бачити. Піде у садок, аж у гущавину, та їй сидить. І що вона там робить — хто її знає. Діти мачушині хотіли довідати ся і наизирцем одного разу побігли за нею. Так, кажуть, пролізла аж у гущавину та зараз до калинового куща — ріс там кущ калиновий великий — сіла там під їм і головою до його припала і руками його обхопила та їй каже:

— Калинонько, — каже, — моя червоная, рідна моя матінко! Покрий мене своїм листоњком зеленим, своїми ягідками червоними! Одна ти в мене рідная, улюблена!... — каже, а сама плаче...

Еге, вона плакала. Вона плакала тим, що у неї не камінь у грудях був, а маленьке дитяче серденько. І те серденько так хотіло любити, так хотіло!... Ale-ж любити було нікого, нікого!... Суворого та часто їй густо пяного батька вона не любила, матері не було, мачушиних дітей мачуха любити не давала. І вона плакала та обнімала червону калину, поливала її землю своїми слізми... І нахилила тоді до неї калинонька свої віти, і здавалось дівчині, що то мати рідна руки до неї простягає... І так вона плакала, поки не почусє, як мачуха кричить:

— І де вона, та каторжна, забігла?

Тоді уставала вона з землі і втирада слізози. Одразу застигало її обличчя мов камінюка, і очі втуплювали ся у землю, і вона знову була тоді справді каторжна, що її нічим не до-

шкулиш — ні словом, ні ломакою. Такою вона йшла од калини...

Такою вона й тепер вийшла і одразу страшенно поблідла: вона побачила, як од гущавини побігли мачушині діти. Невже вони знайшли її схованку? А може — ні, може вони тільки так бігли?... Ale-ж вони не так бігли, вони знайшли, побачили, почули і росказали про все мачусі.

Днів через два Докія знов була під калиною, засиділась і не почула, як мачуха її кликала. Уже тоді почула, як мачуха знайшла її у гущавині і притягла за волосся в хату.

— Стрівай-же ти, каторжна! я тобі дам, як тікати од роботи під свою калину!

І мачуха вхопила сокиру і побігла у садок. Докія одночасно так і заніміла. Слухає, коли зазвеніла сокира у садку, затріщали гілки, — ось ще, ще... Вона кинулась, себе не пам'ятаючи, пробігла садок, добігла до гущавини... Мачуха руває калину.

Дівчина несамовито скрикнула і кинулась міждо калиною і мачухою. Мачуха аж злякалася.

— Ти чого прибігла?!

— Не займайте моєї калини!

Очи її горіли, а щоки були білі-білі; груди так і здималися.

— Ах ти-ж падло! Геть!

І здорова мачушина рука одкинула геть маленьку дівчинку. Сокира рубонула — жалібно хряснула цівка калинова, і впала стебелина, тримаючи листям.

— Мамо! голубонько! рідненські! не рубайте! помилуйте!

— Геть, каторжна!

Вона кинулась до мачухи, цілуvalа її руки, затуляла своїм тілом останні калинові стеблини.

— Геть, каторжна!

Ale каторжна обхопила руками кущ, і її тояні маленькі пальці так і заклякли на цівці. За малим пальців її не поламала мачуха, поки одірвала од калини, одволокла геть і останніми разами дорубала дерево. . . . .

Так росла Докія: без ласки, без жалування, без ляльок, без дитячих іграшок, без калини — тільки сунівала іноді тихо, — як знала, що її ніхто не чує, — тихо та жалібно. Де вона тих пісень вчилася — Бог її святій знає, — а вміла ба-

тато — та все жалібні — так, мов самі вони в неї з серця
лили ся:

Ой до кого-ж-би я прихилила ся?
Прихилилась-би я до калинонъки,
До калинонъки, до червоної!...
А калинонъка нахиляєть ся,
Мое серденько розриваєть ся...

А як оце побачить кого, зараз і змовкне і знову така,
як і була: очи до долу, обличчя закамяніє.

І так минали роки. Минули — і з маленької дівчинки виросла доросла дівчина. Але-ж це не одмінило її становища: так, як і раніше била її мачуха і зневажав п'яний батько; як і спершу, не мала вона на вулиці подруг і була усім чужа, не маючи нікого до себе прихильного; та й сама не була вона ні до кого прихильною: зосталась вона каторжною, як і була.

Ні, була й одміна. Колись мов закамянілій упертий ві-
раз на обличчю тепер неначе помякшав. Але-ж це зробило ся
не тим, що вона помякшала своїм серцем до людей, а люди
до неї, — ні, одміна на обличчю була послідком страшної не-
вспуштої журби, котра гнітила її душу, розривала груди і, не
маючи вже сили ховати ся в серці, виявлялась і на обличчю.
Ся журба була й тоді, як Докія була ще маленькою дівчин-
кою, але-ж була не така дужа, та й упертість перемогла її.
Потім помалу-малу заворушили ся у дівчини в голові думки.
Які? про віщо? Вона спершу й сама не знала до чуття, як
і про віщо вона думає: думаєть ся, та й годі. А думало ся
усе тільки смутне, усе тільки журливе, і ось нарешті з цього
бездаддя розумового вибила ся, виявила ся виразнійш од усіх
одна думка: За що мене так мучуть? А потім: хіба я гірша
од інших? — І ці дві думки не давали її спокою. Вона не
могла бачити, що й вона була іноді винна, що її не люблять;
що коли її ображувано й зневажувано, то й вона, як мала силу
її змогу, не лишала цього без пімети, а іноді й більш. Вона
не могла зрозуміти, що вона сама була винна, що одіпхнула
од себе Христю тоді, як та на вулиці колись підійшла до неї
і сказала:

— Докійко! я...

Правда, усі вони — і хлощі, і дівчата, і ця Христя
з їми — якось особливо дошкуляли її того вечора свою зне-

вагою, але-ж Христя оханула ся, ії шкода стало бідної Докії, і вона, затого плачуши, промовила:

— Докійко!... я... міні тебе... я...

Може вона хотіла далі сказати, що вона від цього часу буде вірною подругою Докії, — але-ж вона цього нічого не сказала, бо Докія скрикнула:

— Геть! — одіпхнула її і втекла з вулиці.

Вона, кажу, не могла ще зрозуміти того, що в таких випадках сама іноді була винна; не могла, бо дуже велику вже кривду зазнала вона од людей. І вона виноватила сих людей за все: за свої муки та сльози; за своє дитинство безрадісне, бозпросвітінне, безлюдовне; за свої марно гинучі молоді літа — за все, за все! І люди були справді винні. Одні пекли її, мучили — така була її мачуха. Другі — не хотіли зрозуміти її мук, а тільки глузували з неї (або її так здавало ся, що глузували) — такі були дівчата, парубки. І вона це все терпіла і не знала, чим пособити собі. І отоді прокинулась у неї в сердці журба така страшна, сум такий великий, що він наплив її усі груди, не давав спокою ні в день, ні в ночі.

— Каторжна! од усіх лаяна, од усіх зневажана! За що? навіщо? Господи, хоч-би вмерти!

А через хвилину, під впливом того-ж тяжкого горя, котре збурювало її у грудях всю лютість, вона думала про пімсту.

Еге, її ніжне, любляче серце бажало тепер пімсти: вона задушила-б їх усіх, хто зневажа її, хто глузує з неї!

Вона не дівувала так, як дівують другі дівчата. На вулицю чи на вечорниці вона ходила мало: раз те, що мачуха не пускала; друге те, що вона їх не любила — тих хлопців та дівчат — і... боялась; третє — не мала в чому літи, бо всі съміяли ся-б з того дрантя, у котрому водила її мачуха. Ні, вона не дівувала! І хоча деякі парубки таки задивлялися на її стан високий рівний, на її очі темні, на коси чорні, на брови, — але-ж тільки задивлялися, а далі йти не зважувались, бо до цієї каторжної не можна її приступити ся — така зла — зараз стусанами нагодує. А сама вона про це не думала — може вона й вродлива була, може мати й дала її бровенята (та не дала долі) — вона цього не знала і не дбала про це, бо про це дівчата думають і дбають тоді, як парубки її згадують ся, а її ще ніякі парубки не згадували ся...

І так вона жила собі одлюдком з своєю журбою, з своєю

зухою, а іноді — і за останні часи дуже часто — з бажанням пімстити ся.

Одного разу мачуха післала її до тітки Одарки глечика попрохати. У Одарки — вечорниці. Увійшла Докія у хату — аж там шахтьори. Усі в червоних сорочках на випуск, у чоботах з вимережаними халявами та з підстонами та з китицями (рублів 18 чоботи!), у сукнях чумарках. Усі веселі, один на гармоню грає, другі пісні шахтьорські сипівають:

Позавидував мужик.

Що шахтьору добре жить:

Шахтьор пашеньки не пашеть,

Коси в руки не бірйόТЬ!...

На столі горілка, ласощі дівчатам. Це-ж сьогодні на шахті гроші зароблені давано: рублів по 20 — по 25 на місяць шахтьори заробили, та всі тут за день, чи за два й прогуляють. А й грає-ж гарно отої на гармоню! Та й сам гарний: одежа аж виліскується, а пояс так і сяє увесь од білиціків та од гудзиків; а з лиця? — брови такі!... Та не встигла ще Докія і добри-вечір сказати, як він углядів її та й крикнув:

— А, ось і дівка йде нова!

Та як кинеться до неї, та й обняв. Вона його добре пхнула — аж поточився — а сама навтіки. Всі як зарегочуться, а він за нею з хати та й піймав у дворі.

— А стій, дівчино, — яка ти швидка! Хочу на тебе подивитися, чи гарна ти?

Та поставив її проти місяця — місяць ясно сьвітить — та й дивиться її у обличчя, не пуска. То зла вона була на його, а то де й злість поділається, — сором тільки зробилося хто й знає як. Як кинеться вона, вихопилася та тікати знову. А він кричить:

— Постій, дівчино, підожди! От-же їй-бо ти гарна!

Утекла, та спрожогу як улетить у хату, аж мачуху злякала.

— Тю на тебе! Чи ти сказила ся? Де-ж твій глечик?

Де глечик! Вона й забула про глечик! Сказала, що не дала Одарка.

Полягали спати — не засне вона. Усе місяць повний перед неї просто її у обличчя дивить ся... а він нахилився до неї: чи гарна? Ой сором! Ой сором! А він-же сказав, що

гарна? Невже? От, як-би тепер глянути у дзеркало! Чи не можна. Як його звуть? Він не з Ковалівки — мабуть Овразівський. Та чого він на неї так дивився?..

І спала, їй не спала вона... Другого дня мачуха добре попобила її за те, що стане та їй стоять, як стовп, а діла не робить. Дума, чи що, вона, каторжна?

Та дарма! У суботу у вече́рі вона вже біля вікна у Одарки і дивиться, чи там він. Нема.. І у другу суботу, і у третю — усе його нема, і це йде він їй з думки. Коли у неділю смерком іде вона левадою хмизу набрати, аж хтось —

— А здорована, дівчино! чия ти?

Глянула — він! Так на їй і затрусилося все! Стоїть — з місця не рушить. А він підійшов —

— Тє-те-те! Та се та, що я при місяці дивився! Чому же ти тоді втекла?

Та за руку її. Злякалась вона чогось, чи що — хотіла бігти. А він не пустив. Обняв та як пригорнув!... Нічого вона вже потім не знала, нічого не чула ні того вечора, ні другого дня — нічого! Тільки чула, як на її губах його поцілунки горіли.

Що далі було? те, що вона покохала. Її серце нарешті знайшло кого любити і віддалося... Ні про віщо вона не думала тоді — хай буть і лаять — байдуже! байдуже! Її не болить після цілування солодкого, пригортання щирого. Байдуже!...

Прийшла весна весела, верба зазеленіла, соловейко затхокав, вишні цвітом вкрилися. У садок вона вийде — серце з грудей вирвати ся хоче. Небо синє далеке й широке; хмарки по йому, як ягнятка, біжать; степи-ліси зеленіють, садок увесь пахощами обнимає — ох, і красо-ж Божая. яка-ж гарна! Ой сьвіте мій милий, сьвіте веселий та красний! як-же на тобі гарно жити, вірно любити!... Засьпіває вона — сама пісня з грудей рветься, серце розцвітає, душа вгору лине. А зострінеться з їм під вербою зеленою, під вишнею запашною, рясно квітом укритою, зострінеться — ніч її мала: не наговориться, не намилується. Ох, і любила-ж вона! так любила, що всю душу віддавала і назад не думала брати. Візьми мене, милий мій, коханий! Мене ще ніхто не любив: візьми мене, бо уся я твоя! Ночі тихі, зірки небесні! тільки ви чули її бачили. Сьвіте мій ясний, сьвіте мій красний!...

Минула весна, літо минає... Чи не минає з їми й щастя?
Ні, ще не минуло! Садком зеленим з повітки Докія Семена випровожає.* Дійшли до перелазу. Ще-б далі дівчина йшла, так люде побачуть. Обвила вона йому шию своїми руками, пригорнула ся до його.

— Семеночку мій, соколе мій! Чого ти такий нівеселій став? Чом ти не такий, як спершу був?

Усьміхнув ся Семен:

— От дурна! Тобі тільки поцілунки на думці! Не все-ж цілувати ся, не до віку-ж обнімати ся!

— Не до віку!... Ох, Семене, що-бо ти сказав! А я умерла-б коло тебе... Тільки й віку моого, що твоє кохання! Як покинеш мене, — загину без тебе! Не покидай мене, Семеночку, голубе мій, сонце мое, щастя мое!

Та й вшила ся вустами йому у вуста... І не одірвалась-би мабуть, як-би сам він не одірвався.

— Прощавай!

Перестрибнув через тин та й пішов вулицею.

Пішов, та знов не прийшов. І тиждень, і два мицуло, а його нема. І осінь прийшла, а його все нема. Вона не хотіла няти віри тому, щоб він її кинув. А вже з неї всі дівчата съміяли ся...

Вона ждала і — діждала ся...

Стріла таки вона його, стріла — у день серед вулиці. Кинула ся вона до його — забула, де й коли це все:

— Семеночку, голубчику!

А він:

— Тю! чи не здуріла!

Та й пішов. Краще-б він її убив! Стоїть вона, коли чус, — регочеть ся хтось. Озирнулась — двоє дівчат з неї съміють ся.

— Утік? — кажуть. — Він уже давно до Пріськи ходить.

— Невже правда? Ні, не вірю! Сама піду, впевню ся!

І пішла туди на вечорниці. Він там і Пріська там. І не дивить ся він. Вона до його, а він од неї — аж усі помітили. Не мала змоги й слова йому сказати. Тільки як виходила, почула, — каже він:

— І чого вона каторжна так вязне до мене?

Ось! Вона і од його почула це прокляте слово, і йому вона вже каторжна. Усім вона каторжна, усім на съвіті! Усі

її ненавидять, усі! А як вона його любила, Боже! як любила! — все їйому віддала, все! І він зрадив! І він такий, як усі. О, прокляті! Розірвала-б усіх, задушила-б, спалила-б — і її його, і ту Прісську, і тих парубків та дівчат, що з неї сьміялися, глувували, знущалися. От як-би було чим — вона зараз-би підпалила цю хату.

Голова її горіла, думки плуталися. Груди пекло.

Як-би чим запалити? Чи нема в неї в кармані сірників? Вона почала шукати, чи не зосталося якого сірника, чи не сковалася вона як небудь, ростопляючи піч. Вона вивернула карман, витрусила — нема.

Вона швидко пішла з двору, пробігла вулицею і добігла до своєї хати. У вікнах не сьвітиться — полягали. Сіни не засунені, хата — те-ж. Вона увійшла у хату.

— Хто там? — спітався з просоння батько.

— Я! — сказала Докія і зараз-же знайшла на комені сірники і побігла з хати.

— Куди ти? — гукнув батько.

Але вона не одмовила. Знову пробігла вулицею, але не пішла у двір, де вечорниці, а перелізла у город і зайшла ззаду, щоб ніхто не побачив. Велика повітка була прироблена до хати. Докія зупинилася під нею. Вона розгорнула жменю, у котрій стиснула коробочку сірників. Вона була спокійна...

Вона черкнула один сірник. Він занявся і зараз-же погас. Сердито кинула вона його бісторонь і запалила другий. Він горів. Докія почала підпалювати їм солому у дахові. Але дах був мокрий, і сірник погас. Те-ж було з третім і з четвертим. Треба знайти сухої соломи... Вона знайшла сухої соломи, згребла її до куши долі у кутку під очеретяною стінкою і запалила. Солома затлілася і почала горіти. Нарешті! Ось коли зайнялося. Горій швидче, займайся! От гарно! Од повітки вогонь на хату. І всі вони згорять.

І Докії згадалася пожежа, що вона її бачила в літку. Ух, страшно! Так і тут буде. Але там ніхто не згорів, а тут усі згорять. І Санька згорить? Санька — маленька дівчинка, дочка досвітчаної матері. Докія за останній час дуже її улюблена, і дівчинка те-ж любила її. Але-ж вона згорить... Така гарна, ласкава... І Докії уявилося все: як хата горітиме, як Санька простягатиме руки з полум'ям і кричатиме:

— Ратуйте! Докіечко, витягни мене!

Господи! За віщо-ж? За віщо вона спалить її? Це-ж гріх! Людину убє живу. Та й не її саму — Господи! може усе село займеть ся. На що-ж це вона робить?

А солома шипіла, шкварчала і починала розгоряті ся. Ось полумя вибухнуло. Ось-ось повітка займеть ся.

Та, Боже мій! Та на що-ж це вона? Треба гасити, гасити мерцій, а то все займеть ся. Вона кинулась до вогню, хотіла затоптати його ногами. Але він горів. А їй уже вчуvalося, як Санька кричить:

— Докайко, ратуй!

Червоне полумя одно перед нею. Треба його погасити. Вона одразу зірвалась з місця і впала на полумя. Воно пекло її, на її зайнамала ся одежа. Але вона того не чула. Вона хапала руками палаючу солому, підгортала під себе і силкувала гасити. Але вже вся одежа горіла на її. Тоді, не знаючи що робити, вона скрикнула:

— Ратуйте, хто в Бога вірує! Ратуйте! — і більш нічого вже не памятала...

*

*

*

Очутись вона дома. Ні, не очутись, а уперше росплющила очі. Де вона і що з нею — того вона не розуміла...

Її обратували парубки та дівчата, вибігши на її скрізь хати та догасивши пожежу. Вона страшенно попекла ся, але вона того не чула: її ще дужче пекла горячка.

Страшно вона мучилася. Усі її роспалені думки крутилися тепер круг одного осередку: її все здавало ся, що вона гасить пожежу, і вона борсалась, кидалась, давила попеченими грудями щіл, на котрому лежала, і кричала:

— Ратуйте! Люде згорять! Санька голубочка згорить!...

Перед смертю вона очутись зовсім. Вона зрозуміла, що вмирає. Біля неї стояв батько. Мачухи в хаті не було. І більш не було нікого. Вона пізнала батька, але нічого йому не сказала. Вона промовила тільки:

— За що? Господи, Боже мій! за що? — і, несамовито скрикнувши, упала знову на подушку, з котрої була підвела ся.

Через кільки хвилин вона була мертвa.

*

*

*

Її поховано, і ніхто не пожалів її. Вона усім зостала ся каторжною. Санька тільки плакала. І ніхто і не думав одмовити собі на те питання, котре кинула дівчина вмираючи: За що? За що стільки муки, горя та сліз додають людям люде, коли їй так життя таке коротке і таке сумне?...

У тікачка.

- А ти-ж що батькови?
- Я кажу, що не піду за його зроду!
- Брехня, підеш: дівоче слово мягкое.
- А може твердійше ї од парубочого? Їй-бо не піду, зроду не піду!

І молоденька, років вісімнайцяти дівчина з довгеньким трошки схудлим обличчям, стиснула тонкі губи, зсунула свої чорні брови, а з глибоких чорних очей бліснув у неї якийсь промінь.

— А за мене підеш? — спитавсь високий ставний парубок, одкидаючи назад чорняву голову з чепурним, але стомленим і мов заспаним обличчям, і прищуллюючи одно око, — видко було, що він певно знає одмову на те питання:

— А за мене підеш?

— І він обхопив її за стан рукою і пригорнув до себе. Дівчина так і припала до його тулячись і обнімаючи його за шию своїми білими руками.

Над їми було літнє вночішне небо з незліченими зорями, з біолицією місяцем; їм кивала з гори своїми зеленими вітами верба, а з близчих садків тихий вітрець доносив до їх тонкі паходії української ночі. То ї не диво, що парубок обнімав усе дужче й дужче, дівчина тулила ся все більше й більше, а губи війшли ся так близько, що не могли розійтися, не поцілувавши раз, двічі, тричі....

— За тебе? Ох, не віддадуть мене батько за тебе ні-

коли — за шахтьора, кажуть, ніколи не віддам. Хтось їм про тебе сказав, що ти хочеш сватати мене, так вони кажуть, що в тебе хати нема, вони не хочуть, щоб я на шахті жила.

— Як хати нема? Адже єсть!

— Кажуть, що ти там з трьома братами і що менший брат візьме хату, а тебе і старшого вижене!..

— Ну, не дуже то й вижене!...

— А все-ж батько не віддадуть мене за тебе. Ой Михайлі, Михайлі! чого ми такі нещасливі, що ти убогий, що мусиш на шахті заробляти, а мене за тебе не віддають! А я-ж тебе люблю як душу свою, серденько ти моє, соколе мій!...

І дівчина дужче й дужче тулилася до парубка.

— Нáшо ми такі нещасливі? — знову скрикнула вона.

— Чого-ж ми такі вже нещасливі? — осьміхнувсь Михайлі. — Адже ти мене любиш, а я тебе.

— Та хіба-ж можна так до віку жити? А що, як... як... у мене буде...

Як-би тепер була не ніч, то Михайлі побачив-би, що дівчина зблідла. Але він цього не побачив і одмовив сердито:

— Ка-зна що ти вигадуєш, Сохвіє! Хіба що?

— Нічого... поки!... А все-ж... А ти мене тоді кинеш, Михайлі?

— Не кажи чіпухи! Ти лучче скажи, що маєш робити дома, як почнуть тебе віддавати за Трохима. Адже завтра вже й хустку давати.

— Нехай! я її не даватиму — хай хто хоче дас!

— А як битимутъ?

— Мене вже й так бито. Хай хоч і ще бютъ, а того не буде!

Михайлі трошки замисливсь, потім глянув на Сохвію.

— А знаєш що? — промовив він, — ходім зо мною!

Дівчина здивовано глянула на його:

— Куди?

— На шахту!

— Як то?

— А так: у нас артіль збирається — я з братом, Семен, Василь Ковалівський та ще чоловіка скільки буде.

От і йди до нас за куховарку. А вже там ми тебе виховаемо
од батька.

Сохвія замислилась. Це правда, що там вона виховаеть
ся од нелюба, але-ж це — шахта. Вона чула і знала, як
звали тих дівчат, що втікали на шахту; вона знала, що втек-
ти на шахту — це значить розірвати зовсім з селом, з рід-
ною хатою. Брата її невістки їй не жалко, бо невістка гризе
її що-дня, а брат бє, щоб ішла за Трохима. Але жалко її
батька старого одинокого.

— Що, може боїш ся, що і там Трохим знайде? — спи-
тавсь Михайло у замисленої дівчини.

— Ні, того я не бою ся...

— А чого-ж?

— А того, Михайлі, що тоді вже не можна міні вер-
нути ся до дому. Ох, ні! Михайлі! І так уже, що зо мною
буде, що зо мною буде!...

Дівчина стиснула свою голову у руках.

— Дурна! Їй-бо дурна! А на-що-ж тобі вертати ся
до дому?

— Як то? — спітала ся Сохвія, пускаючи руки од
голови і підводячи на царубка очі.

— А так: там і житимеш.

— Ти не до віку-ж так жити!

— Дурне! коли так, то її звінчаемось!

Дівчина знову замислила ся. А що-ж — хіба не одна-
ково, де не вінчати ся, чи там, чи тут? Однаково буде вона
йому жінка. А тут що? Брат бє що-дня, невістка лає, щоб
ішла за Трохима, а він її такий гидкий, як гнида. Ну вже
цей Степан — дарма, що брат, а гірш од ворога її; як ма-
ти вмерла та оженив ся він, то її просвітку за їм нема. А
батько слухають ся його її слова не съмлють сказати. А як-
же без батькового благословення заміж іти? То-ж гріх! А
як за Трохима віддадуть? Ні, не віддадуть, вона не піде —
хай хоч убить її! А хоч і не віддадуть, то що з того? Ад-
же її дитина може бути! Ох навіщо вона тоді послуха-
ла ся!

— Ну, чого знову задумала ся?

— Ох, Михайлі, — не треба було нам так робити!

— Як?

— Треба було батька прохати-благати, а не так...

— Ат!... про ка-зна що!... Ти думай краще про те, що я кажу!

— Ні, Михайлі, — страшно!

— Дурне! чого страшно? Хіба ти не зо мною будеш? Сама потім жалкуватимеш — от побачиш.

І Михайло одвернув ся. Дівчина знову обхопила його руками за шию і повернула йому голову до себе.

— Не сердь ся, голубе мій! Не сердь ся, Михайліку! Ми ще побалакаємо про це — адже ти прийдеш?

— Авже-ж!

Михайло пригорнув дівчину і спітавсь на вухо:

— У половинку?

Сохвія кивнула головою, потім нахилила Михайлову голову, поцілувала його і, перестрибнувши через тин, біля котрого стояла, побігла горідом до своєї хати.

Михайло ще постояв кільки хвилин, потім зсунув картуз ще далі на потилицю, підняв з долу гармонію, що поставив на той час, як балакав з Сохвією, і пішов чужими горідами на вулицю. Там він ще ширше відкинув назад свою синю чумарку, показуючи вицяцьковану червону сорочку і високі чоботи з китицями та з пістонами, узяв у руки гармонію і вдавлив голосно:

Па вулиці маставой!...

Нечупарна піснія — здобуток з шахт — розітнула ся слободою. Незабаром зустрілись ще парубки і всі вкушіревонули:

Красавици абажды!...

Михайло зостав ся цю ніч на селі, завтра була неділя і він теж не пішов на роботу, а в ночі під понеділок Сохвія втекла з їм на одну з більших вугільних шахт.

Вона й сама не помітила, як опинила ся там. Вона тільки зна, що її били, щоб вона давала хустку, що вона сперечалась, що брат замкнув її у хижу і що вона тіє-ж ночі втекла. Вона мало що думала, як утікала, бо ображене почування не давало змоги думати, а шукalo тільки одного: вирвати ся з неволі. За те вона подумала тепер, як стала жити на шахті куховаркою в артії.

В артії було більш десяти шахтьорів. Заробляв кожен особно, і артіль складала ся тільки для харчування. Вона наймала куховарку, годувала її і платила щомісяцьову плату.

Роботи куховарці було не дуже багато, їсти було що, ще й гроші заробляла — і таким побитом Сохвії нічого було проце думати.

Думала вона що інше. Шахту вона й раніше бачила, носючи батькови харчу, як він там робив у недорідний рік. Але тоді їй було байдуже до неї — все, що є на шахті, тоді тільки зацікавлювало її. Тепер-же зовсім інше діло. Тепер їй доводилося жити у цих довгих брудних „казармах“ серед съміття, серед усякого мотлоху, серед клунків та мішків з харчом, з струментом, що їми захаращено було усю казарму, серед тісноти, духоти та чаду — і все це після чистенької і біленкої хатини, у котрій вона жила дома. Тепер їй доводилося жити з цими завсігди умазаними у вугільній пил шахтарями, котрі що-вечера сповняли казарму, залягалі увесь піл і робили страшенну тісноту й нестерпнучу духоту. І яких тільки тут людей не було! Найбільш було чужих, борік був дорідний і свої здебільшого сиділи в дома по селах, маючи що їсти і звичайно зовсім не думаючи про те, щоб заробити на далі, на той час, як може не стане вже невеличкого врожаю. Тут і Москаль, котрого неродюча земля вигнала з рідного краю і що тільки недавнечко покинув свої личаки для шахтарських „чунів“, але не покинув свого поганого звичаю лаяти ся по всяк час сороміцькою лайкою, од котрої Сохвія спершу, поки не звикла, затуляла вуха; тут і парубки з далеких і близьких сіл, що добре „нашахтьоривши“, поводились уже зовсім не так, як дома; тут іноді й пристарілий уже чоловік, котрий не вважаючи на дорід, не міг повіддавати усі оплатки й позички, що завинув ще недорідними роками, і мусів тепер заробляти під землею і на їх, і на харч своїй убогій сім'ї; тут і якийсь вигнаний звідусель писар, котрий пішов у шахту, не мігши вже нігде знайти собі ніякої „благородної“ роботи, і котрий що-вечера съмішив усю казарму своїми казками й побрехеньками про такі речі, що Сохвія не знала, куди подіти ся з сорому; вештавсь тут і попович якийсь недовчений, що кинув батька і втік на шахту, робив як скажений у найважчій роботі і казав, що він робить тільки на те, щоб мати завсігди нові шахтарські чоботи за вісімнадцять рублів і котрий справді всії свої гроші клав на одежду та на горілку. Усякого люду було тут багато, і між усими цими Сохвія бачила й своїх нарубків. Вона

їх бачила і дома в селі і знала, що вони вже добре „нашахтюрились“, але тут вона їх затого не пізнавала: усяка звичайність і соромливість проміж їх зникла, і лайка за лайкою так і сипала ся у їх з язика; ні однієї жінки або дівчини не згадували вони без якої стидкої, безсоромної прикладки. Тут тільки почула Сохвія, що кажуть шахтарі про їх, про дівчат почула і спершу і сьвіту не бачила за соромом.

І уся ця величезна купа людей, що робили удень, тягнучи ся з останньої снаги, зігнувшись, скорчившись під землею, лежучи у якій норі у грязюці та в воді і пробиваючи цю норю все далі й далі у глиб, у землю, не бачучи увесь день соняшного проміню і можучи кожної хвилині сподівати ся, що ось-ось їх придавить величезний шмат якої породи, — уся ця купа, наробившись за день і вертаючись у казарми праґнула собі одпочину не для тіла тільки, але й для душі придавленої пригніченої тяжкою працею у безпросвітній темряві. Але-ж в чому-ж ці люди могли знайти той одпочинок для душі? Ні в чому, бо тут нічого не було такого, що могло-б посодити душі заспокоїти ся, забути клопіт та працю щоденну. Нічого, опріч... горілки. І горілка лила ся, лила ся без міри, найбільш у ті дні, як видавано з контори гроші за роботу. Тоді у казармах тільки й видко було червоні пяні обличчя, чути було голосні безсоромні речі. Правда, було чимало й таких, що прийшли на шахту заробити що-небудь, бо дома нічого було їсти — се були найбільш чоловіки, часом уже й старі; вони не пили так, як другі, і що-суботи йшли до дому. Але таких було мало.

Сохвія мучила ся у цьому пеклі. Вона зовсім не сподівалася цього, не знала цього і то більш іще усе це її вразило. У неї навіть промайнула на хвилинку думка поїхати з батьком назад, як через тиждень після того, як вона втекла, він приїхав на шахту шукати дочку. Але її на той час сховано, і батько, дізнавшись, що вона тут, і знаючи, яке з неї тепер буде пуття, плюнув і поїхав до дому. Вона жалкувала, що не поїхала, бо тут її вже робило ся тяжко. Й не було тут з ким і слова сказати. Було на шахті ще декільки жінок — теж куховарки шахтарські, — але це вже були зовсім збиті з пантелику, і Сохвія не могла з їми подругувати. Але й піти відціля вона не могла, хоч і жаліла за тим, — не могла

не того тільки, що до дому сором і страшно було їй вертати ся, а і тим, що вона не могла покинути Михайла.

А що-ж Михайло?

Михайло був досить типічний шахтар — такий, яких уже багато виробила шахта, проводячи через їх розпусту й деморалізацію в наші села. Симпатична була в йому тая съмливість, котру виробив він на небезпешній роботі шахтів. А про те цю съмливість виробляють у собі всі шахтарі і нї один з їх не боїть ся спускати ся у шахту, стоячи на краях „баді“, з котрих через один непевний порух може він зірвати ся і, впавши на трийцять-сорок сажнів у глиб, розбити ся на гамуз, — замісць того, щоб безпешно і спокійно стояти у середині у „баді“. Але Михайло не побояв ся-б узяти динамітові патрони, призначенні для розривання твердої підземної породи, позапалювати їх стоячи у „баді“, і так з запаленими, можучи сподівати ся, що кожної хвилини той чи інший патрон може вибухнути і розшматувати його до щенту, — спускати ся у низ, щоб застремити їх у попровірчувані у камінні дірки. Михайло знає, що він може і йому велять запалити патрон уже застремивши і мерщій тікати назад у „бадю“, котра повинна винести його на гору од убійчого вибуху; але він знає й те, скільки часу горить гніт патроновий і, виявляючи свою съмливість і недбалість про життя, — запалює їх ще на горі і втікає од вибуху іноді тільки за декільки секунд.

Але звикши так легко важити життя типічний шахтар звикає саме дивити ся і на все інше: зароблені тяжкою працею гроші він не вагається ся розтринькувати на гулянки й піяцтво, на роспustу, на чепурну одежду, на гармонії; не вагаючись кидає він свій селянський звичай, переймає стидкі й бридки пісні, переймає ламану безсоромну мову; не вагаючись за ніщо вважає одурити дівчину і, як що тільки не поганий з лиця, то вміє їх дурити добре і не жаліючи ні трохи. Після пригнічутої підземної праці натура шукає простору і волі і, не здержуваючи ніякими моральними принципами, знаходить цей простор у піяцтві, гулянках та роспustі, перепалюючи в їх на ніщо все своє життя.

Михайло любив Сохвію — не дуже, але досить для того, щоб забажати одного разу навіть одружити ся з нею. Але це було тільки одного разу і зовсім уже не могло бути

тоді, як Сохвія втекла на шахту. Тут він уже не ховався з нею, та її вона не ховалася. Ні на що було цього робити, бо усяке знає, що як дівка втекла з дому на шахти, то вже певне хтось підманив, з кимсь вона прийшла. І спершу ця воля, ця змога бачити що-дня милого, що-дня кохатися з їм до схочу спянила молоденцьку Сохвійну голову, і дівчина була дуже щаслива, не вважаючи навіть на те, що вся обстанова округи страшенно її вражала. Та цього було їй мало: Михайло казав, що вони звінчаються. Але минув тиждень, другий, а Михайло про це і не згадує.

— Михайле, а коли-ж воно буде? — спитала ся вона у його пошипки одного разу уночі, не стерпівши довгого ждання.

— Що? — спітавесь недбало Михайло.

— Вінчати ся...

— Ах! Одчепись — міній спати хочеться, — одмовив сердито Михайло, повернувшись спиною і заснув, чи удав себе, що заснув.

І так і вдруге, і втретє — що разу, як вона питалась. Дівчина мучилася, плакала і все не покидала свого — допоминати ся, щоб Михайло додержав слова. Але Михайла тільки сердило це, і одного разу він, чуючи, що вона плаче біля його, сказав крізь зуби:

— А!... опі ще міній плаксійки! Якого ката йшла, коли думала плакати? Увірилась ти міній своїми рюмсами.

І він устав од неї, перейшов далі і ліг на другому місці сам.

Вона вже увірила ся! Тільки усього місяця вона тут живе і вже увірила ся! Що-ж тепер робити! Не до дому вертати ся! Та ні, Михайло ще її любить, він це тільки так, тим, що вона йому докучає.

І вона починала ховати свої слізки, починала удавати з себе веселу і все дожидала. І Михайло тоді теж мов веселішав, знову обнімав та цілавав її так саме, як колись ще там, дома. Але-ж вона дожидала, вона не могла не дожидати. Доки-ж це так буде? І як тільки подума про це, то знову слізки, знову Михайло сердитий, знову не хоче на неї її глянути, не хоче її і слова сказати. Нарешті вона не стерпіла:

— Михайле, скажи по правді, думаєш ти мене брати?

— Дурна! Де-ж ми будемо вінчати ся? Адже дома нас не звічтають, у Василівці теж не звічтають.

— Чому?

— Тому, що без бумаги од нашого батюшки ніякий піп не вінчатиме, а бумаги батюшка не дасть без твого батька.

— Так як-же будемо?

— Та так і будемо!...

Так ось воно що!...

У людини багато сили. Багато вона може перетерпіти усякого лиха й горя такого, що, здавалось зроду його не подужа. Таким горем Сохвій було знати, що Михайло ніколи й не візьме, що вона просто — повія. Тяжко йї було впевнити ся в цьому, ще тяжче було погодити ся з цим. Але вона погодилася. Спершу вона думала заподіяти собі смерть, але вона була ще така молода, ще так хотіло ся їй жити! Потім вона хотіла втекти до дому. Але що-ж дома? Як вона забалака до батька, як вона вийде на вулицю між люде? А як тільки подумала про це, то побачила, що неможна їй вернутися до дому. Та не могла вона зробити цього ще й тим, що не там, а тут був Михайло, котрого вона любила й тепер без краю, хоча вже починала іноді й ненавидіти за те, що він її одурив. Як часто в довгі і, не вважаючи на вдєвішню працю, безсонні ночі думала вона...

— Він не любить мене! він і не любив мене, — він тільки хотів підманити, одурити мене!

І тоді в серці у неї займала ся лютість і, здавалось, дівчина задушила-б зрадника. Та нова думка втишала все:

— Але-ж який він гарний буває, як добрий! Як він тоді її любить! Ні, не він, а вона винна в тому, що іноді сердитий буває.

І таким цобитом кохання брало перевагу над зненавистю, і Сохвія не могла піти відціля.

Її не було вікруту.

— Вона зрозуміла, що уся її надія тепер на Михайлова кохання. І вона віддалась цьому уся. Вона годила Михайлова і слухала ся його, як тільки могла. Вона робила на його як наймичка, обшивуючи, облатуючи, обираючи його. Вона вже ніколи не показувала, що плаче, силкувала ся бути з їм веселою: вона бояла ся згубити його кохання.

А кохання цього не було. Михайлова тільки трошки

мов сором було казати дівчині, що він її ніколи не візьме за себе, але потім він був радий, що сказав.

— Тепер вона вже знатиме і не вязнутиме до мене, — думав він.

А що-ж далі робити? Нічого! Він житиме з Сохвією, поки вона йому не докучить, а там...

— Хіба їх мало? Знайдеться й інша! Аби моргнув брововою!

І Михайло вдоволено всьміхався, згадуючи свої щасливі залицяння.

Сохвія навіть йому була користна, бо робила на його Спершу він був чепурив її, купуючи то те, то се їй з одежі, а тепер — годі!

— У тебе, каже, свої гроші єсть.

Еге, у неї були свої зароблені гроші і вона навіть уже тратила їх на його, набираючи йому на червону сорочку або шиючи пояс цяцькований. А йому було байдуже — він усе те брав так, як неначе інакше й бути не могло. А далі щекраще пішло: як тільки нема у його грошей, а треба табаку чи випити, то зараз:

— Сохвіє, дай гривеника!

— Сохвіє, дай полтинника!

І Сохвія давала, а Михайло хваливсь товиришам:

— Оце у мене дівка: не я їй справляю а вона міні, ще й грошей дає.

— Любить? — питалися шахтарі.

Михайло кивав головою, і іноді після цього починалися такі розмови про Сохвію, котрі можуть бути тільки на шахті...

— А Онисько давно вже на твою Сохвію оком накидає, — сказали одного разу Михайлова.

— Нехай! — одмовив той байдуже, — як докучить міні, так я йому передам її — йому ще годитиметься й тоді.

Так і тягло ся...

Одного разу, одержавши гроші за працю, шахтарі заходилися гуляти. На гулянку до тієї артілі, в котрій був Михайло, пристало ще двоє шахтарів з другої, — були-бони з одного села з Михайллом. З їми вкупі пристала і куховарка їх. Вона недавнечко прийшла на цю шахту з другої,

але вже всі знали веселу й жартовливу Хведоску, що уміла моргнути кожному шахтареві, хоча до неї й боялися приступати ся через високого похмурого шахтаря Кирила, котрий, здається ся й привіз сюди цю веселу удову.

Поприносили горілку, іжу. Пішла чарка кружляти. Сохвія дома ніколи не пила, але тут Михайло звичайно примушував її пити. Так було й цього разу. Частував Михайло і як чарка дійшла до Сохвії, вона сказала несъміливо:

— Не хочу...

— Ший! — звелів парубок.

Сохвія боялась його сердити. Вона взяла і доторкнулась до чарки губами.

— Ший усю! Чого маніжиш ся! — скрикнув Михайло.

Дівчина мусіла випити усю, скривившися і плюнувши.

Дійшла чарка й до Хведоски. Та так і хильнула усю одразу.

— Ех! люблю! маладчина! — гукнув Михайло. — Ця не буде киснути над чаркою.

Хведоска зареготалась.

— Чарочка чепорушечка — моя душечка, як-же її не любити, у рота не лити! — приказала вона.

— Дивись! вона ще й з прикладками. От так дівка! — згукнув хтось.

— Тю на тебе! — одмовив другий. Яка вона дівка? — Вона вже й забула, чи була коли дівкою!

Усі зареготались, а Хведоска, ні трохи на те не зважаючи, вигукуючи почала пісню:

Веєть ветір вітерок
Іс трахтиря в погрібок!...

Шахтарі съміючись крикнули:

— Ну, завела бабської! А ну лиш іншої! Павіслей та з гармонією!

Вдарила гармонія, залящала пяна пісня московська — з тих пісень, що їх багато занесено уже на шахту усякою нáволоччю, а з шахти потроху і в наше село. Пісня була сороміцька, але така весела, що ноги у підпилих шахтарів починали ходором ходити. Хведоска не соромлючись вигукувала дужче од усіх.

— А ти чом не съпіваєш? — гукнув пяний Михайло до Сохвії. — Съпівай!

— Не хочу... охрипла...

— Е, чорт!... маніжить ся! — вилаявсь парубок. — Е, ось съїва! — вдавесь він до Хведоски і, сївши біля неї, хотів обніти.

Хведоска засьміяла ся до його й моргнула бровою.

— Геть к чортам! не вязни до чужої — єсть своя! — скрикнув високий шахтар Кирило і штовхнув Михайла.

— А тобі що? Хіба жалко її? — спитавсь той.

— А тобі хіба своєї ні?

— Міні? Ані трохи! Хочеш мінятъ ся? Ідьоть?

— Що мінятъ ся? — спитали ся другі.

— Та ось кажу Кирилови: давай мінятъ ся: Хведоску міні, а я йому віддам Сохвію.

— Ха-ха-ха! зареготали ся навкруги, — оце так утяв! Маладчина!

— Ідьоть? — гукнув знову Михайлло і, вхопивши Сохвію, почав тягти її з-за столу. — Нá! бери!

— Геть! — дико, несамовито скрикнула дівчина і, вихопивши у його свою руку, вискочила з-за столу і вибігла з казарми.

— Туди к чортам — засьміялись шахтари. — Злякалась!

— А може з радошів, що такому маладцю достається ся, — додав один шахтар показуючи на Кирила.

— Сам гарний! — визъвіривсь той. — Дивись себе!

— Тю! розвеличивав ся! — скрикнув перший. — Дивись який шик! Гляди лиш!

— Та годі вам за ка-зна-що, съорить ся, — устряв молодий шахтьорик, махаючи руками — хоч-би за що добре, а то за бабів! Ось ви лучче послухайте, як на Павлівських шахтах два шахтари поділились однією бабою!

— А як? як? — спитали ся навкруги.

— Та так! причепилися двоє до однієї та й вязнуть, та й вязнуть. А вона така, що й тому, й тому. А ті не мирияться. Ото раз сайдліс в однім місті і завеліс сїчас лаятъ ся, а тоді й бить ся. А патом раздумаліс — е, чорт його зна — що ми будем за яку небудъ съорить ся? Давай помиримось! — Как? — А так: я тобі не поступлюсь, і ти міні не поступиш ся — давай-же її лучче бросим у шахту, щоб ні тобі, ні міні.

Йо? і бросили?

— Узяли та й бросили!

— От так так! От так поділились! — зареготались шахтарі.

— Гей, доволинко вже про бабів, — давайте ще про водку та про чарку!

Ідьоть! — гукнув Михайло.

І чарка знову пішла кружка, знов заграла гармонія і залящала пяна піснія.

Сохвія вибігла з казарми. Навкруги була темрява. Дівчина на мить зупинила ся, а потім пішла. Куди?

Хіба вона про те думала!

— Мінятъ ся!... на! бери!.. Хведоску міні, а Сохвію тобі!...

Ці слова дзвеніли їй у вухах, не стихаючи. Вона вже добре не розуміла їх, вона тільки почувала, що вони визначають щось несвітське, страшне, щось гидке і ображуюче без краю. Вона тільки почувала, що в неї болить серце, — нестерпуче болить, голова горить, груди — і все це тільки через ці слова.

Віяв холодний осінній вітер. Він продимав наскрізь сорочку, в котрій вискочила Сохвія, бив і холодив тіло. Небо було все чорне, ні однієї зірки, а на сході залягла важка гнітюча хмаря. Але Сохвія нічого того не помічала. У неї стукало у голові, пекло щось у грудях... Всі думки попереплутувались, усе навкруги обертом ішло. Вона навіть не знала, де вона єсть, хоча йшла не зупиняючись.

Ось замигтів великою звіздою вогонь. Дівчина йшла просто на його швидко, мов поспішаючись кудись, наче той вогонь був її метою. Вже відрізняється ся з темряви якась величезна чорна купа. Якесь важке пухтіння і шипіння чути відтіля. Сохвія пізнала що це — то шахтова машина, що спускає і витягає шахтарів з шахти. Дівчина вже бачила якихсь людей, що там метушились. Вона повернула на бік одеськів і од людей і пішла далі. Знову темрява і дівчина йде в її без мети, без сліду, без бажання. І в неї в душі така-ж темрява, як і навкруги.

Що це таке? Що це зупиняє її? Вона почала мацати у пітьмі і намацала якийсь тин, чи поручні. Що-б це таке було? Сохвія почала йти вздовш загородки, держучись за неї

руками. Ось загородка заверта рόгом і Сохвія завернула теж. Ступнула ще двічі-тричі і одразу загородки не стало, — дівчина трохи не впала туди у середину. А! се мабуть стара шахта, що біля казарми. Так і єсть — огорожа коло неї поламана. Сохвія трохи не впала в шахту. Вона злякала ся і остутила ся назад. Що як-би впала? запевне убила ся-б. То що? Убила ся-б — се значить умерла-б. А це мабуть гарно. Мабуть спокійно. Тоді б вона не мучилася, не болі-ло-б у неї серце, вона забула-б там про Михайла.

Михайло! Ось коли вона вже впевнилась, ось коли зрозуміла, що усе те, що він ранішє казав, була брехня, що він її не любив і не любить. Бо коли-б він любив — хіба-б міг він таке сказати? Господи! Чого-ж їй іще дожидати? Тільки ступнути і вона буде в шахті. Вона упаде туди у низ, убеться. Вона убеться так, як цього тиждня убився Семен.

І вона згадала цього Семена: голова розбита, розміщеня, аж мозок видко, все обличчя збите, — і очей не знати, а руки... Сохвія затремтіла, як згадала ці руки, котрими безщасний, падаючи у низ, хапався за кодолу, але не міг вдержатись, і кодола обірвала, обшмугляла усе тіло на руках — воно так і зяло. Острах обхопив Сохвію, як згадала вона це, фізичний острах перед смертю, перед болем, перед раною. Ні, вона не може так умерти!

І вона остутила ся назад, далі од страшного місця.

Хтось іде. Сюди? Сохвія одразу присіла і притулила ся до тину, вдивляючись у темряву. Ось уже видко у темряві чиюсь постать. Хто-ж це такий? Мабуть шахтар. Ні, не шахтар — се жіноча постать. Близче й ближче... Вона мусить пройти проз неї, і вона пройшла, і Сохвія її пізнала. Вона пізнала Хведоску, свою розлучницю, що одняла у неї усе її щастя. Сохвія вірила, певна була, що як-би не було Хведоски, то й нічого-б не було-б і Михайло не покинув би її. І в неї в грудях закипіло зло, закипіла лютість. Тепер уже зненависть узяла перевагу над коханням, — і узяла її зовсім, на віки.

Ще хтось іде. Іде знову одно. Хто-ж це? А що як це Михайло? Хведоска пішла у свою казарму, а що як Михайло іде до неї? Не дурно вона втекла сама і цей теж сам іде!

Ся думка шпигонула її мов ножем. Дівчина кинулась

з того місця, де сиділа, і одразу стала перед тим, хто йшов.

— Хто це? — розітнувсь Михайлів голос, і парубок, трохи зляканий несподіваним з-явищем, поступивсь назад.

Сохвія стояла мовчки.

— Хто це? — знову спитавсь Михайло. — Це не Хведоска, — подумав він, — чи не відьма?

— Куди йдеш? — хріпко ледві промовила Сохвія.

— А! он хто? — Якого ти тут чорта блукаєш ся?

Голос у його був навіть не сердитий, а просто якийсь недбало-зневажливий та й годі.

— Куди йдеш? — знову промовила Сохвія.

— Тобі яке діло? Іду, куди треба!

І парубок хотів обминити її. Вона ухопила ся за його.

— Підожди! До кого йдеш? До неї, до Хведоски?

Дівчина уся трептіла. І одразу якісь дурні слізки підкотили ся до глотки і вона благаючи додала:

— Михайлі! голубе! що-бо ти...

— Геть! Хоч-би й до Хведоски — тобі що? — grimнув Михайло. — Геть к чортам остоїдла ти міні!

І він хотів скинути її руку. Сльози одразу десь зникли у Сохвії. Дика думка промайнула у неї в голові. Миттю ухопила вона Михайла за шию і потягла до шахти. Це було так несподівано, що Михайло спершу й не боронив ся і дозволив дотягнути себе аж до тину. Ще кільки ступнів і вони обое будуть у шахті.

— Коли не міні, та і не їй-же! — скрикнула дівчина і смикунала його за шию.

— Тю, скажена! — згукнув Михайло і хотів вихопити свою голову у неї з рук.

Але в тієї мов додало ся якої сили — Михайло не міг ні вирвати голови, ні одірвати її рук од своєї шиї.

Тоді почала ся страшна борня над глубоченою ямою у сорок сажнів завглибшки — один непевний ступінь — і смерть. Сціпивши зуби і ухопившись за тину, Михайло виривав у дівчини голову, а вона тягнала її до шахти. Нарешті держучи ся лівою рукою за загородку, він одвів праву і зусієї сили вдарив дівчину у бік. Вона тихо застогнала. Михайло одразу сіпнув її руки і вони розняли ся. Він міцно їх стиснув у своїх.

— Швиргонути її туди, к чортам, щоб не вязла більш? — промайнуло у його в голові. — Е! ну її к діяволу — ще лиха з нею здобудеш.

І він ухопив її за поперек своїми дужими руками, ступнув раз од шахти і з усієї сили кинув осторонь до долу. Дівчина впала, як мертвa. Тоді, щось пробубонівши під ніс, Михайлo пішов у той бік, куди йшла Хведоска.

Холодний вітер не дав Сохвії довго лежати непримотній. Незабаром вона очутилась і почула, що їй холодно і що в неї болить бік. Вона злякала ся, думала, що не зможе й підвести ся. Але ні, вона встала. Господи, як холодно, вітер так і піже. Вона пішла до своєї казарми.

Там ще горіло съвітло, чути було голоси, гармонію. Шахтарі ще гуляли. Сохвія хотіла узяти ся за двері, але тієї-ж миті вони одчинили ся і з їх вийшов Кирило. Не помітивши її у темряві після съвітла, він пішов швидко, озираючись на всі боки. Він шукав Хведоску, котра непомітно втекла з бараку.

Сохвія увійшла.

— А! ось і наша куховарка! — гукнув один шахтар.
— А ну, упять в кунпаню!

А другий, Онисько, що давно вже чипляв ся до неї, вискочив з-за столу і, ухопивши її за руку, повів до гурту.

— Іди, іди, будемо гуляти!

Вона покірливо йшла. Хіба їй не однаково?

Онисько налив їй чарку горілки:

— Пий!

Вона мовчки випила. Горілка вогнем пробігла по жилах.

— Пий ще!

Чому ні? Од горілки так тепло. І вона промовила:

— Давай!

Випила ще. Добре! А Онисько вже третю чарку налив і вона знову каже:

— Давай!

— О! бач як наші гуляють! — засміяв ся хтось.

— А що-ж, хіба міні не можна й гуляти? Другим так можна, а міні так і ні? — скрикнула Сохвія задериковато.

— Другі гуляють і їх люблять, то й я гулятиму, щоб і мене любили!

— Оттакої!

— Такої, як умію! Колись уміла кращої, а тепер уже ні!

— Гаразд! — гукнув Онисько, будемо гуляти, а я...
що я вже тебе люблю, так!... — і він зареготавсь.

— Любиш? — спитала ся Сохвія, дивлячись йому у
вічі. — Брешеш!

— А на що міні брехати? — і він обхопив її за стан.

— Усі ви брешете. Та дарма! Тепер мене всім можна
любити, бо я гулятиму. Усе одно — гуляй! Була одна сте-
жечка, до чиєгось сердечка, та вже заросла. Була друга сте-
жечка до рідного батечка, та й тієї нема. І нема міні сте-
жок! Тільки гуляти! Ой заграйте-ж, заграйте на гармонію,
щоб міні весело було!

Веєть ветір вітерок
Іс трахтири в погрібок!...

Ой гарно-ж грає!... як там у цій пісні далі?

Улещав падлець словами...

— Ні се не та! Та все одно, все одно! Яка в тебе чер-
вона пика, Ониську, — а ще лізеш цілувати ся. Та дарма!
Дайте міні ще горілки!...

Сохвія не вернула ся до дому. Вона й досі живе на
шахтах. Шахтарі про неї кажуть:

— А, се вже наша шахтарська. Вона усіх шахтарів
любить!...

Байда.

Степан Петрович Корнієнко ішов до дому з уряду, з канцелярії в губернському місті Н. Хоч місто Н. було і в півночно-східній Великоросії, але вже і в його давно вазирнула весна, давно прогнала сніги, повисушувала калюжі та багна і щаробила замісць їх багато пилу по вулицях. Се останнє дуже не подобало ся Степанові Петровичу: поки перейшов він до дому, його рот, ніс, вуха були повні того поганого сірого пилу. Степан Петрович і так натомився за своїми офіційними паперами, а тут ще цей пил! Хоч-би швидче в хату та вмити ся.

Ось нарешті той провулок, де він живе, ось і будинок майора Путилова, у котрого Степан Петрович наймає кватирю. Звісно, краще було-б не наймати її, а мати свій власний будинок; але-ж Степан Петрович чоловік ще молодий (37-й рік йому), та й ранг його невеличкий: тільки „столонаачальник“ губернаторської канцелярії, та й годі. Ну, а як-же його в таких літах і за таким рангом придбаєш будинка? Треба ще послужити!

Але кватиря в його не погана: кабінет (в йому він спить), їдальня та вітальня, oprіч хатинки для слуговника. Степан Петрович дума, що чоловік має потребу робити, їсти, одпочивати, — ну, й чужу людину іноді в себе (звісно, — „по ділу“) привитати. Цим усім вимогам і вдовольняє його кватиря.

Він підійшов до великого будинку, в котрому він має свої „парадні“ двері з блискучою мідяною табличкою, і позвонив. Високий рудий лъюкай відчинив йому. Степан Петрович був чоловік одинокий, тим і не мав потреби наймати

інших слуговників. Іван скинув з його літнє пальто, і Степан Петрович пройшов у свій кабінет, коротко звелівши:

— Вмиватись!

Холодна вода одволожила обличчя Степанови Петровичу і мов трохи зняла з його втоми. Він почував себе уже зовсім гарно, стоячи перед съвічадом і росчісуючи своє коротке темне волосся та чорні невеликі бакени, що так гарно облямували його повне обличчя. Обличчя було чепурне й важне — таке сâме, як повинно бути обличчя у людини, що має бути чимсь більшим в урядовій гієрархії, ніж тепер є.

Росчесавшись, Степан Петрович надів на себе легеньку літню одежду і вийшов у ї дальню. Степан Петрович не плююбляв бути між людьми, тим то завсігди обідав у своїй квартирі сам і на те мав особну ї дальню. Там уже стіл був застеляний білим обруском, і на їому парувала гаряча смашна юшка. Харчується Степан Петрович у господаря домового і — можна сказати — має харч дуже добрий.

Смакуючи виїв Степан Петрович першу тарілку юшки і вже насипав другу, як зненацька вдоволено всъміхнув ся. Йому згадало ся те, що сьогодні трапило ся у канцелярії. Чудні, їй-бо, люде єсть на съвіті! А ще „правитель канцелярії“! Схотів сам написати важливий папер офіціяльний і забув підвести статії закону.

— Нá-те, — каже, — Степане Петровичу, — звеліть переписати!

Глянув, — аж там таке!

— Насъмілююсь зауважити, — каже Степан Петрович, — що в таких справах неодмінно треба підводити статії закону.

— Що таке? — каже.

— А от, — статії закону тут не підведено...

— Які?

— Та ось — і виклав їому усе Збентеживсь, аж засоромивсь, бідолашній...

— Ах, ваша правда! — каже!

А ще „правитель канцелярії“!

І Степан Петрович, згадуючи все це, знов засьміявсь тихим вдоволенним съміхом. Він-би краще міг впорядкувати канцелярію. Та одно його лихо: не дають їому поступати ся у перед так швидко, як їому хочеть ся і як він заслугує. А запевнє, все це тим, що він колись був „штрахований“.

Еге, Степан Петрович справді був „штрахований“. Шіснадцять тому років уже поминуло, як його заслано сюди. Йому не було тоді ще й двадцяти років, — не дали й університета скінчiti. А за що? Звісно, він був о стільки дурний, що міг уганяти за тією українофільською мрією, але-ж можна було його й помилувати — він ще такий молодий тоді був, та й що він зробив? Сім років вибув він під доглядом, жив Бо'зна як, аж поки нарешті дозволено йому взяти уряд. З того часу вже полекшало, хоча він тоді ще поривався їхати відціль до дому. Але цього ще тоді не дозволено було. Ну, потім і цю заборону скасовано, та тоді вже сам він не схотів. Не варто було, бо тут краще було зостати ся: всі ті мрії роспорошили ся, як половина од вітру, а уряд, „служба“ з остали ся — це-ж не дурничка, бо цього не швидко знайдеш по других місцях — поткні ся лиш. Та хіба не однаково „служити“, чи тут, чи дома, в Харкові? Ну, але все-ж здається ся йому, та історія, його минуле, і досі не дає йому вільно поступати ся уперед.

Усьміх давно уже зник у Степана Петровича з обличчя: він не любив згадувати про це, бо після цієї згадки завсігди було йому... оповивало його щось таке — чи то пересердя на себе самого, чи нудьга, сум якийсь... І чого і на що той сум? Цього Степан Петрович зрозуміти не міг, та навіть не хотів про це і думати, бо завсігди... А, цур йому!...

— Іване! забирай!

Степан Петрович устав з-за столу і пішов до кабінету. Там любить він одпочити по обіді на мягкій канапці, которую він на це саме й купив. Так гарно: цигара смашна пахне, а все тіло обніма тепло, упокій. Гарно куняти!

Але цього разу Степан Петрович щось не куняв. Якийсь надзвичайний невспокій обнімав його. Відкіля це він? Це все ті прокляті згадки! Вони не дають йому спокою. А на що вони? Він їх давно не бажає, не хоче. Він вже давно помурував стіну проміждо тим, що було, і тим, що єсть. Здавалося, що мур цей досить високий. Але-ж мабуть — ні, бо те, що було, не хоче забувати ся. Все гірке не швидко забувається, а воно — правди ніде сковать — таки гіркé було, тяжкé. Але-ж мусить-же воно колись забути ся!

Запевне, мусить! Як би все памятати, чого за життя вазнаєш, то...

Ні, зовсім розійшовсь сон. Хоч-би почитати, або-що. А який він дурний — забув сьогодні часопись узяти з канцелярії! Коли так, то де-ж книга? Він бере книги у поганенькій міській бібліотеці. Шкода тільки, що бібліотека погана...

Він знайшов книгу, розгорнув і почав читати, лежачи. Се був якийсь юридичний трактат — Степан Петрович цікавить ся юридичними питаннями (він був-би юристом, як-би скінчив університета) і дещо чита. Але-ж книгу писано такою важкою мовою, а по обіді голова так погано робить. Степан Петрович перегорнув одну картку, другу, а потім і сам не помітив, як книга тихо впала з рук на канапу, а сам він заснув спокійно, солодко...

Як прокинувсь Степан Петрович, то вже смеркло ся.

— Оце заспавсь! — подумав він і скочив з канапи. Він згадав, що узяв з канцелярії до дому роботу — треба самому розсплутувати дуже поплутану справу. А проспав аж он поки!

— Іване! Вмиватись! Чा�ю!

Нашвидку умившись, він залюбки випив три склянки чаю з цитриною і сів до свого столу у кабінеті.

На дворі було вже зовсім темно, і видко було як зірки мигтили крізь вікна. Але Степан Петрович не мав часу на їх дивити ся. Він підеунув лямцу близче до себе, розгорнув папери і почав читати. Іноді він робив деякі примітки олівцем, іподі мурмотав собі під ніс:

— Хитра шельма! Бач, як підводить!

І знов починав читати, потім дещо писати. Так збігав час, і Степан Петрович і не помітив, як промінуло години зо дві. Він тоді це помітив, як у його трохи заболіла脊на. Він випростався, потягся. Засидівсь як! Він устав і підійшов до вікна.

Справді те було, чи то тільки так здало ся Степанови Петровичу, — але од вікна мов дихнуло йа його щось. Він штовхнув вікно рукою, — воно відчвяло ся. Запашне весняне повітря обняло усього Степана Петровича, пройняло йому груди; тихе зоряне небо глянуло на його з високої високості. В цій далекій од міського осередку вулиці не чути ні гомону, ні гуркоту од побозів. Тихо, гарно.

Степан Петрович забув про свою роботу. Він стояв і впивав ся диханням ласкавої весняної ночі. І у його в грӯ-

дях зробило ся так гарно.. Зовсім було-б гарно, як би щось не защеміло там, теж у грудях...

Тихій зорі... Пошід вікнами квітник, і в йому два-три дерева — яблуня та вишня. Вони цвіли білим цвітом, і той цвіт здавав ся таким гарним при съвіті од тих зір. І чого це він здається ся таким гарним? Біле та й годі, а гарне.

Серед тихої ночі розітнув ся съпів. Степан Петрович пізнав съпівця. Це син сусідин — десь у Петербурзі съпівати вчить ся, а тепер до дому приїхав. Він часто съпіва і съпіва гарно. Мабуть у його в хаті теж відчинене вікно, бо голос долинає зовсім чисто й виразно. Слів Степан Петрович не розбира, але голос у пісні гарний. Ось вже й змовк. Як-би ще! Степанови Петровичу так чомусь схотіло ся съпіву — він сам засъпівав-би, як-би не одвик уже давно. Тепер уже нема хіті самому съпівати А послухати хочеть ся. А! ось він знову почина. Це — відомий романс. Степан Петрович не любить таких річей. Самі вихилися та викрутаси — більш нічого. Ну, дяка Богови: кинув, недосъпівавши.

Степан Петрович уже хотів був одійти од вікна, але зоставсь. Високо-високо знявсь чистий голос. Одна нота, друга, третя... Що це таке? Знайоме щось, дуже знайоме і дуже гарне.

Ой ін Байда мед-горілочку,

Та не день, не пічку, та не годиночку...

. Ой, що це? Мов іскра вогньова пронизала йому усе тіло. Байда! Він зна цю піснню... Так часто съпівав... Так багато думав... Образ цього Байди так виразно колись малював ся йому в думках. Це був героя образ, з тих героїв, що съвітять ясним съвітлом з далекого темного минулого на сьогоднечасність і підносять дух угору.

Прийшов до його цар турецький:

„Ой що-ж ти робиш, Байдо молодецький?“

— „Ой пю, царю“...

Який правдивий образ Козаччини! Він пе-гуляє — чому не пити й не гуляти? Але-ж надходить ворог, і з гультаю робить ся герой!...

„Сватай мою дочку та йди царювати!...“

Це вже спокуса. Ще давно... Був тихий вечір, такий, як тепер .. тільки не тут. Був у садку гурт товаришів, і всі

съпівали. Съпівали й „Байду“... І потім збалакались сâме про це, про таку спокусу. І він сказав, що нї одна дівчина-чужоземка не могла-б бути йому дружиною. Г йому тодї згадували ся одні карі українські очи... Де вони тепер?...

„Сватай мою дочку та йди царювати!...“

Не піде він царювати, бо не може проміняти свою Україну нї на що. Але-ж він зна, що йому за те буде! Запевне, зна! Але муки за рідний край йому кращі, нїж уся та пишна шана ї повага од чужого народу у чужій землі.

Ой як крикне цар турецький

Та на свої слуги слуги молодецькі...

Ось вона, кара! Але-ж солодко терпіти її: знаєш за що..

Взяли Байду, і звязали

Та й за ребро гаком, гаком зачіпали...

Він уже не слухав, не міг слухати. Він обхопив голову руками і стиснув її так, мов-би хотів роздавити. Але тут-ж мить у його все зникло, згинуло з перед очей. Він забув усе: одна могутна хвиля підхопила його і понесла, полинула без упину...

Як він міг так думати? І так довго думати це? Як він міг хоч на одну хвилину забути те, що для його він — і тільки для його — повинен був жити? А він забував це не хвилину, не дві, а роки, роки!...

Але-ж не від разу він забув. Він мучивсь, він сподівавсь. За віщось — він і досі не зна, за віщо сâме — запроваджено його сюди, одірвано од рідного краю, од сїмї, од усього дорогоого. Але він тодї не занепав духом. Він ждав. Чого? А, чи він сам знав — чого? Тільки воно повинно було бути таке, котре відразу могло-б одмінити усе. Він ждав, і тяжко було ждати...

Листів він затого не мав. Інодї писав батько, — але не в його листах міг шукати того засланий студент Корнієнко. Та батько незабаром і вмер (матері вже давно не було), дві сестри пішли заміж і теж якось не стали писати. Та знов таки не в листах од їх він міг знайти те. Були ще товариші, дру́зї — люд, що мали з їм однакові думки, однакові надії. Та од їх затого нічого не було: декому “не можна було писати, дехто „страха ради іудейська“ не писав. Усяке

було. Але-ж Корнієнкови з того не лекшало, і ждати було тяжко, ой тяжко!

Глухі, невиразнізвісти долинули й до його. Він почув про кінець семидесятих років, почув про загальне мовчання. Були важкі часи. Усім ледві можна було дихати. Здавало ся, що все вмирало, що ніщо вже не могло жити. Так йому тоді здавало ся...

Оттоді вперше ця ганебна проклята думка увійшла до його в голову. У нас нема сили, щоб досягти свого — нас роздавлять. Ось вона! Він клав на терези на одну шалю убогий український дух, а на другу могутно узброєну систему централізації, котрій пособляли українські літощі, зрадництво та нелад. Він важив це, і друга шаля важко й глибоко спускала ся до долу. І йому в грудях кипіла тоді злість, лютьсть на себе самого, на увесь рідний край та народ за те, що за стільки віків істніння історичного цей край і цей народ не міг виробити у себе нічого, — нічого, окріч безладного, безглуздого отарного духу. О, які це страшні хвиlinи були і до якого страшного виводу вони довели: надії нема! Ні, більш ще од того! Не тільки надії нема, а навіть і не варто. Не варто, бо все нікчемне, бо ся нікчемність, байдужість, безладність побила увесь народ з горі аж до спόду, і не може бути ратунку. Не варто!

А там уже пішло швидко. Там уже не було ніякого впину...

І йому згадало ся, як він сам собі зрік ся свого Бога, як він сам собі пообіцявся служити мамоні і як він служив. І він застогнав тяжким страшним стогнанням.

Той, що про його пісню сьпівають, — мук не злякав ся, а він? Він проміня~~се~~ за якусь тисячу рублів щорічної плати, продав за... за —

За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То віддасте!...

Він віддав! Що-ж він тепер таке? Як звати тих людей, що так роблять?

Тепер ніяк не звати, тепер кажуть, що у його просто погляди одмінili ся, та й годі — а колись — що тоді, як звали? Хто так саме зробив, продав матір? Еге! — Брюховецький! Як звали Брюховецького? — Зрадник!

Він скрикнув несамовито, страшно і, простягши руки уперед, трохи не впав до долу. Але він вдергався. Хитаючись, ледві волочучи ноги, підійшов він до столу, сів...

Він просидів деякий час не рушаючись. Йому було холодно, він трусишсь. Це було не од вікна, бо на дворі було тепло...

Так... — Зрадник! І стогнання вихопилося крізь сціплени зуби. Що йому тепер? На що він тепер? Зрадника рідний край не прийме, не може прийняти. Він не може належати до чужого краю, а свій не може його приняти. Що-ж він таке? де він істнє? Він ніде не істнє, він уже вмер. Ось чого було йому холодно! Се був смертельний холод.

Але-ж він ще дума, рахує. Що-ж йому робити?

— Що робити? — промовив він голосно і сам злякався свого голосу. А що зробив Брюховецький? Брюховецький нічого не зробив, бо Брюховецькому зроблено. А йому ніхто нічого не зробить: тепер такого не роблять. Але чому-ж не роблять? Хіба зрада вже не зрада? О, нехай-би краще карали зрадників найлютішими муками, нехай-би... А тепер він сам повинен себе скарати.

І він зна, що зробити. Треба тільки докінчити те, що почалося. Він уже вмер, але тільки ще живе. Ну, він повинен зовсім його покинути.

Він устав холодний, зважливий. Вінувесь мов застиг. Він випростався і вже простяг був руку, щоб одсунути стіл — там у його лежить...

Щось сяйнуло йому перед очима. Ясні зорі съвітилися на високому небові. Тихії зорі!...

Він упав назад на своє місце. Умерти, покинути усе, покинути рідний край, любий, коханий рідний край! Так хочеться ся в йому жити, так хочеться ся дихати його повітрям, гуляти поглядом по широких степах, так хочеться ся — о! як хочеться ся! — віддати себе на роботу рідному краєви, рідному народові! Темний, зопсований цей народ; прибитий, здеморалізований цей край, — але що до того? Тепер він вірить в ідею, у її силу. Хіба-ж може ідея не подужати? Хіба-ж може ідея що подужати — централізація там, чи бағнет, чи кайдани, чи інквізіція? Все зникає, тільки ідея зостається ся, тільки вона подужує і тільки її треба служити. І він хоче її служити, хоче служити рідному краєви!...

Рідному??... Чи він-же йому рідний? Адже він уже його продав за шмат гнилої ковбаси, і нема йому прощення. Невже нема? О, як-би було!...

Він скочив і кинувся до вікна. Там сяли зірки —

На тихій воді,

На ясній зорі —

згадалась йому пісеньня невільницька. І відразу зашуміли в його над головою верби, повіяло на його степовим вітром, блиснула йому в вічі Дніпрова хвиля... Як підрізаний упав вія на вікно і заридав.

Проминув місяць! Швидкий поїзд курсько-харково-азовської залізниці біг на південь. Була ніч. На платформі вагоновій стояв якийсь чоловік. Він стояв непорушно і дививсь туди, куди линув поїзд — на південь. Він затого всю ніч не сходить відціля. Він жде...

Він порвав з усім, покинув усе і тепер їде віддати своє життя, іде заробити прощення...

І він жде..

А тим часом ніч уже минала. Засіріли тумани. Золотий промінь прописав їх і облив землю ясним сьвітом. Перед самотним подорожнім розіслав ся степ, а серед його здалека маячіло, визираючи зза верб зелених та садків, якесь село. Тоді, оповитий могутним радісним почуванням, — він простяг уперед свої руки; очі йому засали, а уста палко шепотіли:

— Краю мій! Любий мій! Україно моя!...

Оповідання про Павла Хлібороба.

I.

Дуже давно в убогій слободі жив хлібороб Павло. Змалку ще увійшла йому в душу Христова наука. Другі парубки по вулицях з дівчатьми ганяють, а Павло съяту книгу в руки бере та читає, читаючи — душу свою насищає небесним словом. Не прихильялось в його серце до съвітового, людського, а прихильялось до небесного, Божого. Шукав-же він найбільш правди Господньої, клопотавсь про те, як на съвіті жити, щоб догодити Богові. І він думав так:

— Написано в книгах съятих, як треба жити: що треба робити, а чого не треба робити. Написано виразно — зараз усе розбереш. А чого-ж люде не живуть так, як там написано? Ну, нехай неписьменні люде може й не знають, а письменні? Адже вони читають про закон Божий, а не слухають ся того закону. Чого-ж се так? Мабуть се тим так, що написано в съятих книгах, як треба поводити ся з Богом та людьми і як не треба, та не показано, як-же саме це зробити, як того досягти, яким шляхом до його йти. Написано: люби ближнього свого, як самого себе. А усяка людина така вдала ся, що себе більш любить, ніж ближнього свого. Як-же його так зробити, щоб самого себе переробити? Оцього й не показано! Тим люде хоч і знають Божий закон, а додержувати його сили не мають.

Так думав Павло Хлібороб і довго з тією думкою кло-

потав ся та мучив ся. Ніяк він не міг розібрати, як се воно так, що слово Боже дурно гине і ніщо не показує, як те слово сповняти — ніде ні в яких книжках про це не написано. А далі впала йому в голову така думка:

— А може цього ї не покажеш у книзі, а можна тільки на людині показати? А може є такі люди, що вміють жити і живут по правді Божій і од їх треба ї усім учити ся?

І дуже хотіло ся Павлови таких людей знати, з їми побалакати і од їх навчити ся.

II.

Та тільки інше діло підходило Павлови. Він був парубок і було йому 20 років. Батька в його не було — вмер, а була в його тільки мати старенка. Було в його ще двоє сестер, од його старших, та заміж обидві повиходили. Мати казала синови:

— Стара вже я стала синку, — не здухаю робити. Одружи ся, синку, візьми собі дружину любу, а міні дочку милу. Буде вона тобі хазяйствечко дбати, а міні своїм щебетанням душу звеселяти. Час уже тобі одружити ся.

І сам те знав Павло, що час, та тільки не знайшов собі він досі дружини гарної. Скільки дівчат у їх у слободі було, а ні одна йому до вподоби не припадала. Та погодив йому скоро Бог: їздив одного разу він до млина в чужу слободу та ї стрів там своє подружжя. По весні стрів, а в осені звінчався. Раділа тому стара мати та ї не дурно. Гарна господиня вдала ся з невістки, а ще краща дочка старій матері, а ще лучча дружина своєму чоловікові. Прожила молода сім'ятико та ясно рік і знайшов ся у Христі хлопчик а ще через рік дівчинка Наталка. Прибуває сім'я, та не налихо, а на радість та на втіху батькови та матері та старій бабусі. Прибуває ї хазяйствечко, бо де праця, там і прибуток. В хаті, як у віночку і гарно в сім'ї ведеть ся.

Гарно, та не вкрай. А тим не вкрай гарно, що не покидають Павла його думки. Дума він так:

— Гарно міні жити, а чи по правді я живу? Чи заслужу я ласки в Господа милосердного? Правда, я не обдуррюю нікого, іноді кому-не-кому пособлю, — та хіба оцьо-

то вже й досить? Казано по съвятих книгах, щоб не приліплялась людина до съвітого добра, до багатства, щоб не жила на своє тіло, а жила на свою душу. А хіба я так роблю? День і ніч клопочусь про своє тіло, бо клопочусь про господарство, а воно-ж усе тільки тілови, а не душі. А про душу хіба клошіт раз на тиждень буває — як у неділю до церкви підеш! Хіба-ж воно так можна?

Бачив Павло, що так не можна, а не знов, як сâме треба. Довго мучивсь він, про це думаючи, та й забалакав про його з Христею, хотів порадитись. Христя здивувала ся, а порадити нічого не могла. Вона сказала :

— Не знаю, що я тобї казатиму, чоловіче. Адже коли Бог на съвіт людину пустив, то мабуть їй і їсти, і пити можна, а на те й про господарство дбати.

Не вдовольнив ся тим Павло, пішов іще до батюшки.

— Батюшко! Навчіть мене! Сказано: не живіть для тіла, а живіть для душі. Хотів-би я не жити для тіла, а жити тільки для душі, — кинув-би я й господарювати, і все — так хіба-ж се можна ?

Каже батюшка :

— Не можна!

Питається Павло :

— Та що-ж міні робити?

Одмовля йому батюшка :

— Адже ти нікого не одурюєш, убогим пособляєш, церкви не забуваєш — чого-ж тобі піде? Живи, як живеш! Не мудрой!

Пішов Павло до дому, та не вдовольнив ся й з того.

III.

Верстов за 50 од тієї слободи, де Павло жив, був монастир. Часто люде з тієї слободи в той монастир ходили. Ще з малечку хотів Павло у йому побувати, та не довелось за господарським клопотом. А цього року випало так, що весна була рання, Великдень пізний: обробивсь Павло з весняною роботою і пішов у монастир одговітись.

Прийшов він у монастир, почав ходити до церкви. Сподобалось йому дуже. Гарно в церкві, поврâжувано, съпівають так, що не знаєш, чи на небі, чи на землі ти. Розголубилася

душа в Павла. Дивіть ся він на ченців: тихі вони всі та побожні. І дума він:

— Оці мабуть вміють жити по правді Божій: от, як-би од їх навчити ся!...

І де далі він про це думав, то все більш хотілось йому побалакати про це з ченцями. Трапився йому на сповіді чернець ласкавий, прихильний, і виявив йому Павло що в його на серці було. Ніколи було про се ченцеви на сповіді балакати, то звелів він Павлові до себе в келю прийти.

Прийшов Павло, і багато балакали вони. Хвалив ласкавий чернець старенький життя чернече і рівняв його до життя янгольського, і казав, що піде в сьвіті не можна дійти правди Божої, тільки в чернечому житті. Парадали ті слова Павлові на серце так, як іскри на суху солому, і запалювали вони його до чогось нового. Потягло Павла до цього життя тихого, янгольського, до такого життя, що в йому правди Божої дійти можна.

Пішов Павло з монастиря ніхотя. Була тільки одна відрада, що ніс він із собою книгу велику. Купив він її за три рублі у сього старенького ченця, і були в їй посписувані життя угодників та преподобників, подвижників та пустинножительців...

Прийшов Павло до дому та й не той зробивсь. Байдужé йому про господарство, мало й з жінкою та з дітьми балака, а все дума про своє та книгу свою чита. Вичітує він у тій книзі, як подвижники спасали ся, як своє тіло ніхтували, мертвіли, та за те душою Богови догожали. Поривалась і його душа до цього, і він думав:

— Господи! Як-би гарно було жити оце зараз у пустині, Богови молити ся та ні про який сьвітовий клопіт не думати! А що, як-би піти?

І заворушилась у його в голові думка:

— Не спасеш тут своєї душі за клопотом щоденним. Піду я в монастир або куди в пустиню — буду спасати ся.

З рік він держав цю думку у своїй голові і не знав, що йому робити. Бо як подума про те, що він тільки для тіла свого живе, то так його нудьга й обійме; а як подума, що доведеться ся йому і жінку, й дітей покинути, то з живого жалю серце розривається ся.

Прийшла знову весна, прийшов і піст. Пішов Павло знову у монастир. Іде він і дума собі:

— Не вернусь!

Жінці й матері каже:

— О-тоді мене дожидайте! — а сам крадькома свою книгу з собою взяв, дітей нишком поблагословив та й пішов.

IV.

Прийшов він знов у той таки монастир, та не зостав ся на довго, бо знов, що там його знайдуть. Одговівсь він тут, як і торік, та й пішов далі. Прийшов у другий монастир:

— Прийміть спасати ся!

Отець ігумен подивився на пашпорт Павлів, роспитавсь у його про все та й зоставив у монастирі за послушника.

Живе Павло у монастирі...

Живе так, що і встаючи, й лягаючи, і роблючи Бога з думки не спускає. А встає він ранійше за всіх і лягає пізнійше за всіх; яку роботу треба зробити, то де важча вона, — там і Павло; а вночі не все спить, а більше Богу молиться, а коли й спить, то спить просто на долівці, нічого не стéлючи, а в голові колодку кладе. Проминув місяць так і другий — зблід Павло, знесиливсь. Та про те йому байдуже. Не бойтися він — ні праці важкої, ні несилі тієї. Знає він, що все те за для Бога — він робить, всім тим Богові він догожає. І любо Павлові на серці, любо та гарно...

Гарно, та не вкрай... Не вкрай тим, що вже почав Павло дещо помічати. І те, що він поміча, не дає йому спокою.

Як ішов у монастир він, то думав собі, що в монастирі у ченців життя янгольське. А як пожив трохи у монастирі сам, то побачив, що не так воно. Побачив бо він, що ченці живуть так саме, як і всі інші люди. Так саме вони сваряться, а часом і зовсім лають ся, як інші люди; часом брешуть, а було чоловіка зо два таких, що впіймано їх навіть на крадіжці.. І горілочку часто й густо вживають. Ще недавнечко отець ігумен знайшов одного ченця п'яного в келії: лежить долі і сулія коло його недопита стоїть. А що до жіноти... Спершу Павло довго нічого не знов, а потім і про це дізнається і бачив, що й тут гріха цього багато... Тільки з усім тим, з усіма своїми гріхами, ченці більш ховали ся, ніж звичайні люди. Тим усього того не можна було швидко помітити.

Та за те, ховаючись з гріхами, вивчились ченці лукавинувати, лицемірити та одбріхуватись вельмі. Булó ще одно лихо. Були в монастирі люде багаті, що прийшли з грішми. Вони покупили собі келії і жили в їх і нічого не робили, а убога братія і за їх, і за себе робила. І думав Павло:

— Господи! і тут є пани й мужики, і тут убогий робить на багатого. А Бог-же казав, що всі рівні, що всі брати?

І як порівня Павло чернече життя до звичайного сьвітового, то ніякої різниції не бачить — однаково живуть, що ченці, що так люде, тільки, що ченці моляться більше. Це добре, та й те... Не багато є таких, що моляться щиро, а здебільшого виляють і од молитви.

Бачить це все Павло і не може тим вдовольнити ся. І намислив собі так:

— Піду я з монастиря і житиму я в пустині сам. Так буде краще. Не спокушатиму ся я там ні з чого, не судитиму там свого близнього. А то тут тільки согрішаєш...

Як намислив так і зробив і однієї ночі втік з монастиря.

V.

Було се давно і було тоді багато місця вільного. Були степи широкі, а по їх мало й хто й жив, або й зовсім не жив. Пішов Павло таким степом, шукаючи собі місця захищеного та такого, щоб люде про його не знали. Не довго й шукав — другого дня вже знайшов. Був то яр глибокий, а в йому байрак. Зійшов Павло у яр і бачить, що посеред яру струмочок невеличкий протікає, а навколо дерева усякі, а поміж їми й з овощом є: кисличина, грушана, та що... І думає собі Павло:

— Оце й мое місце!

Почав тоді він по тому яру ходити і знайшов таке місце, що круча вривала ся стрімко і стояла рівно, як стіна. Павло каже сам до себе:

— Викопаю отут у кручі собі печерю та й житиму.

І справді так і зробив. З монастиря він узяв тільки хліба трохи і вже його поїв. Їсти йому хотіло ся дуже. Пішов він до кислиць, струснув її, пішов до груші — і ту поетрусив; натрусив трохи груш та кислиць, — попоїв, — і буде-

з його. Тоді заходивсь робити. Копати в його не було чим. Виломив собі він гілляку доброго та й заходивсь тією гіллякою копати. Важка то була робота, бо хоч і не каміна була круча, а все-ж тверда, а ломака була тула. Увесь день копав Павло, а викопав мало. Увечері знов груш та кислиць попоїв і, втомлений, ліг спати просто неба на землі.

Тиждень копав так Павло, поки викопав собі печерю. Як викопав, почав у тій печері жити.

VI.

Жити він почав зовсім по новому. Він так сказав собі:
— Житиму тільки для душі.

Як сказав, так і зробив. Жив і дбав тільки про душу. Ні про одежду, ні про їжу він не думав. І в самий бвощ з дерева та корінці якісь виконував з землі. Одежі ніколи не скидав.

Зранку й до вечора він моливсь або читав свою книгу. В книзі він читав про пустинножительців та про подвижників, — як вони спасалися. І як вони робили, так і він силкувавсь робити. Тільки хоч як він і нехтував своє тіло, та все не міг його зовсім подужати. Мусів і про його дбати: мусів рвати овош, мусів копати корінці, мусів спати. І думав собі Павло:

— Господи! як то багато часу па все те йде! І все по дурному: замісць того, щоб молитися, а я з своїм тілом паньюкаюся. Що-б його зробити, щоб цього панькання менш було?

Почав шукати про це в своїй книзі і знайшов там, що тій пустинножительці мертвіли тіло. І дума він собі:

— Так і я зроблю!

І почав своє тіло мертвіти. Не ляга спати просто долу, а насипле гостреньких камінців і на їх уже спати ляга — це щоб не довго спати. Або увечері, як багато збереться комарів у байраці, — скине сорочку та й стойть по пояс голий. Комарі так і обсядуть його та вже кусають, кусають — так усе тіло й візьметься крівавим пухирем. Боляче Павлові, але він на те не зважа, а дума собі:

— Це все на славу та хвалу Божу!

І радий він, що тим заслугув собі у Бога спасіння. —

І багато він ще усіяких мук собі вигадував, щоб тіло своє мертвіти, і дуже радий був, що воно мертвило ся, і все йому ще мало було. Так проминало вже літо. І стало одного разу Павлови на думку: „А що я в зимку їстиму, як ні крінців, ні овошу не буде?“

Злякав ся він спершу, а потім дума собі:

— Це-ж гріх, що я про своє тіло дбаю. Хай буде, як Бог дастъ.

І не став про це думати. — аж так, згодом трохи, днів через кільки, прокидається вранці, — аж у його перед печерою хліб на траві лежить. Спершу Павло зажурився: „Це-ж, — каже, — люде недалечко є“.

А далі подумав собі: „То що? Це міні Бог од цих людей поміч на зиму посила.“

Заспокоївся Павло і почав той хліб їсти. І з того часу затого що-дня то хліба, то того, то сього щось і принесе йому. Трохи згодом дізвався Павло, що недалечко слобідка маленька була. То з тієї слобідки якісь побожні люде помітили, що чоловік спасається, та й почали потай до його хліб та іншу їжу носити.

VII.

Перебув Павло рік у тій печері. Про їжу він не дбає, бо то в лісі що знайде, то люде добре принесуть; про одежду так саме не дуже дбає: принес йому хтось кожух старенький на зиму, — він у тому кожусі й перебувавсь. Увесь час у Павла вільний був, не мав він чого робити, тільки молитися. І молився він щиро, молився дні і ночі, молився до крівавого поту, думаючи:

— Господи! усього себе віддаю на молитву Тобі, на хвалу Тобі! Невже-ж не догоджу тобі свою жертвою?

І знов ще щирійше молився та все тіло мертвив та мутив... І проминув так ще рік другий, а тоді третій... Схуд, висох Павло, волоссям заріс, очі так і блищають, — тіло немощне, та душа силу має. І ото надумався він одного разу:

— Три роки вже сиджу я тут у печері, день і ніч Бога славлю, спасіння собі заробляючи, а не знаю ще, чи догодив я тим Богови. Як-би міні про це дізнати ся?

Читав він по книгах, що подавав Господь Бог улюблен-

цям своїм ознаки про ласку та прихильність свою. І згадав він, як читав у своїй книзі про одну сьвяту, що так Богови догодила, що змогла по воді йти, як по сухому. І дума тоді Павло собі: „Господи! як би міні така ознака!“

І що більш дума про це, то все більш бажає душа його зазнати тієї ознаки од Бога. І день, і два так думав, довго мучивсь думками, спокою не маючи, а далі таки зваживсь: „Що Бог даст!“

Протікала недалеко річечка невеличка. І намислив Павло до тієї річки... Три дні й три ночі молився він, не засипляючи ні крихти, а четвертого дня вранці пішов до річки. Прийшов до берега, став на йому навколошки, зняв руки до неба та:

— Господи! — каже, — як що моя молитва була тобі угодна, як що я Тобі догодинув, то подай міні свою ознаку, зроби, щоб я по воді пішов так, як по сухому!

Пришав Павло до землі, тоді встав. Річка перед їм близькіть, сріблом сяє. Радісно в Павла на серці, — дума:

— Оце зараз Господь чудо своє появить!

Зійшов з берега, ступнув у воду раз, у друге — не держить вода. Господи! що-ж це таке? Він далі, іде, аж по груди увійшов — не держить вода!

Як неначе його громом ударено!... Похилюпаний, понурений, безсилій вернувсь він у свою печерю, впав до долу та й заснув відразу, як мертвий.

VIII.

Прокинувся Павло другого дня пізно і став думати:

— Не догодинув я Богови! Мало було в мене од душі бажаннів, а багато було бажаннів од тіла. Мало було в мене щирості, дуже я себе жалів.

І почав Павло з того часу ще дужче своє тіло мертвити. То себе мучив, а тепер уже просто катув. За тим катуванням, за тими муками та молитвами за того й одпочинку не мав. А їсти став у двоє менш. Проминуло так ще три роки, і хочеться Павлови знов у Бога ознаки попрохати і боїтися він.

— А що, як і тепер знову так? — дума. — Та вже-ж як Господь милосердний схоче, а піду, дізнаюся.

Шішов знов до тієї річки. Молив ся перед тим уже не три дні, а шість день і всі шість день нічого не єв. Тоді пішов і... знов поняла його вода!...

Ніколи ще так тяжко не було Павлови, як тоді, як він удруге вертався без ознаки Божої у свою печерю. Він моливсь, благав Бога, щоб Бог послав йому смерти, але смерть не йшла. Мусів жити. А жити-ж то було тяжко!...

Але потроху надія знов прокинулась у його в серці.

— Дуже я согрішаю, — так він собі думав. — Сьвятії отці по 20, по 30 років Богові служили і тоді тільки ласки та ознаки Божої зазнавали, а як так скоро хочу. Служитиму Богові ще три роки — може тоді Бог милосердний та праведний подасть міні своєю святою ознаку, що роблю я так, як треба.

І знов Павло жив у печері, знов спасавсь, і так проминуло аж три роки. І як проминуло ще три роки, то дев'ять день пісникував та моливсь Павло і десятого дня вранці пішов знов до річки. Ступив він у воду, і не здержала його вода і понесла його знов. І з великого жалю та бдаю скрикнув Павло:

— Прийми Боже мою душу!

Тієї-ж миті він став потопати був і захлеснуло його хвилею. Ale не дав Бог милосердний загинути його душі: сам не знаючи вже, що робить, почав Павло пливти і виплив на беріг. І як виплив, упав на беріг і так зомлілий лежав.

І так він лежав довго, аж поки сонце вище підбилося, вгріло та обсушило його. Прокинувсь тоді Павло і озирнувсь і нічого спершу не зрозумів, де він і що він. Аж далі чує, — щось стогне. Підвівсь Павло, устав і бачить: недалечко лежить чоловік і стогне. Підійшов до його Павло, подививсь: чоловік ще молодий, але поранений та знесилений. Обняв жаль душу Павлови. Ухопив тоді він пораненого тай поніс до себе у печерю, дивом дивуючи, відкіль у його така сила взялась, що так легко він його несе.

IX.

Поранений був непримітний. Почав Павло йому рані обглядати і бачить, — рані не страшні, а тільки крові дуже багато зійшло. Пообмивав Павло рані, позавязував та й

сів біля пораненого, дожидається, поки він до притомності дійде. Дивить ся Павло на бліде пораненого обличчя, прислухається до того, як він важко диха, і дума собі: „От, — не дай, Боже, — чоловік умре!“

І такий жаль стиснув серце Павлови, що здається зараз-би віддав своє життя, аби тільки ця невідома людина не вмирала. Коли гляне, аж поранений очі росплющив і дивиться на Павла і щось губами ворушить, — сказати хоче та не вимовить. Нахилився йому Павло до уст ухом і чує, що питаеться поранений:

— Де я?

Каже Павло:

— У доброго чоловіка. Дасть Бог — тобі пособимо.

Не сказав нічого поранений, тільки глянув так вдячно на Павла і знов затих та й заснув. Довго він спав і прокинувся аж увечері. Тоді розповідав Павлови, що він їхав степом і напали на його комишники степовії, пограбували, коня одняли, а його, пораненого, серед степу кинули. Почув те все Павло і почув, що ще більший жаль до цієї людини увійшов йому в серце. Почав Павло, як умів його доглядати, гоїти. І так уже Бог милосердний йому пособляв, що за тиждень чи за півтора рани в хворого позатягало, і він міг навіть сидіти, але ходити ще не міг. Одно тільки горе було Павлови: їжи в його не ставало. На деревах овочу не було, а тієї їжи, що добре люди приносили, не вистачало на двох. То віддавав усю їжу Павло своєму хворому, а самувесь час тим тільки живився, що якісь корінці з землі копав та їв. Та й хворому треба було більше їжи і він голодував. І намислив Павло однесті хворого в слободу, щоб було йому що їсти. Сказав про це хворому, хворий зрадів. Узяв Павло хворого, посадив собі на плечі і поніс. Слобідка була за річкою Павло знав брідок і на той брідок пішов. Беспешно річку перейшов і доніс хворого до слободи. Увійшов у слободу, підійшов до однієї пущацьої господарської хати і заразже в дворі стрів господаря. Спустив Павло хворого з плеч, положив до долу та й каже:

— Так і так! Прийми, господарю, та потурбуйся! А щоб тобі не втрачати ся, то я — що коштуватимуть тобі ліки та харч та клопіт, — за те все тобі одроблю.

Не хотів чоловік того, та наміг ся Павло і служив ха-

зяйнови за наймита, аж поки видужав хворий і міг далі їхати. Дуже дякував хворий Павлови і казав:

— Не знаю я нічого, чим за твою, чоловіче Божий, послугу міг-би тобі я заплатити.

Але Павло йому сказав:

— З того часу, як привів мене Бог у це місце, ще ніколи не було в мене так ясно на душі. Отож мінії заплата!

Попращались вони, і поїхав той до дому, а Павло пішов у свою печерю.

X.

Дійшов Павло до річки і став через брідок переходити і ось бачить — не йде він по дну у воді, а держить його ноги вода на собі, і йде він зверху по воді. Переїшов він річку не замочившись і дивував дивом великим і так прийшов у печерю. Не розумів він, чого це так стало ся, що переїшов тепер він по воді, а тільки чуб, що в душі його тихо та ясно. Сів він на камінці коло печері і тільки сів, заснув зараз. І снить ся йому, наче приходить до його хтось ясний та й каже:

— Чадо Павле! чи зрозумів еси ознаку Мою?

І каже Павло:

— Ні, Господи! Але як Ти скажеш мінії, то зрозумію.

І сказав йому Той, хто прийшов:

— Чадо Павле! На що забув еси, що віра без діл мертвія єсть? Девять років ти себе мертвив та молив ся, щоб показати Мінії, що маєш віру. І ти прохав ознаки і ознаки тобі не було, бо не робив ти ніякого доброго діла. Гарна твоя молитва була, а діла твої злі були. Покинув ти матір стару і не доглядів її при старощах її, засмутив її вік похилий. І покинув ти жінку з малими дітьми на гірке бідування. І тут девять год жив і девять год треба було другим людям на тебе робити, щоб тебе прогодувати. І се діла злі! А треба Мінії діл добрих. Ти мертвив своє тіло, аз абував, що без тіла ніякого діла робити ти не можеш і догодити Мінії не можеш. Як-би тіло непотрібне було людині, то Я не дав-би його. А коли Я його дав, то повинні люди Мій дар шанувати!

Упав тремтючи Павло до ніг Тому, Хто прийшов і сказав Той:

— Чадо Павле! Чи зрозумів еси тепер Мою ознáку і чи зрозумів ти, що таке є: віра без дїла мертвa є?

І скрикнув Павло:

— Зрозумів, Господи!

І сказав Голос Ясного:

— Іди і роби так!

І ту-ж мить прокинув ся Павло і бачить: нікого нема, тільки лежить він сам так, як у ночi впав — ниць на землі.

Устав Павло і щиро подякував Богови і того-ж дня пішов з печерi тієї. Вернув ся він до дому і побачив, що мати його вмерла, а жінка його бідуvala вельмí і діти вже позростáли. I радів він радощами великими, і раділа жінка його і діти його, що звів Господь їх до купи.

Зостав ся Павло жити дома і робив він усе, що треба було робити господареви-хліборобови і ніколи не забував, що віра без дїла мертвa єсть. Дав йому Господь життя довге та гарне і смерть тиху та спокiйну. Прожив він лiт сiмдесят i чотири і вмер серед своєї сїмї і серед своїх сусiдiв. I вся сїм'я і чужi люди гiрко його оплакали, бо люблено його за добrі дїла його.

Дрібнички.

I. Чудова дівчина.

Зелені гаї та луки. Вони весело блищають під теплим сонечком і весело бігають по їх невеличкому хлопя. Хлопчик бігає по луках, бігає по гаях, любує квітками, пестить ся на зеленій шовковій травиці. Йому весело, бо ще а ні єдна сумна думка не заходила до його голови, і він бігає і любує Божим сьвітом. І йому так гарно, і так легко, немов-би він на небачимих крилах летить у високому прозорому повітрі серед моря золотого проміння, серед дзвінких пташиних съпівів. Набігав ся хлопчик і прийшов до матері.

— Мамо! — каже він. — Там так гарно, так весело. Квіткі цвітуть, пташки съпівають.

— Грай ся, мій синку, — каже мати журливо. — Грайсь, поки є воля, поки не спіткало тебе лихо.

І хлопчик знову побіг у гай, але вже він не бавивсь так весело, як перш: він усе думав, чого це мама казала про лихо і на що воно колись спіткає його? І, задуманий, сів він на зелену травицю. У маленькій головонці линула думка по думці. І мама люба та кохана, і веселі гаї та луки з пташками та метеликами, і те лихо, що спіткає його... Погане лихо! І на що воно? Він не хоче його, він поборе його, переважить! А може то мама так казала, може його не буде? І багато, багато думок промайнуло у маленькій дитячій головонці, мрія спливала по мрії, і, заплюшивши очі, він забув

скоро про все, що було навкруги: і про гай зелений, і про луки квітчасті, і про веселих сьпівучих пташок.

Але що це? Здається йому, що на самому краї прогайльовини з'явила ся дівчина чудової вроди. Її очі, як зорі сяли, а хвилі шовкового пишного волосся спадали на плечі і розсипали ся униз по стану. Зелені шати вкривали її, а дівочий стан гнуний підперезаний був синім поясом. Але не весела вона була: мов хмарами повило ся її високе мармурове чоло, а чудові очі дивилися сумно й журлivo. Вона тихо підходила до його і хлопчик побачив, що її рученята білі сковано тяжкими кайданами. Вони пов-їдали ся в ніжні руки і пошмугляли до кости білее тіло...

І дівчина тихо підійшла до хлопця і схилила ся над їм і засыпала йому тиху пісенью. І в тій пісні було стільки муки, стільки великого горя, що маленьке хlopяче серце тяжко защеміло у грудях. Вона сьпівала про те, як скривдили її сестри, як мучили її великою мукою, як закували у тяжкі кайдани. І вона підняла свої руки, бряжчуши кайданами, і показала свої рани маленькому хlopцеві. І хlopець бачив її рани і розумів її муку. І повне стало його серце скорботою великою.

А дівчина сьпівала й сьпівала. І з тієї пісні хlopець зрозумів усе її лихо. І повний съятого, съятого почування, простяг до неї руки. І дівчина взяла маленького хlopця і по-пілувала його в маленьке розумне чуло.

— Не забувай мене ніколи! І як зробиш ся великим і розумним, тоді прийди і виведи мене з неволі.

І по цьому слову вона зникла з очей. І нема більш чудової дівчини, не чути її пісні. Тільки віти зелені нахиляють ся над хlopцем та пташки весело щебечуть, немов ба жаючи розважити його. А він все сидить, і в його душі віддається ся сумна пісніня, а на своєму чолі він чує дівочий поцілунок.

Вже сонце зайшло за гори і темрява почала обгортати землю. Тоді тільки очутівсь хlopчик, замислений вернувся до дому і нічого не росказав матері, а мовчки ліг на постелю і аж до ранку не міг заснути.

Виріс хlopчик і став великим та розумним парубком. Але він не забув безщасної дівчини і що-дня сьпівав він ту пісніню, которую вона йому проспівала малому. І другі люде

чули ту пісню і глузували з його, казали, що він женеться за мрією, що дівчини тієї не було й не буде. А іншим і того не досить було: вони ганьбили його і гнали, і казали на його усяке лихе і неправедне слово і робили йому усякі утиски. Але він не вважає ні на глузування, ні на утиски: він вірить, без краю вірить съятою незломною вірою і працює, певний, що прийде час, коли з білих дівочих рук спадуть кайдани і він побачить її знову веселу й щасливу...

II. У церкві.

Одинокий умирал він у своїй похмурій маленькій хатині. У його не було ні сестри, ні брата, ні дружини вірної — і ніхто тепер не стояв біля його ліжка і останнім земним словом не розважав погасаючих хвилин його життя, хвилин, що минали у муках, у передсмертному скопанні.

Усе життя ішов він одинокий по своїй стежці, стежці праці й страждання. Нічия рука ніколи, здається, не стискала з гарячою приязню або коханням його спрацьовану руку. І він тепер умирал одинокий, покинутий, і тільки чорні похмурі стіни мусіли почути його останнє зітхання, останнє передсмертне хріпіння в наболілих грудях.

Але ні... Було колись... Дівочі руки і його колись притортали до серця і він цілував колись дівочі уста. Ось і досі він згадує це і любить, як і тоді любив. Але-ж доля розвела, розрізнила їх... І він вмирає одинокий, покинутий...

Та сталося чудо. І вона, та, з котрою розрізнено його, і вона пішла такою-ж одинокою тяжкою стежкою, як і він. І вона теж любила і тепер... І ось, як прочула вона, що він умирає самотний, давнє почування прокинулось з новою силою, і кинула вона усе і прийшла до його, до вмираючого, змучена, зістарена, але-ж любляча.

І не одинокий він умер... Кохана рука йому очі закрила, кохані, колись піниші, уста прошопотіли над ним останню молитву; любі очі пролили щирі слізки. І не одинокий він умер у неї на руках...

І ось тепер у церкві я бачу їх обох. Він лежить у труні живий як віск. Мука виявляється на його обличчю, але

ту муку покриває блаженний вираз щастя, щастя од того, що умер він не одинокий, на коханих руках. Цей вираз застиг на обличчю.

Вона стоїть біля його простої дубової труни. І на її обличчю вже нема того виразу щастя. Бо вона не вмре на коханих руках, а вмре одинока, покинута...

Але вона молить ся... Чого вона благає у Бога? Чи щастя йому на тім, на іншому сьвіті? Чи скорої собі смерті? Чи може молитися за усіх „працюючих і обремених“, таких, як ось вона і як ось він? Хто вгадає!...

Незабаром рушить з церкви труна. Повезе її спрацьована наймена шкапа до холодної ями на міському кладовищі. І жінка піде за труною і кине на труну першу жменю землі. І він повернеться у землю, од землі-бо узятий єсть...

І хуртовина замете нову могилку, як позамітала усі, що вже насплано. І тієї жінки сліди з кладовища теж замете...

А прийде час — і доля замете і останні усі до одного сліди її на білому сьвіті. І це буде тоді, як вона вмре одинока, покинута...

III. В е р б и.

Тихо шумлять верби, старі, похилі, дупнасті вже, але рідні українські верби... Що вони бачили, що вони чули на своєму віку? Ох, багато вони чули і багато бачили! Під цими вербами грали ся й зросли он-ті люди, що ходять тепер могутні й дужі. І навівали їм ці верби рідні думки, вливали їм у душу рідні почування й зробили цих людей могутними... й щасливими, може... Тихо, тихо шумлять верби, рідні старі верби...

Ох, верби! Але чому-ж вони, такі верби, над моєю дітячою головою не шуміли, не навівали рідних думок, не надихали рідною силою, як я ще малим був, щоб і я зробився таким могутнім, може й щасливим? Ох, не шуміли вони надо мною, не шуміли!

Нá що-ж вони тепер шумлять, тепер як уже пізно?.. Нá що вони тепер збуджують цю думку?

Ох, і плачу-ж я, плачу, та сльози даремні, на віки даремні...

Верби, верби! чому ви надо мною не шуміли, як я ще малим був?

IV. Квітка.

Її кохання боязьке було і тихе. Соромлячись, ховаючись воно зростало, як пролісок блакитний, що на пробесні з під синігу свою головку підіймає. Вона давно уже кохала і кохала мовчки й не було у неї сили сказати все тому, хто серце взяв її на віки.

А він не знав того, він не звертав уваги навіть на ту маленьку квітку, що їм одним жила і дихала і так вони розсталися, щоб знову вже ні стрінутись ніколи, і він забув її, життям новим узяtyй.

Але вона... о, ні! вона його не забувала, бо не могла забути. І ось тепер усе, що перш так глибоко ховало ся у неї в серці, усе, що боязьке було й без міри тихе, — воно тепер одразу все устало й зайняло ся, і соромливий пролісок блакитний, що ледви виставляв свою головку з листу, — немов зробивсь трояндою рясною з блискучими барвами роскішними, але-ж і з колючками. Так тихий сьвіт став полумям жеручим.

І, мукою великою розпалене з кохання, вже серце не благало тихо тільки погляду єдиного ласкового, — о ні! — воно тепер вже домагалось гордо: Його кохаю я, його до себе кличу! І хай він буде мій, навіки мій хай буде!

Але даремно вмерло домагання горде не в час росквітлого, роспаленого серця: він не вернув ся, вернуть його була несила.

Але вогонь налив її і виходу шукав і не знайшов його. І так, як та троянда, що без дощу, некучим спалена сонцем, надломаним стеблом схиляється до долу і сохне і вмирає, так і вона згоріла од вогню з кохання. Але-ж як квітка пишна та, — вона й до смерти й після смерти вродою пишала...

V. Вітер.

Вітер вис і стогне, і квилить, і беть ся об землю, веть ся над широким безкраїм степом.

Він шукає собі простору, він шукає собі рідної сили, такої-ж могутньої і стихійної, як і він сам.

Він шукає тієї сили, що віяла колись од вільного степу, він шукає високої тирси і не знаходить нічого, окріч по-нурої поораної площини.

І він бачить, що увесь цей степ, колись такий вільний, такий безкрай і могутній, тепер лежить споганений і затоптаний людськими ногами. І немає місця, немає ступіння місця вільного, не заганьбленого ганебною людською рукою.

І вітер бачить, що над усім царює чоловік, що він вододар над усім, і лине до осель і беть ся коло хат і зазирає у вікна.

І він бачить цього всесвітнього вододаря такого-ж пригніченого, такого-ж мізерного і затоптаного, як і той степ, котрий він, вододар цей, споганив і затоптав.

Він бачить змарнілі худі обличчя, згаслі очі, обшарпану одіж; він бачить чоловіка зігнутого над тяжкою, душувиваючою, працею.

І вітер знову не знаходить тут сили, вільної могутності рідної йому сили, і знов хоче линути, але куди? Він не знає!

Куди? Де та сила, що чоловіка зганьбила, стоптала, у нівець обернула? Де ця стихійна могутна сила?

Її нема, бо чоловік сам себе зганьбив і споганив, бо він та сила, що себе сама зламала, роздавила.

І не знає вітер, куди йому летіти, і скиглить і беть ся, і плаче, і нема йому притулку, нема йому спочину.

VI. Лист.

Тихо в лісі, тихо... Вітер заснув, затих і тільки зрідка колишеться проміждо зеленої листя. Він колишеться і цілую листя, а воно трептить і веть ся під його поцілунками.

Але це тільки на хвилину, на одну малесеньку хвилиночку, а там знов усе засне, умре, ніде ніщо не ворухнеться, не стрепенеться. Тихо в лісі, тихо...

Тихо в лісі. Тільки над ним сонце горить рівним палючим съвітом у розлозі широкого блакитного неба. Воно горить і посилає сліпучі хвилі своїх ясних проміннів, посилає їх туди, у ліс. І промінняпадають на верховіття дерев, силкуються досягти у низ у гущавину, аж туди, де кінчається цівка і могутнє коріння глибоко вгanyaється у сиру землю. Та густий ліс, тісно і дружно поспілталися його рясні віти. І не може промінь досягти униз, а тільки одбиває — коливається на верховіттях, золотить і гріє їх. А там, долі, тихо усе, тихо...

І ліс стоїть. Він затих зовсім під палючим гнітом літнього півдня. Здається, нема в йому життя, нема в йому искорки життя.

Нема життя? О, ні! Він могутній старий ліс, має цього життя багато, ох, як багато! Тільки прислухайся, придивись до його!...

Прислухайся.. А найкраще подивись на його тоді, як вітер ударить по йому своїм могутнім сизим крилом, ударить і зворухне йогоувесь, од верховіття до коріння.

Здрігнеться ліс усією своєю велетенською постаттю і ревне-загуде тисячма голосів і далеко розляжеться те гудіння. Кожен лист на йому тремтить і гомонить кожна гілоїка, а могутні товстелезні цівки аж стогнуть. Здається — то несвіцькі велетні, захопивши всю землю, счепилися між собою, гнуть, силкуються звалити один одного і тріщать дужі їх кістки, і гучно розбивається повітря од їх нелюдських вігуків.

І часом чути, як інший зістарений борець, з підточеним уже корінням, не вдергиться у бої, затріщить, похитнеться і починає падати. Довгими руками-вітами силкуються він вдергати ся за другі дерева-товарищи, але не держить зламана сила, і тяжко гуває він до долу усім своїм важким тілом і розлягається ся. Той гукот по усьому лісови, далеко чутти, як ламають ся гілки, гучно і коротко хріскаючи.

А тоді знов борня, знов ревіння і гудіння встає аж до самого неба, аж до тих чорних хмар, що суверо і важко по-нависали над лісом, над усією землею, — і так аж доти,

поки не втомить ся вітер скригліти і ревти і оббивати листя і не ляже спочити. І тоді ущухне ліс і тільки стиха ї гнівливо шумить або часом стрепенеть ся на хвилину, збурений тим гнівом і знову затихне аж до ранку, до першого молодого проміння одвічного сонця.

О лісе, лісе! хто бачив тебе таким — і тихим, і збуреним, — хто прислухався до твого могутного життя, кому ти кивав своїми вітами і переливав у його груди свою дику, незломну силу, той не може тебе не кохати, як мілій свою милу кохає, — тебе і сяючого, і тихого і гнівливого, але-ж завсігди могутного, завсігди повитого красою!...

Діти.

I. Олеся.

Це було давно, ще тоді, як Україну шарпали Турки і Татаре, а гетьманії українські ходили з козацтвом бити ворогів.

Тоді на Волині було невеличке село. Вкруг села були ліси. В селі жили прості люди хлібороби. Як би не Татаре, то їм жити було-б не погано. А то часто й густо набігали Татаре. Вони грабували, палили й руйновали села. Старих та молодих убивали, а молодших брали в неволю і продавали рабами на тяжкі роботи Туркам. Іноді гнали Татаре з України тисячі безщасних людей.

У цій слобідці довелось зазнати лиха, але, поки ще Бог боронив, тільки один раз. Вона заховала ся в лісах і знайти її було не легко.

Край слобідки стояла невеличка хатка. Коло її пішавсь рясний садок. У садку гули бжоли. Там була пасіка.

У цій хатці жив старий дід, Данило. Колись він козакував, був у неволі турецькій, але визволився відтіля. Тепер він жив дома, пасічникував. Жінка його давно вмерла. Він приняв до себе двоє сиріт: дівчину — Олесю і хлопця — стрибуньця Михайліка. Олеся була вже величенька дівчина, років 16.

Дід був щасливий з дітьми, а діти були щасливі з ним. Діти дуже любили, як дід балакав з ними. Він розказував їм про Україну, про Січ, про гетьманів. Він розказував їм про турецьку та татарську неволю. Бувало сидить дід у пасіці, робить що небудь коло вулія або там граблі чи що. І Михайлік теж щось ту майструє, і дівчина, Олеся, сидить з шитем. Сонце сяє, пташки щебечуть, бжоли годуть, а Михайлік:

— Розкажіть, дідусю, про певолю турецьку.

А дідусь:

— Та я вже розказував, — ти-ж чув.

А Михайлик та Олеся:

— Ще, ще, дідусю! Так гарно слухати!

І дід починає оповідати, а діти слухають і очей не зведуть з його. Олеся схилить чорняву головоночку на руку, а Михайлик стрибунець, уже не стрибає, а теж сидить та слухає.

А дід розповідає, як був він у турецькій каторзі:

— Три роки був я в каторзі турецькій прикований до місця. А каторга, це корабель такий. Там гребли ми веслами, женучи судину. А за те наші голі плечі раз-у-раз списували доглядачі нагаями та колючою червоною таволгою.

— І кров текла? — скривився Михайлик.

— Текла, — каже дід.

— Я-б їх усіх побив, тих Татар та Турків проклятих! — гукне хлопець, стискаючи кулаки.

Олеся нічого не скаже, тільки все обличчя її зблідне. А дід далі:

— Покалічено тоді мене добре. Як визволили мене ко-заки, — не здатний я вже був козакувати. Вернувсь я до дому. Тут я ваших батьків віднав: і твого, Олесю і твого, Михайлику. Ви були сусіди; Михайлик був тоді ще дуже малій — років до два йому було. А тобі, Олесю, років з сім було, і ти бігала вже швиденько. Жили ви гарно. Коли набігла Татарва. Що тут казати? Відбивались ми люто, та нічого не вдяли. Село Татаре спалили, багато людей повбивали, багато у певолю забрали. А дехто повтікав. Оці втікачі вернулись сюди потім, таї знов тут побудувались. Мене вдарено чимсь важким по голові — я і впав. Але я не вмер і в ноги очутився. Дивлюсь — місяць сьвітить, видко. Тихо скрізь. Коли гляну круг себе, аж я на пожарині, а круг мене трупи, трупи... Прийшов ранок. Пішов я поміж трупами і знайшов тебе, Михайлику. Ти лежав і плакав біля мертвої матері. Тут і батько твій був з розрубаною головою.

— Прокляті! Ой прокляті! — скривився Михайлик.

— І твій тут батько й мати були, Олесю, — мертві... А тебе вже я потім найшов у лісі. Ти забігла якось туди. От і все.

— Змовкне дід. Олеся сидить — не ворухнеть ся. У неї обличчя бліде, в очах палає вогонь. Дід гляне на неї тай похитає головою:

— Гай, гай! — каже. Засмутив я тебе, моя ясочки! Ale що-ж робити? Без лиха не проживемо. Не журіть ся діточки: ваші батьки полягли доброю смертю, рідний край боронючи. Кождий чоловік повинен боронити від всякого ворога свою рідну країну, не жалючи свого життя.

— Еге, не жалючи свого життя!.. — промовить дівчина тихо, тай замислить ся ще дужче, і кілька день замислена ходить.

Ото одного разу була неділя. Олеся з Михайлком лагодились іти в ліс по ягоди, а дід казав:

— Глядіть, діточки, далі від багновища, а то лихо буде.

У лісі було величезне болото-багновище. Іноді, не знаючи, надбреде на него людина та й утоне. Дід і боявсь, щоб із дітьми чого не було. Олеся каже:

— Не бійтесь, дідусю: хіба ми не знаємо?

А Михайлек стрибунець і собі тоненьким голосочком:

— А вже-ж знаємо!

Побралі діти глечики та й пішли. Дід довго дививсь їм у сълід.

Михайлек каже:

— Олесю, сестричко! ходім аж на той бік лісу!

Ліс не можна було перейти, бо-ж болото там було серед лісу. А обходити далеко, верстов шість. Олеся каже:

— Але-ж це далеко.

— Нічого! — каже Михайлек — так ягід там багато.

Ходім голубонько!

— То й добре! — каже Олеся.

І вони пішли. Вони неувійшли у ліс, а пішли по узліссю. З одного боку був височезній старий темний ліс. А з другого боку простягав ся степ. Дівчина й хлопець ішли швидко. Вони вже верстов на пять відійшли від дому. Коли це Михайлек скрикнув:

— Глянь, Олесю, — що це таке?

Олеся глянула. Серед степу їхали люде. Вони були вёрхи. То були не наші люде. Островерхі шапки маячіли здалека. Таких шапок наші не носять, Олеся багато чула дечого від діда. Вона пізнала цих людей: це були Татаре.

Татаре! Вони приїхали на Вкраїну палити села, вбива-

ти або в неволю забирати людей. Ось-ось вони побачать їх і заберуть. Олеся ухопила Михайліка за руку і мовчкі по-тягла в кущі.

— Що таке? що таке? — питав ся Михайлік.

— Ціть! Татаре!

Михайлік так і занімів. Острах обияв його такий, що він і слова не міг вимовити. Олеся з-за кущів бачила, як Татаре їхали просто на ліс, як поводили сюди й туди головами. Це вони шукають, де слобода. Ще кільки часу, і вони знайдуть її... Що тоді буде?...

Село запалують, людей повбивають... І дідуся вбють... Боже мій! треба бігти, треба сказати!... Але-ж Татаре їдуть кіньми: вони дойдуть швидче, ніж вона добіжить. Як-би вони тут загаялись!... Та як-же те зробити, як це їй зробити?

Бідне серденько у Олесії мутилося. А Татаре під-їздили все ближче та ближче... Уже видно погані обличчя... І відразу Олеся надумала!...

Вона вхопила Михайліка за плече:

— Братіку, біжи лісом до дому, скажи дідусеви, що їдуть Татаре! Чуеш!

І вона потрусила хлопця за плече. Він немов прокинувся з того і глянув на дівчину.

— Біжи, а то дідуся вбють.

— А ти-ж? — спітавсь хлопець.

Олеся штовхнула його, щоб біг, і каже:

— Я знаю сама, що зроблю, не бійсь! Ніколи балакати — біжи!

Хлопець не думав довго. Він кинувся у ліс і побіг з усієї сили. Олеся зістала ся сама. Вона постояла ще кільки хвилин. Обличчя її було бліде. Але вона не бояла ся. Вона вийшла з-за куща і пішла попід лісом зовсім не в той бік де була її слобода. Вона йшла так, мов не бачила Татар. Але Татаре її побачили. Вони кинулись до неї. Олеся скрикнула і побігла що-сили далі. Та бігла вона не довго. За хвилину Татаре наздогнали її, щось закричали, загукали, ухопили. Їх було чоловіка 30. Вони зупинились і почали проміж себе балакати. А далі один високий підійшов до дівчини. Він забалакав по нашому, але так погано, що дівчина ледви зрозуміла, що він каже:

— Хороша дівчина! хороша дівчина! Ми тобі нічого

не зробимо, пустимо на волю, тільки ти нам покажи, де тут є слобода.

Олеся каже:

— За лісом. Оцей ліс перейти та ї слобода по той бік.

А Татарин ій:

— То ти нас прòведи цим лісом, а то ми дороги не знаєм.

Олеся каже:

— Проведу!

А Татарин знов:

— Та не одури, не тікай! А то бачиш оце?

І він виняв з піхов криву остру шаблюку і лиснув нею перед очима дівчини. Бачиш оце? голову зрубаю!

Олеся каже:

— Бачу.

Олесі накинули на шию аркан. Високий Татарин узяв той аркан у руки, пустив дівчину поперед свого коня і каже:

— Веди!

Олеся повела. Але вона йшла зовсім не в той бік, куди Михайлік побіг. Вона ще трохи обійшла ліс, тоді найшла стежку, щоб бігла у ліс з степу, і пішла по ній. Татаре їхали слідком за нею. Де далі, ліс усе густійшав; Oleся вела ворогів просто в середину лісу, де було болото. Вона вела й думала: „Чи добіг-же Михайлік до дому? Чи сказав-же дідусяеви? Ох хоч-би міні довше поводити бісурменів, поки він добіжить“.

І вона йшла тихо, іноді звертала у бік, тоді знов назад верталась. Татаре сердились, а високий кричав:

— Що ти плутаєш? Веди гарно, а то ось.

І він показував рукою на шаблюку.

Дівчина казала:

— А ось зараз ліс скінчиться, там ї слобода.

І вона вела далі. Ліс зробився страшенно густий. Але-ж Oleся добре його знала. Вона так часто ходила сюди по гриби, по ягоди. Вона знала, де болото. Невеличка смужка твердої землі вгаялась у дряговину. Oleся повела Татар туди. За деревами болота не було видно. Вона вела їх аж до краю твердої землі і зупинилася. Навкруг було темно, і пуща така, що тільки той, хто добре знав ліс, міг відсіль вийти, не загрузши в болоті. Татаре-ж лісу не знали.

Високий Татарин скриклув:

— Чого-ж ти стала? Веди!

Дівчина повернула ся до ворогів. На блідому обличчі палали темні очі. Вона глянула ворогам у вічи і тихо промовила:

— Я далі не піду.

Татарин під-їхав аж до неї, показав їй нагая і вилаяв. Дівчина осьміхнула ся.

— Я не поведу вас далі, хоч-би ви й вбили мене. Я вас, вороги, завела у цей ліс і ви не вилізете відсюль.

Тієї-ж миті ніж блиснув у татарській руці і вдарив дівчину в груди. Як билина підрізана, виала вона до долу. Але вона ще не була мертвa. Вона підняла руку.

— Кождий повинен рідну Країну боронити... Знайдте це, вороги!...

Її голівонька скилилась і чиста душа покинула тіло. Татарин плюнув на неї, і всі вороги повернули назад.

А Михайлік тим часом добіг до дому. Він казав, що Татар хто й зна скільки. Люде покидали все і повтікали в ліс. Дід Данило думав, що він там і Олесю знайде.

День просиділи люде у лісі. Потім їм не стало їжі. Треба було вертати ся. Другого дня післали одного парубка подивити ся, що в селі. Парубок вернувсь і сказав, що в селі все ціле. Люде зрозуміли, що Татаре їх обминули, і вернулись до дому. Але-ж Олесі там не було. Дід Данило попрощав кільки чоловіка й всі, узбройвши ся, гуртом пішли шукати її в лісі. Михайлік привів їх до того місця, де він покинув Олесю. Тут знайшли татарські сліди. По тих слідах пройшли у лісову пущу. Довго йшли, аж поки побачили кілька татарських коней, що позагрузали в болоті; Татар не було. Мабуть вони позлазили з коней та й потопились у багнюці.

Дід Данило йшов попереду. Він перший побачив Олесю. Вона лежала мертвa, з ножем у грудях. На шиї у неї був татарський аркан. Тут тільки зрозумів дід Данило і всі люде, що вона своєю смертю обратувала рідне село. Зробили мари з гілок і понесли дороге тіло до дому.

Другого дня ховали Олесю. Подруги дівчата несли труну. В цій лежала Олеся убрана, як до вінця. На голові був вінок. Навколо сьпівали пташки, в горі сяло сонце. А вона лежала тиха, спокійна. Навіть здавалось, що на обличчю її сяла якась радість. Еге, їй можна було радіти...

Ридаючи проводили її до холодної ями, ридаючи засипали землю. Не сам дід Данило плакав; плакали усі: і старі, і малі, чоловіки й жінки і подруги-дівчата. Але як кинули на могилку останню лопату землі, дід Данило підвів голову. Він уже більше не плакав. Обличчя йому було поважне. Він простяг руки над могилкою і сказав:

— Кождий повинен боронити свій рідній край, не жаліючи життя! Дай, Боже, усякому такої смерті!

II. Грицько.

Грицько вибіг з хати веселий і радий. Батько тільки вернувсь з міста і привіз йому два цукорки і великого-великого бублика, такого великого та товстого, що мабуть він був більший від Грицькової голови. А про те, може це Грицькови тільки здавалось, що бублик був такий великий, бо хлопець так не часто їв бублики і все маленькі. До того ще тепер був піст Петрівка, істи було затого нічого: хліб та борщ та каша — або й просто хліб та борщ — щодня. А тут бублик такий смашний, такий великий.

Грицько уже роззвав рота і хотів припасти до бублика своїми білими зубами, але зупинивсь: він мов хотів далі протягти своє ласування і почав крутити бублик у руках, нюхати, як він гарно пахне. Потім він згадав, що бублик ще смашнійший буде з вишнями.

— Піду в садок — нарву ягід! — подумав Грицько і перестрибнув через перелаз з двору у садок.

Садок був невеличкий, але рясний. Нешироким поділком він простяг ся аж до річки, затого аж до самісінької кручин. Тут були яблуні, сливи, вишні — вишень найбільш. Віти так і гнулися під спілими червоними ягідами. Грицько підскочив до вишні і хотів рвати ягоди, але туж мить зупинивсь.

Під вишнею стояв невеличкий хлопець, як і Грицько, років десяти, але пізенький, присадькуватий. Це був Семен, сусідин Мотрин син. Мотря була удова і жила сумежно з Грицьковим батьком, ії садок теж був сумежно з його садком. Та хоч і сусіди були Грицько та Семен, але ніяк не

могли поладнати. Грицько був говіркій, веселий, любив по-реготати ся; Семен був мовчазний та похмурій. Грицько часто дивував ся, чого це і Семен, і його мати все такі похмурі, і одного разу спитавсь про це у матері. Матері часто доводилося счиняти з Мотрею спірку то за свиней, то за курей, і вона сказала:

— Того похмурі, що дуже злі.

Але батько сказав:

— Як-би вони не були такі убогі, то може, не були-бі злі такі.

— Як то? — спитавсь Грицько.

— А так — говорить батько, — як живеш на пів голодний що-дия та беш ся, як риба об кригу, заробляючи, то не будеш веселий.

Грицько цього до пуття не зрозумів, йому здавалося, що коли добрий, то вже добрий, а коли злий, то злий. А Грицьків батько був чоловік заможний, і через те Грицько недостатків не знав. Грицько згодився з матірю і подумав: „Ні, вони злі!“ І він з Семеном поладнати не міг: вони один одного не полюбляли і вкупі не грали ся.

Грицько побачив, що Семен рве ягоди і зупинився. Він подумав.

— І чого він тут ягоди рве? Адже у них свій садок є.

Семен почув, що щось іде, озирнувсь і побачив Грицька. Він почервонів страшенно, а потім зблід. Хлопці дивилися один на одного і мовчали. Нарешті Семен підвів голову і глянув Грицькови просто у віchi. Погляд його був сердитий.

— Чого ти? — промовив Семен нарешті. — Може битимеш мене, що я у вас ягоди рву?

Грицько подумав: — Ба, який злий! — і промовив:

— Не хочу я з тобою битись. Але-ж ти чого поліз у чужі вишні? Хіба у тебе своїх нема? Адже у вас так рясно, як і у нас.

Семен глянув на свій садок і промовив:

— Рясно!... Не дуже то ї рясно... Мати не дають їсти, — кажуть: продам та хоч на спідницю собі наберу та тобі чоботи дам пошити. А то кажуть..

Хлопець нараз зупинився і почервонів ще дужче, ніж

спершу; йому зробилось сором, що він вибалакав те, що мати казала. І він розсердився і на себе, що сказав, і на Грицька, що той чув. Він знов съміливо задер голову в гору і промовив:

— Не скільки я ззів твоїх вишень — не дуже чіпляйсь, а то ще й здачі дам такої, що аж носом землю заореш.

Грицько й собі розсердивсь і почервонів:

— Хто? ти? — каже.

— Я!

— Побачимо!

Грицько полагодивсь до бою.

— От і побачиш!

— І Семен стиснув кулаки. Потім він оступивсь до тину й скрикнув:

— Не займай!

Скрик був голосний. Семенова мати була в садку і почула, що син кричить, зараз вона опинилася біля тину. Обличчя у неї було бліде, змучене і тепер усе так і палало з гніву. Вона страшенно любила свого сина і нікому не попускала його займати.

— Ти за що на Семена напавсь? — скрикнула вона на Грицька.

— Я не напавсь, — каже Грицько. — Я його не займав. Але ж чого він лізе до нас у садок.

Семенова мати ще більш розсердилася і її позападалі очі аж заіскрилися.

— Не займай! — скрикнула вона. — Ба, вже й бити налагодивсь! Ось тільки ступни, так тобі усе волосся й обскубу!

Тимчасом Семен уже поспішився перелісти через тин і стоячи біля матері промовив:

— Він мене бити хотів...

— Я тобі дам бити! я тобі дам! — кричала Семенова мати, показуючи кулака. — Тікай лиш, а то буде тобі горе!

Грицько хотів був щось сказати, але не сказав, повернувшись і пішов. Він не любив заводитися і задиратися. Він мовчки покривсь у вишнях, вже не слухав, що там ще казала Семенова мати. Він нарвав вишень повний капелюх і хотів їсти. Але потім роздумавсь. — Піду краще до річки, там сяду над кручею тай їстиму. І їстиму і дивуватиму ся — так гарно дивитись, як вода біжить. А потім скучаю ся. Тільки самому погано — не весело купатись. От як-би ще хто. Семена

він не хоче кликати, та Семен і плавати не вміє — що вже то за купання без плавання! Ото гарно, як пливти наввишередки або пірнати — хто далі вищірне.

Пóвагом підішов Грицько до рíчки. Круча, сжнів у два заввишки, круто уривалась з гори і спадала у воду. З цієї кручі хлопці, як купалися, стрибали у воду і потім далекодалеко вищірнали. Тут тим гарно було стрибати, що глибоко було: ніхто з хлопців-товаришів не міг досягти дна — тільки велики парубки досягали. Але хто з малих умів плавати, той не боявся кидатися у глубінь: випливе як очеретина.

Грицько став над кручою. У одній руці в його був бублик, у другій капелюх з вишнями. Він задивився на хвилі, як вони швидко одна за другою бігли, вибликуючи на сонця. Він подивився ще трохи, тоді притулив бублик до губи, відкусив і почав жувати.

А Семен усе те бачив. Він стояв біля матері у своїм садку і бачив, як Грицько їв бублик; Семен був голодний і йому страшенно схотілося бублика. Але попрохати у Грицька він не насымлювався ніколи, а тепер після спірки, особливо. І він тільки заздро дивився, як Грицько раз і вдруге укусив бублика. Нараз одна думка промайнула йому у голові:

— А що, якби зайти тихенько ззаду, та відняти бублика у Грицька?

І він не думав довго, а зараз-же тихенько вийшов з садка і почав підходити до Грицька. Від садка до рíчки було трохи чистого місця. О тут саме й боявся Семен, щоб Грицько його не помітив. Але Грицько не помічав.

Семенова мати озирнулась, — аж нема сина. Вона глянула на рíчку і побачила, як Семен стиха підходить до Грицька. Вона спершу хотіла гукнути на сина, а тоді подумала:

— А ну, що воно з того буде? Хай лише Семен дастъ йому штурханця — чи не шубовсьтвне він у рíчку.

Але зараз-же вона побачила, що Семен не бити ся йшов з Грицьком. Він тихо зайшов до Грицька ззаду і відразу хотів вихопити бублика. Але не добре націливсь — ухопив не за бублик, а за руку. Ту-ж мить Грицько вихопив руку. Семена це розлютувало. Він з усієї сили вдарив Грицька кулаком по обличчю, але сам поточився, не вдерявся і послизнувся ногою у кручу. Він ухопився за бурянину, але бурянина вирвала ся, і Семен з розгону шубовсьтнув у воду.

Ту-ж мить страшний скрік розляг ся позад Грицька. Він побачив Семенову матір — вона бігла до річки, кричучи як несамовита :

— Ратуйте, хто в Бога вірує!

Але Семен випірнув з води. Він силувавсь не потапати, держати ся на поверхні, але не міг : він не вмів плавати.

Семенова мати добігла до кручі, але посбити не могла. Вона тільки рвала на собі волосся та кричала :

— Лишенко мое!... Горенько мое!... Сину май!...

Ратуйте!...

Усе зробило ся так швидко, що Грицько спершу нічого не тямив. Він спершу почув тільки, що Семен його вдарив, і що його страшенно заболіло обличчя. В його серці закипіло зло на Семена за се. Ту-ж мить він побачив, як Семен шубовстънув у воду, як він потопав. Грицько трохи не скрикнув: А що! це тобі, щоб не бивсь! Але через мить він уже все зрозумів. І бублик і вишні покотились до долу а сам Грицько, як був у одежі, шубовстънув у воду. Він випірнув зараз-же і поплив до Семена, що державсь на воді. Семен був недалеко, і Грицько доплив до його легко. Але тільки доплив, Семен зараз так учепивсь йому за руку, що трохи не потопив і його.

— Не тягни мене! тільки держись за мене — крикнув Грицько.

Але Семен здурівши з переляку, не випускав Грицькою руки. Грицько сіпнув і висмикнув руку і поплив. Семен учепився Грицькови за сорочку.

Але одежа вже обмокла на обох хлопцях. Грицько ледви плив. Хвилею відносило його від берега. Декільки разів наливало йому у рот води. У його вже не ставало сили, а до того ще і Семен так страшенно тяг. Грицькови ноги почали спускати ся у низ. Семен був важкий, як камінюка. Грицько стулив рота: вода вже сягала йому до очей. Але ту-ж мить він зібрав усю силу і мов несамовитий заляпав руками і ногами. Се його обратувало. За чверть години він уже ухопився за камінюку, що стирчала під кручкою.

Що далі було, — Грицько не памятав. Він зомлів і не чув, як поприбігали люде на Мотрин крик, як витягли його з Семеном. Він уже тоді очутивсь, як полежа троха на траві

проти сонця. Він розілювив очі і побачив, що біля його стóйть батько, ще люде і Семенова мати. Грицько підвівся.

— Слава Господи! — промовив батько а за ним і другі.

— Ну, хлопче, — добрий з тебе козак буде, моторний!

— похвалив Грицька дядько Тарас.

Тільки як він сказав це, Грицько зрозумів, чого це все так він згадав, що витяг Семена. І він почервонів, мов його застукали на якій шкоді, і похилив голову. Але тепер Семенова мати підбігла до Грицька і, відразу вхопивши його, притиснула до себе і тричі міцно поцілувала промовивши:

— Дай тобі, Боже, усього... усього... за те... ти...

І вона заплакала, а за нею заплакав і мокрій, змерзлий Семен...

Того-ж таки дня Грицько, згадуючи усе те й те, як поцілувала його Семенова мати, подумав собі:

— Ні вона не зла... Мабуть правду тато казали, що вона тим така сердита, що убога. І Семен того сердитий, що убогий та голодний. І чого я, дурний, не віддав йому того бублика? — подумав Грицько і згадав, що він і досі не єв того бублика.

Не знаю вже, чи ділив він того дня з Семеном свого бублика, тільки запевно знаю, що з того часу з Семеном ні спірки, нієї сварки ніякої ніколи не було...

III. Украла.

Тільки що я, вчитель,увійшов у класу, як побачив, що там робить ся щось не певне. Купа школярок то школярів оточили когось, про щось палко і голосно балакали не ласкаво а сердито. Зрозуміти поки нічого не можна було.

Чути тільки було, що на когось діти сердились, комусь докоряли. Зараз-же дехто побачив мене і почулось проміж дітьми:

— Вчитель прийшов! Вчитель прийшов!...

Діти стихли і всі повернулись до мене. Я підійшов і спитавсь:

— Що тут у вас таке?

Усі мовчали, стояли колом біля Олександри. Олександра була школярка першого року, дочка сільського писаря-пяниці.

Вона сиділа, низько-низько похнюшивши голову і втупивши очі у лавку. Її біляве, усе у веснянках, обличчя було біле, як крейда. Вона вхопила ся руками за лавку, мов бояла ся, що її тягтиуть кудись силоміць.

Я ще раз спитав:

— Що тут у вас таке?

Забалакала Пріська. Пріська була подруга і товаришка Олександри. Батько її був у окономії прикащиком. Пріська була дівчина сита, добре годована; вона завсігди приносила з дому гарну їжу: періжки, перепічки, коржі, то-що. Вона погано вчилася, але була дуже весела і не могла говорити, не сьміючи ся. Вона й тепер усміхаючись сказала:

— Та Олександра...

І засьміяла ся не добалакавши.

Я спитавсь:

— Що — Олександра?

— Украла міні хліб! — докінчила Пріська і зовсім зареготала ся, а її нерозумні сіро-сині очі з съміху аж склавалися за ситими щоками.

Ця звістка мене вразила й здивувала. Такого у нас у школі ще не було. Я зінав, що деякі з дітей ще дома, перш ніж у школу почали ходити, були де в чому винні, але в школі ще ніхто в гріх не вскачував. На Олександру теж я ніколи нічого не думав. Вона була просто тиха дівчина, боязька — мабуть батько-пяниця налякав її. Я глянув на Олександру і спитавсь:

— Олександро, правда це?

Вона мовчала і сиділа непорушно, як каміяна. Я зрозумів, що Пріська сказала правду. А Пріська вже не мовчала і торохтіла міні:

— Вона не вперше це краде. Вона кілька раз у мене тягала. Тільки кинеш торбу з пирогами — так і потягне. Та я все мовчала. А оце вже сьогодні... Бачу, ухопила хліб та й побігла з школи у двір, та зайшла у дерево та й їсть. Я прібігла до неї, а вона злякалася: — Не кажи, каже вчителеви, — я тобі малюнок дам.

Я ще розпитав ся:

— Олександро, правда це?

Але й тепер Олександра мовчала й сиділа непорушно. Один великий школляр, не зовсім розумний і не дуже жалісливий, загомонів:

— Та що там її питатись? Хіба їй так не видко, що правда? Бач, що вигадала — красти! Її треба прогнати з школи.

Школярі загукали:

— Треба! треба!

Мої школярі звикли до того, що усякі важливі справи про лад у школі, та про лад проміж школярами ми рішали гуртом. Тим то вони й тепер загули.

Я спитавсь:

— Чому-ж це так?

— А тому, що вона краде, а ви або ми може на кого-иншого думатимемо — по дурному.

Другі казали:

— Це нічого не можна буде й положити у школі, як що крастимуть.

— А хіба воно гарно, як казатимуть на школярів, що вони крадуть? — додавали треті.

Я сказав:

— Ось що дівчата і хлопці. Ви он уже налагодились вигонити Олександру з школи, а ще їй не знаєте до пуття діла. А може воно й не так було? Треба послухати уперед, що Олександра скаже.

Той таки великий школяр почав був знову:

— Та що там слухати? Хіба їй так не видно...

Але його зараз-же спинено:

— Ціть! Василь Дмитрович правду кажуть. Вже-ж треба знати, що вона скаже.

Усі обличчя повернули ся до Олександри, усі очі втупили ся в неї. Всі дожидали ся від неї слова. Але вона і тепер сиділа, мов скамянівші. Вона сковала голову між плечі, прищупила ся, неначе сподівалась, що її ось-ось уда рять, хоч знала, що в школі не бути. Я сказав:

— Що-ж Олександро? Кажи, — ми ждемо.

Мовчить. Я знову:

— Не думай, що ми хочемо нападати на тебе. Нам треба тільки знати правду. Може це ще й не так, як кажуть; та й думаю, що не так.

Бліде обличчя у Олександри зробило ся від разу як жар червоне. Але-ж вона мовчала. А я казав далі:

— Еге, я думаю, що це не так. Міні здається ся, що Пріська якось помилила ся і що ти невинна...

Олександрине обличчя нахилило ся аж до лавки.

— Запевно то ти свій хліб їла, — бо я ніколи не повірю, що ти можеш украсти?

Голосне гірке ридання розійшлося у школі. Це плакала Олександра, пришавши до лавки. Школярі відразу притихли. Очі їм якось широко розшилювалися, і вони мовчкі затаївши духа, дивилися на Олександру. А я сказав:

— Не плач! коли цьому неправда...

— Правда!... правда!... — скрикнула Олександра, — я вкрадла!...

І вона заридала ще дужче. У великій хаті стояло шістьдесят школярів мовчкі, не воруваючись, а серед них, припавши до столу, гірко плакала маленька білява дівчина.

Довго вона плакала, і всі мовчали, аж поки вона заспокоїла ся. Тоді я, сівши коло неї, спитавсь:

— На що-ж ти це зробила?

Вона мовчала знову і знову похнюючишись плакала. Я бачив, що сказати, чрез що вона це зробила, ій так само важко, як будо важко признавати ся. Аж вона перемогла себе. Декілька раз вона починала казати, ворушила губами, але зупиняла ся. Нарешті промовила:

— Я їсти хотіла...

— Хіба ти дома не їла?

— Не їла...

— Чому?

Вона знов змовкла і... — зовсім несподівано знов заридала.

— У нас... у нас... нема... що їсти... Батько нічого... нічого не приносить з волости... усе пропивають... Ми їмо су... су... сухарі уже другий тиждень...

І більш вона нічого не могла сказати за слізми.

Давно був час починати науку. Я тихо взяв Олександру за руку і сказавши їй кільки ласкавих слів, повів її у свою хату, щоб вона там заспокоїла ся. Як повернувся я у класу, то з десяток рук простяглося до мене, і в кожній руці була якась їжа:

— На-те!... Дайте їй!... Хай попоїсті!...

Я глянув на дітей. Хлопці були ні в цих, ні в тих, а дівчата деякі плакали. Я забрав усе, що діти надавали, і поїс Олександрі. Але вона нічого не хотіла їсти і все плака-

ла. Я, скільки міг, розважив її, а сам пішов у класу і звелів съпівати молитву перед наукою. Як засыпівали молитву, я непомітно ввів у класу Олександру...

* * *

Олександра після цього довго соромилася глянути міні в вічі. Але ні я, ні школярі ніколи не нагадували їй про те, що було. Та їй не треба було їй нагадувати. Вона сама побачила свій гріх і з того часу вже ніщо не могло спокусити її. Хоч і тяжко їй жити дома, але вона і досі ходить у школу. Дівчата-товаришки її люблять і часто дають їй чого істи, такого, що з дому приносять. Цього року вона здасть останній екзамен і вийде з школи розумною, правдивою і чесною дівчиною.

IV. Кавуни.

Те, що я про його кажу, робило ся в невеликій убогій хатці. В тій хатці сиділа мати удова та її син Санько, — хлопець років семи. Санько сидів на лаві і скиглів:

— Ну, мамо, ну дайте чого попоїсти! Дайте! Їсти хочу!

А мати казала:

— Та де-ж я тобі візьму і чого-ж я тобі дам? Он хліб є!

Але Санькови хліба не хотіло ся.

— Що хліб? Хіба його вгризеш? У мене аж зуби після його болять — такий сухий. Як-би сальця!

А мати похитала головою і сказала:

— Скоро їй того сухого, синку, не буде.

Санькови це не сподобалось:

— Не буде! Ви все кажете так, що не буде! А що-ж міні робити, коли я сала хочу?

І малий Санько надув губи і сердито одвернув обличчя од матері в куток. Там великий павук снував туди й сюди свої мудрі мережки. Санько забув на хвилину про сальце, зацікавивсь і почав глядіти на павука. Та він глядів не довго. Їсти таки хотіло ся і Санько почав свою пісеньку знову:

— І таки хочу сальця! А ви все не даєте! Он Грицькови мати дає що-разу та ще й такого великого шматка.

— Так то-ж багаті люди, синку!

— Хіба що, як багаті? Ви все не даєте!

Мати рада була-б сина вдовольнити. Та вона була дуже вбога і в неї нічого не було. Їй надокучило синове скигління і вона промовила сердито:

— Кажу тобі, що нема! Хочеш їсти — бери що є та й іж, а не вередуй і не скігли міні!

Санько змовк. Він похнюпивсь, узяв з столу сухий окраєць хліба і вкусив разів зó два. Хліб був сухий і Санько ледві міг угризти його своїми білими губами. Він кинув їсти і вийшов з хати. Він трохи постояв на порозі, подумав. — Хотеться їсти, а хліба не вгрizеш. Що тут робити?

А! — відразу надумав. Він вибіг з сіней, перебіг двір, перестрибнув у город, а там знову з свого городу у Стецьків. Стецько — се був його товариш. Санько перебіг і цей город, переліз у двір до Стецька. Сіни в хаті були одчинені. Санько увійшов у сіни. З хати почув ся голос:

— Хто там?

— Санько розібрав, що це тітка Мотря, Стецькова мати, питаеться ся. Санько сказав:

— Це я.

— Та хто-ж ти?

— Нехай Стецько вийде.

— Нá що?

Але Стецько з хати пізнав Саньків голос і зараз вискочив сам. Мати була грімнула на його:

— Та куди-ж ти біжиш? Стрівай!

Але се було даремно, бо Стецько з Саньком вже поспішили ся втекти з двору. Там, на Стецьковому городі одиноко поміж огірковим огудинням та картопляними кущами стояла стара груша. Під тією грушою посідали хлощі і почали розмовляти.

Білявий Санько казав чорнявому Стецькові:

— Знаєш що? Ходім на баштан до діда Кучми!

Стецько спитав ся:

— А чого?

Санько тільки круtnув головою:

— От який чудний — чого! Кавунів рвати!

Стецько замисливсь. Кавуни — то така добра штука,

а він їх ще й не коштував цього літа. Але-ж баштан береже старий дід Кучма. Сердитий дід! як піймає, то й шапки позніма! А Стецькови недавнечко батько купив новий картуз. Що, як зніме? Санько почав умовляти:

— Ну чого думаеш? Та ми так пролізмо, що Кучма й не счуєть ся. А кавуни в його які! Ми собі вирвемо такого великого, що ну! Як жар буде червоний!

Великий кавун, як жар червоний, дуже ласа штука! Тим то Стецько трошки подумав, кивнув головою, підскочив з землі і промовив:

— Ну, то як-же? Зараз?

Санько і не думав ждати. Мати сала не дали, — так хоч кавуном поласувати. І він сказав:

— А звісно — зараз! ходім!

І товариші побігли.

II.

Баштан був чималий і гарний, а старий дід Кучма, одставний солдат, умів пильно доглядати хазяйського добра. Але Санько його не лякав ся, то й Стецько забув про ляк. Хлопці вже вилізли з маленького гайка, що під їм був баштан. Вони поки лежали під кущами і виглядали, чи не видко де Кучми.

— Він тепер спить мабуть, — догадувавсь Санько, — пообідав і спить. Тепер тільки потихеньку полізмо рачки до кавунів, а тоді котом, котом їх — та й повикочуємо сюди.

Стецько був не такий съміливий, як Санько, тим думав інакше:

— А як не спить, а де в буряні сів і дивить ся на нас? Скоро ми на баштан, а він і тут. Що тоді? — пітавсь він.

А Санько впевняв:

— Та й чудний-же ти! Ну, чого він тепер буде у буряні? Адже тепер опівдня душно, усі люде сплять. Ну, лізьмо мерщій! Ти глянь, кавуни які!

Кавуни й справді були гарні: їх білі та рябі черева так і вилискувались проти сонця. Стецько трохи подумав і став з Саньком навколошки. Тоді обидва, припадаючи до землі, тихо зашурхотіли огудинням. Спершу тягло ся довге й

товсте гарбузіння. Воно стягою обходило увесь баштан з країв. За їм починали ся кавуни.

— Ну, рви! — зашопотів Стецько, як Санько перший доліз до їх.

— Страйвай! Це малі — он більші! — одмовив Санько.

І він поліз далі, ведучий перед. А Стецько ухопив його за ногу.

— Слухай! Не лізь далі! Побачути!... Рви тут!

— Не побачути! Лізь! — командував Санько, випручаючи свою ногу у його з рук.

Але Стецько таки здорово боявся і казав, уже затого плачуши й не здержуючи голосу:

— Я не хочу далі! Я, коли так, вернусь!

— Цить! Чого кричиш? Будеш кричати, так справді почують та й піймають! — лякав його Санько і знову съміливо поліз наперед. Стецько не здав, що робити. Лізти далі — страшно, але й назад він боявся вергати ся без Санька. Він подумав трохи і поліз далі. Огудиння знову зашелестіло.

— Фю-ї! фю-ї! — гостро розітнулось над хлощами у повітрі. Вони одразу глянули один на другого. Обидва були білі, як крейда.

— Фю-ї! фю-ї! фю-ї! — знову різало повітря якесь гостре свистіння.

Перший Санько догадавсь, що воно таке, і сказав важко, оддихуючись:

— От проклятий злякав! Це кібець!

Над їми у повітрі справді ширяв хижий кібець, гостро й пронизувато свистючи.

От і кавуни. Санько зірвав щонайбільшого і покотив до Стецька:

— Коти!

Далі другий.

Стецько проха:

— Буде, Саньку, уже буде!

А Санько:

— Ще оцього здорового!

Вирвали ще й здорового і тоді почали котити по башта-

ну назад, плаваючи, як і перш. Кавуни часом плутались у огудинні, але котилися. За кільки хвилин хлопці були вже не на баштані, а в густій траві, що росла коло його.

— Ну, тепер добре! Оце так кав... — почав був пошипки Санько, але остання половина слова увірвалась у його з уст. Обидва хлопці щільно припали до землі і лежали затайши духа: недалечко од їх чула ся хода та гомін. Товстий старий голос стиха питав ся:

— Отут, кажеш, бачив?

А другий одмовляв:

— Та ось недалечко од цієї осики.

— Боже! це-ж нас піймають — подумав Санько і штовхнувши Стецька у бік шепотнув:

— Лежи, як мертвий!

А Стецько і справді мов умирав: дух йому перехопило, тлотку стиснуло, серце затріпало ся і змовкло, — неначе вмерло, голова палала. Страшне дідове Кучмине обличчя та його салдацькі вуси так і уявляли ся йому. Йому здавалося, що Кучма вже його хапа. Він скрикнув несамовито, зірвавсь з місця і побіг.

Дід Кучма з товаришом уже поминули були хлопців, як зненацька почули позад себе крик. Вони озирнулись і побачили, що Стецько тікає. Вони кинулись за ім.

Стецько побачив, що вони ось-ось ухоплять його. Кучмині руки вже затого торкалися до його. Він бачив, що гине і скрикнув з усієї сили:

— Се не я! не я! то він!

— А! тут і другий єсть! — скрикнув Кучма і озирнувся і його товариш теж. З цієї миті скористувався Стецько і ускочив у гай. Кучмин товариш погнався за ім, але зачепився за кущ і впав. Стецько дуже випередив його, перебіг уже гай. Тепер йому не страшно було і він, уже не так поспішаючись, добіг до дому.

А тим часом Кучма, кинувши Стецька своєму товаришові, повернув до Санька. Він йому не дав утекти і зараз-же вхопив його своїми товстими здоровенними руками за волосся і скрикнув.

— А! ви красти! От я-ж вам дам! Я вас навчу красти!

Санько рванув ся з рук, силкуючись утекти.

— Ге! тікати хочеш! Ні, хлопче не втечеш у мене! —

мов загарчав над їм Кучма і його руки ще болячійше скубнули хлопця за волосся. Біль був такий нестерпучий, що Санько заплакав.

— Ба, тепер плаче! А красти вміш?

І товсті руки без жалю почали скубати його за волосся, за вуха. Хлопець кричав, пручав ся, але даремно.

— Утік! — сказав вертаючись другий чоловік.

— Шкода! Ну, та дарма: цього піймали, то знатимем, чий і той — тоді до батька підемо. Чуєш ти, бісения, чий то хлопець з тобою був?

Санько мовчав.

— Чи ти оглух? Чий то хлопець з тобою був?

Одмови не було ніякої. Кучма розсердив ся:

— Кажи, чий ви, а то кропиви дам.

Усе тіло у Санька трусило ся з недавнього болю та переляку, на очех стояли слози, але губи були міцно стиснені.

— Скажеш ти?

Санько трохи ростулив губи і промовив одно слово:

— Ні!

Кучма розлютував ся:

— Ач, яке забісоване! А ну, Опанасе, бери його...

Санько глянув на своїх мучителів.

— Дідусю, голубчику! пустіть мене! Йі бо не буду, ніколи не буду! Пустіть! — почав благати Санько, обливаючись слізми.

Але Кучма не зласкавлював ся і одмовив:

— Не буду? Ні, ти перше скажи, чий то хлопець, а тоді вже й просись. А ти чий?

Санько чув, як Кучма казав, що піде до Стецькового батька. Стецьків батько був сердитий і здорово попобив-би Стецька. Значить треба не казати.

— Ти чий? — допитував ся Кучма.

Санько подумав, що й цього не треба казати, бо тоді Кучма піде до матері. Звісно, мати його не битимуть, але краще, щоб Кучма не лаяв матір. І Санько мовчав.

— Ну й чортиня! — скрикнув Кучма розсердившись.

— А дай лозини!

Дві дужі руки звалили хлопця до долу. Гнучка лозина

свиснула і урізилась у тіло. Як попечений метнув ся Санько і скрикнув:

— Ой дідусю, голубчику! пустіть!

— А скажеш, чиї ви?

Санько мовчав. Лозина знову ріzonула його.

— Скажеш?

Санько мовчав. Ще дві лозини. — Ой Господи, як но-
жем ріже!

— Дідусю, простіть!

— Скажеш?

— Ні!

— А! так ти так! Бий! Бий дужче!

Лозина почала шмагати. Санько пручав ся, борсав ся з нестерпучого болю, але мовчав.

— Скажеш?

Але Санько не міг уже нічого сказати: він зомлів з бо-
лю. А сторожі все шмагали його, аж поки помітили, що він
уже не ворушить ся. Тоді Кучмин товариш злякавсь:

— Ти глянь, — чого він як мертвий?

— Ат! зомлів хіба! — одмовив Кучма байдуже, але й сам він злякав ся. — Полежить, — прочумаеть ся. Ходім
Опанасе!

Але Опанас не пішов і сказав:

— Стривай, я водою на його близну.

Опанасови жалко стало хлопця. Він ухопив Санька і поніс його до озерця, що було недалечко в гаю. Кучма, ба-
чивши це, пішов собі до куріння.

Опанас положив хлопця на траву і почав бризкати на
його водою. Те бризкання одживило Санька і він росплющив очі.

Опанасови стало сором дивити ся йому в вічі, він устав
і пішов до Кучми, думаючи:

— Тепер уже й сам устане.

Санько справді устав, але не скоро — аж над вечір
повернувсь до дому. Тіло побите боліло нестерпуче. Він три
дні лежав хворий дома і тільки четвертого дня вийшов на
вулицю. Того-ж дня він зустрів ся з Стецьком. Побачивши
його, Стецько похнюпив ся. Санько тільки промовив:

— Ех, ти!...

Стецько насупив ся і побіг до дому. Але трохи згодом хлопці знов поладили, тільки вже Санько не звірявся так на Стецька, як перш...

